

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ(1923-1938)

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
BARIŞ CİN**

Tez Danışmanı: DOÇ. DR. IŞIL ÇAKAN

İstanbul 2006

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ(1923-1938)

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
BARIŞ CİN
464**

Tez Danışmanı: DOÇ. DR. İŞİL ÇAKAN

İstanbul 2006

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ Bilim Dalındanumaralı'in hazırladığı konulu **YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZİ** ile ilgili **Tez Savunma Sınavı**, İ.Ü. Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 10./28.Maddesi uyarınca günü saat'de yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayı tezinin'ne* **OYBİRLİĞİ/ OYÇOKLUĞU** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ(*)	İMZA

ÖZ

“Türkiye İİşkileri(1923-1938)” adlı tezin, giriş bölümünde, Osmanlı-İİran ilişkileri ele alınmıştır. Tezin birinci bölümünde, Rıza Pehlevi'nin iktidara gelmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra İİran'la başlayan ilişkilerin içeriği ve boyutları incelenmiştir. Bu bağlamda, ilişkilerde etkili olan sınır sorunu ve Kürt isyanları ile iki ÷lke arasındaki diplomatik ilişkiler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise, ikili andlaşmalar ele alınmış, Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyareti ayrıntılı olarak anlatılmış ve Sadabat Paktı incelenmiştir.

Tezin hazırlık aşamasında, İstanbul'daki Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve İİslam Araştırmaları Merkezi(İSAM) Kütüphanesi'ndeki yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanılmış ve İstanbul'daki Basın Müzesi'nden gazeteler, Ankara'daki Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri Müdürlüğü'nden ise arşiv belgeleri taranmıştır.

ABSTRACT

As a master student at İstanbul University at the Institute of Atatürk's Principles and Revolutions, I am the author of the master thesis titled "Relations between Turkey and Iran (1923-1938)". The introduction of the thesis is a study on the political relations between Ottoman Empire and Iran. In the first chapter of the thesis, content and dimensions of relations with Iran is investigated after the inauguration of Rıza Pehlevi into the government and establishment of Republic of Turkey. In this context, I especially focused on the existing border problems, Kurdish rebellions and diplomatic relations between two countries. In the second part following subjects are covered: bilateral agreements, Rıza Pehlevi's Turkey visit in detail and Sadabat Pact.

During the preparation of the thesis, I have benefited from Turkish and foreign sources provided by Beyazıt State Library, Center for Islamic Research (İSAM) and I have scanned newspapers in İstanbul Press Museum and archives in the Directory of the Republican Archives of the Prime Ministry in Ankara.

ÖNSÖZ

Türkler ve İranlılar yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada varolmuş, büyük medeniyetler kurmuş iki ulustur. Bu iki ulus, tarihin bazı dönemlerinde savaşmışlar, bazı dönemlerinde de iyi ilişkiler kurarak varlıklarına güç katmışlardır. Çalışma konusu “Türkiye-İran İlişkileri(1923-1938)” olan bu tez, bize, iki ulusun aralarındaki anlaşmazlıklara son verdiklerinde neler yapabileceklerini göstermektedir. Atatürk dönemi Türkiye ile Rıza Şah’ın başında bulunduğu İran, yüzyıllardan beri iki ulus arasında varolan sorunları çözmüşler ve ilişkileri dostluk temelinde ele alarak zirve noktasına taşımışlardır. Ne yazık ki bu samimi ilişkiler daha sonraki yıllarda devam edememiş ve ikili ilişkiler dalgalı bir seyir izlemiştir.

Yaklaşık iki yıllık bir araştırmanın sonucunda kaleme alınan bu çalışma, birinci el kaynaklar çerçevesinde yazılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda tez metninde, kitap ve makalelerin yanısıra, gazete ve arşiv belgelerine de yer verilmiştir.

Tez çalışmam boyunca benden desteğini esirgemeyen Danışman Hocam Sayın Doç. Dr. Işıl Çakan’a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu süreçte benden her türlü desteğini esirgemeyen aileme ve arkadaşlarıma binlerce kez teşekkürler.

Barış CİN

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ(1923-1930)

I-RIZA PEHLEVİ’NİN İKTİDARA GELMESİ.....	18
II-İRAN’LA İLK İLİŞKİLERİN KURULMASI (1920-1922)	
A-Kaçar Hanedanının Devrilmesi Sırasında TBMM İle Olan İlişkiler.....	28
B-Simko İsyanı ve Kürt Aşiretleri Sorunu.....	31
C-İran’ın TBMM Yönetimine Bakışı ve İlk Diplomatik İlişkiler.....	36
III- ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ İLİŞKİLER (1923-1930)	
A-Cumhuriyet Rejiminin İran’daki Yansımaları.....	44
B-Diplomatik İlişkiler ve Sınır Sorunu.....	47

İKİNCİ BÖLÜM
TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ(1930-1938)

I-III. Ağrı İsyanı ve Türk İnan İlişkilerinde Gerginleşme.....	59
II-Sınır Sorununun Çözümü ve İkili Andlaşmalar.....	68
III-Rıza Şah'ın Türkiye Ziyareti.....	71
IV-Bölgesel Paktlara Doğru: Sadabat Paktı.....	92
V-Atatürk'ün Ölümü ve Rıza Şah'ın İktidardan Düşmesi.....	96
SONUÇ.....	98
KAYNAKÇA.....	101
EKLER	
 EK I: Muhittin Paşa'nın Büyükelçi Olarak Atanması.....	118
 EK II: İran Hükümetinin Konsolosluk Açmasının Kabul Edilmesi.....	119
 EK III: Simko'nun Türkiye'ye Sığınması Halinde Yapılacak İşlemler.....	120
 EK IV: Fahrettin Paşa'nın Hakem Olarak Atanması.....	121

Kısaltmalar Listesi

- A.e.** : Aynı eser.
a.g.e. : Adı geçen eser.
a.g.m. : Adı geçen makale.
A.m. : Aynı makale.
A.y. : Aynı yer.
BCA. : Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz. : Bakınız.
bs. : Baskı.
Çev. : Çeviren.
DBA. : T. C. Dışişleri Bakanlığı Arşivi
Ed. : Editör.
Haz. : Hazırlayan.
K. : Kutu, karton.
M. : Miladi.
Müt. : Müteferrik.
s. : Sayfa.
T. C. : Türkiye Cumhuriyeti.
t.y. : Basım tarihi yok.
v.d. : Ve diğerleri.
yay. : Yayın

GİRİŞ

İran, binlerce yıldır varolan tarihi ve coğrafyasıyla Orta Doğu'nun önemli bir uygarlık merkezidir. İlk çağlarda İran'da birçok medeniyet kurulmuştur. Bu medeniyetlerin en önemlileri Medler, Persler ve Sasaniler'dir. Bu medeniyetler döneminde İran, üstün idari ve askeri yapısıyla bölgede önemli bir güç merkezi haline gelmiştir. İran, 7. yüzyılda Müslümanlar tarafından fethedilmiş, 10. yüzyıldan itibaren de Türklerin eline geçmiştir. 13. yüzyılda Moğol istilasına uğrayan İran, yaklaşık yüzyıl Moğol egemenliğinde kalmış ve bölge, sırasıyla Karakoyunlu, Akkoyunlu devletlerinin denetimi altına girmiştir.¹

İran'da, 16-18. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş olan Safevi hanedanlığı, başlangıçta Sünni bir tarikatın temsilcisi olarak faaliyet göstermiş, daha sonra da bu hanedanın üyeleri Şii mezhebini geçmişler ve bölgede etkili olmaya başlamışlardır.² Şah İsmail zamanında Safeviler, 1501 ilkbaharında Nahçıvan yakınında, Şarur Muharebesi'nde otuz bin kişilik bir Akkoyunlu ordusunu bozguna uğratmış, bu başarı sonrasında Şah İsmail, 1501 yazında Tebriz'e girerek, kendini, yeni Safevi hanedanının ilk hükümdarı olarak ilan etmiştir.³

Şah İsmail, Safevi Devleti'ni kurunca, zayıf komşu devletlere yönelik askeri seferler düzenleyip sınırlarını genişletmeye başlamıştı. O, ilk başlarda Osmanlı Devleti'ne karşı oldukça dengeli bir dış politika izliyordu. Güçlü Osmanlı ordusundan çekiniyordu ve Osmanlılarla iyi geçinmediği takdirde ordusunda görev alan Anadolu kökenli Kızılbaşlardan mahrum kalacağını hesap ediyordu. O'na göre, Osmanlı Devleti'yle zıtlaşması halinde Anadolu'da faaliyet gösteren halifelerin de

¹ Bu dönemle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. **Tarih 1**(Tarihtenevvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar), İstanbul, Devlet Matbaası, 1932, **Meydan Larousse**, Cilt: 6, İstanbul, Meydan Yayınevi, 1969, Geoffrey Barraclough(Ed.),**Times Dünya Tarihi Atlası**, Çev. Zeki Okar, İstanbul, Karacan Yayınları, 1980, M. Şemseddin Günaltay, **İran Tarihi**(Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar), Cilt: 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 22, İstanbul, TDV Yayınları, 2000, Hakkı Dursun Yıldız(İlmi Müşavir ve Redaktör), **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt: 13, İstanbul, Çağ Yayınları,1989, Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar**, Cilt: 1, Genişletilmiş 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

² Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt: 9, s. 537.

³ M. Saffet Sarıkaya, "Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri, " **Türk Kültürü**, Cilt: XXXI, Sayı:363,(Temmuz 1993),s. 409-410.

işleri zorlaştırır ve kendine taraftar toplayan bir kaynak kurumuş olurdu. Bu yüzden Şah İsmail, mümkün mertebede Osmanlılarla karşı karşıya gelmekten çekiniyordu. Ancak izlediği bu politika, ona istediği sonuçları vermedi. Çünkü zamansız ortaya çıkan Şah Kulu İsyanı, Osmanlı Devleti'nde Şah İsmail'e karşı bir kamuoyu oluşmasına ve I. Selim'in tahta çıkmasına sebep oldu.⁴

Yavuz Sultan Selim(I. Selim), Şah İsmail'in üzerine gitmeden evvel, özellikle Orta Anadolu'daki Kızılbaşlar hakkında inceden inceye tahkikat yapılmasını isteyerek, bu konuda bir karar alınması için kendi başkanlığında bir divan oluşturdu. Yavuz'a göre, memleket içindeki Kızılbaş tehlikesi önlenmedikçe Şah İsmail'e karşı harekete geçilemezdi, çünkü savaş esnasında bunların ordunun gerisinde ayaklanabilirlerdi. Bu tehlikeden dolayı, Anadolu'daki beylerbeyi ve sancak beylerine verilen emirler üzerine, yediden yetmiş yaşına kadar Kızılbaş oldukları sabit olanlar tahrir edilmiş ve bunlardan devlete zarar vereceği düşünülen kırk bin kişi, hapsedilerek ya da idam edilerek etkisiz hale getirilmiştir.⁵

Bu önlemlerin yanı sıra, Yavuz, İran'la ekonomik ilişkilerin kesilmesi için gerekli önlemleri almaya çalıştı. Edremit mahkeme sicillerinde bulunan Yavuz'un bir fermanı, Hicri 921 tarihinde Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ekonomik ilişkileri açıklamaktadır. Fermandan anlaşıldığına göre Yavuz, tahta çıkar çıkmaz Osmanlı devleti ile İran arasında iktisadi hiçbir temasın olmayacağı yolunda Anadolu Serhat Beyleri'ne muhtelif fermanlar göndermiştir. Karesi Sancak Beyi ile Karesi kadılarına yazılan bu fermanda, “Bundan evvel Serhaddi Turan Sancak beylerine ahkamı şerife irsal edüp Acem diyarına bezirganın ve gayriden kat'a bir fert geçüp gitmeye diye emir olunmuş idi” denilerek Yavuz'un tahta çıktığı sıralarda, İran'la ticari temasın yasak edildiği anlatılmakta ve bu fermana kesin olarak uyulması istenmektedir.⁶

Akkoyunlu devletini ortadan kaldırarak Azerbaycan, Irak-ı Arab ve İran'ı ele geçirerek, Ceyhun nehrine kadar sınırlarını genişleten Şah İsmail, 1510'da doğuda Özbekleri yenilgiye uğrattıktan sonra Anadolu'da faaliyetlerine hız verdi. II. Bayezid'in son senelerinde şehzadeler arasındaki sürtüşmelerden istifade eden Şah

⁴ Yusuf Küçükdağ, “Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri”, **Osmanlı**, Cilt: 1, Haz. Halil İnalcık, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 272-273.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 2, 5. bs. , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 257-258.

⁶ Kamil Su, “Yavuz Zamanında Osmanlı-İran Münasebatı”, **Kaynak**, Sayı:56(19 Eylül 1937), s. 217.

İsmail, faaliyetlerini arttırmış ve daha sonra yanına kaçan Şehzade Ahmet'in oğlu Murat'ı himaye etmiş ve Yavuz'un cülusunu[tahta çıkmak] tebrik için bir elçi göndermeyerek bu saltanat değişikliğinden memnun olmadığını göstermişti. Bütün bunları dikkatle izleyen Yavuz, artık maksadı hakkında şüphe duymadığı Şah İsmail'e büyük bir darbe indirmek için hazırlanmaya başladı.⁷

Gerekli hazırlıklarını tamamlayan Yavuz, Şah İsmail'e bir mektup yazarak hesaplaşmaya hazır olmasını istedi. Bu durum üzerine ilk defa telaşa kapılan Şah İsmail, kendisine müttefik bulmak için Venedikliler'e elçiler gönderdi. Bunu duyan Yavuz, Safeviler'in doğu komşusu Özbeklere bir elçi göndererek müşterek düşmanları olan Kızılbaşlara karşı birlikte hareket etmeyi teklif etti.⁸ Ayrıca Memluklara da haber göndererek Safevilere karşı ittifak teklif etti.⁹

Bütün bu girişimlere rağmen her iki tarafta da, ilişki kurduğu devletlerden fiili bir yardım alamadan Çaldıran'da karşı karşıya geldiler. 23 Ağustos 1514'de gerçekleşen meydan muharebesinde, teknik ve topçu gücü üstün olan Osmanlı ordusu, İran ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Hayatını güçlükle kurtaran Şah İsmail, ailesini de savaş alanında bırakarak geri çekilmiştir. Savaştan sonra ileri harekate devam eden Yavuz, 5 Eylül'de Safeviler'in başkenti Tebriz'e girdi. O'nun amacı, ülkesi üzerinde iç huzursuzluklara ve parçalanmalara sebep olan Safevi devletini ortadan kaldırmaktı. Fakat, bazı vezir ve kumandanları ile askerlerinin önemli bir kısmının dönmek istemeleri yüzünden bu amacını gerçekleştiremedi.¹⁰ Ancak, bu savaştan sonra Doğu Anadolu'daki üstünlük Osmanlılar'ın eline geçmiş; Bayburt, Kemah, Erzincan tarafları, daha sonra Erzurum, Diyarbakır, Mardin, Bitlis ve havalisi ilhak edilmiştir. Böylece Doğu Anadolu'daki Kürt beyleri Osmanlı emrine girmiş, Safeviler'e hem maddi ve hem manevi darbe vurulmuştur. Yavuz, Şah İsmail'in anlaşmak için yaptığı müracaatlara cevap vermeyerek, onu daimi surette tereddüt ve korku içinde bıraktığından, iki ülke arasında bir anlaşma mümkün olamamıştır.¹¹

Çaldıran yenilgisinin Safeviler üzerinde başka bir olumsuz etkisi de psikolojik yönden oldu. Çaldıran yenilgisi, Safevi yönetimindeki İran ve Türkmen unsurlar arasında Şah İsmail'in yenilmezliği inancını ortadan kaldırdı. Yenilgi

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.** , s. 258-259.

⁸ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s. 27.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.** , s. 259.

¹⁰ Mehmet Saray, **a.g.e.** , s. 27-28.

sonrası büyük bir üzüntü içinde olan Şah İsmail, yönetimdeki etkinliğini azaltarak köşesine çekildi. O, Yavuz Selim'in 1520'de ölümünden sonra biraz rahatlasa da, hayatının son on yılı içinde birliklerini bir daha savaşa sevk etmedi. Şah İsmail'in şahsi itibarını kaybetmesi, hem Türkmen kabile reislerinin, hem de yönetimdeki İranlı yüksek kademedeki yöneticilerin nüfuzunun artmasına sebep oldu. Bu yüzden İran'da iç gerginlikler doğdu ve Şah İsmail'in Mayıs 1524'de ölümünden sonraki bir yıl içinde rakip Kızılbaş kabileleri arasında, iç savaş patlak verdi. Babasının yerine on yaşında İran tahtına geçen I. Tahmasp(1524-1574) herhangi bir otorite göstermek fırsatını bulamadı ve I. Tahmasp, bir süre bu askeri aristokrasinin elinde oyuncak oldu.¹²

Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıktığı 1520 yılında, İran'ı Şah İsmail yönetiyordu. Şah, Kanuni'ye tahta çıkışı sebebiyle bir kutlama mesajı göndermemiş, ancak Sultan Süleyman, Belgrat ve Rodos'u fethedince beş yüz kişilik bir elçilik heyetini İstanbul'a göndermiştir. Ancak Osmanlılar bu Safevi delegasyonunu pek dostça karşılamamıştır. Heyetten sadece yirmi kişinin Boğaz'ı geçmesine izin verilmiş, geriye kalanlar ise Üsküdar'da bekletilmiştir.¹³ Şah Tahmasp'ın Safevi tahtına geçtiği haberi, kendisine bir sefaretle bildirilmediği için buna çok kızan Kanuni Sultan Süleyman, Tahmasp'ı tebrike lüzum görmemiş, hatta Tahmasp'a hakaret ve tehdit dolu bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Kanuni, Şah Tahmasp'a cülusunu bildirerek “niçin arz-ı ubudiyet[bağlılığını bildirme] etmediği” soruyor, yakında İran seferine çıkacağı ve babalarının yaptığı gibi, iki genç hükümdarın savaş için bir defa daha karşı karşıya gelmeleri gerektiği vurgulanıyor ve boy ölçüşme isteği belirtiliyordu. Ayrıca mektupta, Yavuz'un Şah İsmail'e karşı kazandığı zafer de hatırlatılıyordu. Şah Tahmasp, Kanuni Sultan Süleyman'a cevap vermek yerine, Alman İmparatoru Şarlken'e, Portekiz Kralı III. Joao'ya ve Macar Kralı Layoş'a müracaat ederek, Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmek için ittifak yapılmasını teklif etmiştir. Şah Tahmasp döneminde Safeviler, Anadolu'daki kızılbaş nüfus üzerindeki etkinliklerini de devam ettiriyorlardı.¹⁴

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.** , s. 448.

¹² M. Holt v.d., **a.g.e.** , s. 405.

¹³ Hosein Mirjafari, “İranlı Tarihçilerin Bakış Açısıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın Siyaseti ve Kişiliği”, **Osmanlı**, Cilt: 1, Haz. Halil İnalçık, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 369.

¹⁴ Remzi Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda **Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları**, İstanbul, Tez Yayınları, 2001, s. 31-33 .

1529'da Safevilerin Bağdat Beylerbeyi Zülfikar Han, şehrin anahtarlarını İstanbul'a göndererek Kanuni adına Bağdat'ta hutbe okutup, para bastırması ve burasının Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu ilan etmişti. Zülfikar Han, Osmanlı Devleti'nden yardım gelinceye kadar şehrin savunabileceğini de bildirmiş, bu çağrıya Kanuni, Viyana seferinde(1529) olduğu için hemen karşılık verememişti. Osmanlılar'ın kendi toprakları üzerinde genişlemesinden korkan Tahmasp, ordusuyla Haziran 1529'da Bağdat'ı ele geçirmiş, Zülfikar Han'ı da öldürmüştür.¹⁵

Bu gelişmeler yaşanırken, Azerbaycan hakimi Tekeli Oymağı Reisi Ulema Han Safeviler'e baş kaldırmış ve yenilince de Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. Ancak bu gelişme, daha önce Ulema Han'la mücadele etmiş olan Bitlis hakimi Şeref Bey'in Safeviler'in tarafına geçmesine yol açmıştı. Şeref Bey'in Safeviler'in safına geçmesi ve Şah'ın gönderdiği kuvvetlerle Bitlis'i muhafaza etmesi, Osmanlı ordusunun Safeviler'e karşı İrakeyn Sefer'ini(1533-1535) açmasına sebep oldu. Veziriazam İbrahim Paşa kumandasındaki Osmanlı öncü kuvvetleri, Adilcevaz, Erciş ve Van gibi Doğu Anadolu kalelerini kolaylıkla ele geçirdi. Bu Osmanlı kuvveti daha sonra Temmuz 1534'te Tebriz'e girdi. Tahmasp, Tebriz'e gelen Kanuni üzerine öncü kuvvetlerini gönderdi. Ancak, Sünni mezhebine bağlı olan Dulkadır ve Tekeli Hanlarının Osmanlı tarafına geçmesi, Safeviler'in gücünü daha da azalttı.¹⁶ İki ordunun öncü birlikleri arasındaki mücadeleyi Osmanlıların kazanması üzerine Safeviler, bir meydan savaşına girmeyerek geri çekildiler. 1534 Ekimi'nde Kanuni, çekilen sıkıntı ve yaklaşan kış mevsiminden dolayı, devamlı kaçan Şah Tahmasp'ı takipten vazgeçerek, Bağdat'a çekilmeye karar verdi. Amacı, kışı Bağdat'ta geçirip yazın yeniden Şah Tahmasp'ı savaşa zorlamaktı. Osmanlılar, herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın Bağdat'ı ele geçirdiler.¹⁷

Osmanlıların İran üzerine düzenlediği birinci seferden on üç sene sonra, Şah Tahmasp Osmanlılar'ın Avrupa'da meşgul olmasını fırsat bilerek, Van bölgesini ele geçirdi. Osmanlı Devleti İran üzerine tekrar bir sefer düzenlendi. 1548 ve 1549'da bizzat Kanuni ordusunun başına geçerek İran üzerine iki sefer yaptı. Şah Tahmasp'ın ele geçirdiği yerler geri alındığı gibi, Gürcistan'dan da yirmi kadar kale zapt edildi. Padişah'ın İstanbul'a dönmesinden sonra tekrar sınırı geçen Şah Tahmasp üzerine, Ağustos 1553'te yeni bir sefer düzenlendi. Osmanlı ordusu, kışı Halep'te geçirdikten

¹⁵ Remzi Kılıç, **a.g.e.** , 31-33.

¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız, **a.g.e.** , s. 544.

¹⁷ Remzi Kılıç, **a.g.e.** , s. 38.

sonra ilkbaharda İran üzerine yürüdü. Ancak Şah Tahmasp ortaya çıkmayınca, Azerbaycan'da bazı yerlerin zapt ve tahribinden sonra geri dönüldü. O seneyi Amasya'da kışlayarak, ertesi sene İran üzerine sefer düzenlemeyi düşünen Kanuni, Erzurum'da bulunduğu sırada Şah ateşkes istedi.¹⁸ Yapılan değerlendirme sonrası, savaşların durdurulması uygun görüldü ve Safeviler barışı ihlal etmedikçe bu ateşkesle bağlı kalınacağı belirtildi.

Kanuni'nin kışı Amasya'da geçirmesi Şah Tahmasp'ı endişeye sevk etmiş ve kalıcı bir Osmanlı-İran barışı için Amasya'ya bir elçilik heyeti göndermiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda, 1 Haziran 1555(11 Recep 962) tarihinde Amasya Barış Andlaşması imzalandı.¹⁹ Bu barış andlaşması ile Osmanlılar, Doğu Anadolu, Azerbaycan, Tebriz, Kars, Ardahan, Irak-ı Arap ve Kuzey Irak'ı kesin olarak topraklarına katmış ve sınır saldırmazlığını Safeviler'e kabul ettirmişti. Böylece Osmanlılar, Avrupa'da mücadele ederken Safeviler'in Doğu Anadolu'ya saldırmasını yapılan andlaşmayla önlemiş oluyordular.²⁰

Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra da Osmanlı-Safevi ilişkileri dostane bir şekilde devam etmiş ve Safeviler II. Selim'in cülusunun tebriki için kıymetli hediyeler göndermiştir. II. Selim'den sonra Osmanlı tahtına çıkan III. Murat'ın cülusuna da, Şah Tahmasp tarafından İstanbul'a elçi gönderilmiş ve yeni padişaha Cülus Tebriknamesi ve hediyeler sunulmuştur.²¹ Şah'ın Anadolu'daki Aleviler üzerindeki nüfuzuna ve bazı Alevi ayaklanmalarına rağmen Amasya Andlaşması, II. Selim zamanında yenilenmiştir.²²

Şah Tahmasp'ın ölümünden sonra İran'da Şah olan II. İsmail(1577-1578), Osmanlılarla dostluk andlaşmasını yenilemişti. II. İsmail'in ölümü üzerine İran'da taht kavgası başladı ve Tahmasp'ın büyük oğlu Mehmet(Muhammet) Hüdabende(1577-1586) şahlığa getirildi. İran'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlılar, çeşitli bahanelerle İran'a savaş açmıştır. İran'la savaş başarıyla devam ederken Hüdabendi'nin müracaatı üzerine bir barış andlaşması yapılmış, ancak babasının yerine geçen Şah Abbas(1588-1628), andlaşmayı geçersiz saymıştır. Bunun üzerine savaş tekrar başlamış, ancak Osmanlılar ve Özbekler tarafından

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.** , s. 449-450.

¹⁹ Remzi Kılıç, **a.g.e.** , s. 70-73.

²⁰ Remzi Kılıç, **a.g.e.** , s. 78.

²¹ Hakkı Dursun Yıldız, **a.g.e.** , s. 545.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi** , Cilt 3, 2. Kısım, 3. bs. , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982, s. 244.

sıkıştırılan Safeviler, Osmanlılarla anlaşmaya mecbur kalmıştır.²³ Safevilerle yapılan 1590 tarihli İstanbul Andlaşması ile, Azerbaycan, Karabağ, Gence, Karacadağ bölgeleri ile Gürcistan ve Luristan Osmanlıların eline geçti. Osmanlılar, daha önce Safevi Devleti'nin toprakları üzerinde böylesine ilerlememişlerdi.²⁴

Yaklaşık on yıl süren bu barış, Şah Abbas'ın İran üzerinde iktidarını pekiştirmesi ve Osmanlılar'ın o sırada savaştığı Avusturya'nın da içinde bulunduğu bazı Avrupalı devletlerle anlaşmasıyla bozuldu. Bu ittifaktan ve İngiliz Sherley kardeşlerin yardımıyla kurduğu ateş gücü yüksek ordusundan güç alan Şah Abbas, 1603'te saldırıya geçmiş ve bu tarihlerde Anadolu'da iyice genişleyen Celali isyanlarından istifade ederek, Avusturya ile savaşmak zorunda kalan Osmanlıları zor bir duruma düşürmüştür. Şah Abbas, İstanbul Andlaşması'yla kaybettiği yerleri geri aldığı gibi, Tebriz'i de işgal etmiştir. Avusturya ile sulh yapan Osmanlı Devleti, Celali İsyanlarını da bastırması üzerine İran Şah'ı sulh istemiş ve Amasya Andlaşması'nı esas alan Nasuh Paşa Andlaşması 1612'de imzalanmıştır.²⁵ Anlaşma hükümlerine göre, Safeviler her yıl Osmanlılara iki yüz yük ipek haraç vermeyi ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında Amasya Barış Andlaşması ile belirlenen sınırların geçerli olacağını kabul etmişlerdir. Bu andlaşma ile, 1603 yılından beri Osmanlılar ile Safeviler arasında dokuz yıldır süren savaşlar sona ermiş oluyordu.²⁶

Nasuh Paşa Andlaşması Osmanlı Devleti'nin tatmin etmemiştir. Aynı zamanda, anlaşma hükümlerine göre Safeviler'in her sene vermeyi kabul ettikleri ipeği göndermemesi, İran'a elçi olarak gönderilen Osmanlı elçisinin dönmemesi ve Nasuh Paşa Andlaşması'nın hükümlerinin Padişah I. Ahmet tarafından istenmeyerek kabul edilmiş olması, Osmanlıların İran'a savaş açmasına sebep oldu(1615).²⁷ Osmanlı Devleti, Sadrazam Kara Mehmet Paşa komutasındaki bir orduyu, 1615'te Revan, halefi Halil Paşa'yı 1617'de Erdebil üzerine sefere gönderdi.²⁸ İran Elçileri'nin barış istemesi üzerine Serav Andlaşması yapıldı(1618). Serav Andlaşması, 1612 yılında yapılan Nasuh Paşa Andlaşması ile aynıydı; tek farkı Safeviler'in verdiği iki yüz ipek haracının yüz yüke indirilmiş olmasıydı.²⁹

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.** , s. 244-245.

²⁴ M. Holt v.d. ,**a.g.e.** ,s. 416.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.** , s. 247.

²⁶ Remzi Kılıç, **a.g.e.** , s. 168-169.

²⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.** , s. 248.

²⁸ Cemender Arslanoğlu(Haz.), "İran, Rusya, Ermeniler ve Gürcüler'le Yaptığımız Savaşların Kısa Kronolojisi ve Türkiye'nin Kuzey Doğu Sınırlarının Tespiti", **Azerbaycan**, Cilt:38, Sayı:268(Ağustos 1989), Ankara, s. 174.

²⁹ Remzi Kılıç, **a.g.e.** , s. 172.

Padişah I.Ahmet'in 1617'de vefatı, ardından I. Mustafa'nın padişah olması(1617) ve tahttan indirilmesi, Genç Osman'ın (II. Osman) padişah olması(1618-1622) ve bir süre sonra genç hükümdarın öldürülmesi, Osmanlı yönetiminde bir buhrana yol açmıştı. Osmanlı Devleti'nin bu buhrandan kolayca kurtulamayacağını gören Şah Abbas, barış andlaşmasına uyacağına dair verdiği sözü unutarak, Osmanlı yönetimindeki Bağdat'a saldırmaya karar verdi ve Safevi birlikleri Ocak 1624'te Bağdat'ı ele geçirdiler.³⁰

1623'de tahta çıkan genç hükümdar IV. Murat, 1625'ten sonra Safevi birliklerinin giriştikleri saldırgan tavır ve işgaller sebebiyle, başvezirlerini zaman zaman Serasker tayin ederek, İran üzerine çeşitli seferlere yolladı. IV. Murat'ın kararlı İran politikaları karşısında Şah Abbas'tan sonra İran tahtına geçen I.Safi(1628-1642), Osmanlı Devleti'ne karşı barışçı bir tutum sergilemek zorunda kaldı. IV. Murat, 1632'den sonra yönetimi eline aldı ve ilk iş olarak Şah Abbas zamanında Safevilerin işgal ettikleri yerleri geri almak için harekete geçti.³¹ 1636 Revan seferinin ardından 1638'de Bağdat seferine çıkan IV. Murat, Bağdat'ı yeniden ele geçirerek İran'ı barışa zorladı.³²

İki devlet arasında Mayıs 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Andlaşması imzalandı. Bu andlaşmaya göre, Bağdat'ın yanısıra Irak'ın doğu hududunda elden çıkmış olan Bedre, Cessan, Mendeli ile Derne-Derteng'e kadar uzayan sahralar ve bu havalide yaşayan Caf aşiretinin bazı kaleleri ile yerleşim merkezleri Osmanlı hudutları içinde kalacak; Safevi Devleti, Kars, Ahıska, Van, Şehrizar ile Bağdat ve Basra hududuna tecavüz etmeyecek; Van ve Kars'ın doğu hudutlarına yakın kaleler yıkılıp, boş tampon bir arazi olarak kalacaktı . Bu barış antlaşmasının maddelerinden de anlaşıldığı gibi, bir asırdan fazla devam eden Safevi-Osmanlı mücadeleleri sonunda, Azerbaycan ve Revan İranlılar'da, Bağdat ise Osmanlılar'da kalıyordu.³³ Kasr-ı Şirin Andlaşması, bu tarihten sonra İran'la yapılan tüm andlaşmalara referans oluşturmuş, gerek Osmanlı-İran sınırı, gerekse de Türkiye-İran sınırı küçük değişikliklerle bu andlaşma hükümleri doğrultusunda çizilmiştir. Ayrıca, bu andlaşma imzalandıktan sonra, Osmanlı ile Safeviler arasında büyük savaşlara ve anlaşmazlıklara rastlanmamaktadır.

³⁰ Mehmet Saray, **a.g.e.** , s. 51-52.

³¹ Remzi Kılıç, **a.g.e.** , s. 200.

³² M. Saffet Sarıkaya, **a.g.m.** , s. 416.

³³ Mehmet Saray, **a.g.e.** , s. 56-57.

Andlaşma sonrası, Osmanlı Devleti dikkatini tamamen batıya çevirmiş, İran ise liyakatsiz Şahları kullanan çeşitli aşiretlerin mücadelelerine sahne olmuştur.³⁴ Osmanlı Devleti'nin, Viyana Bozgunu sonrası dört Avrupalı devletle yaptığı ve on altı yıl süren(1683-1699) savaşlarda, İran'ın Osmanlı toprakları üzerinde hiçbir tecavüz hareketi görülmedi. Fakat Osmanlılar, İran'a yönelik Afgan saldırısından yararlanarak İran'a saldırmış ve Safeviler'in son hükümdarı II. Tahmasp(1722-1731) ve Afşar hükümdarı Nadir Şah ile yirmi seneyi aşan savaflara girişmişlerdir.³⁵

Şah II. Tahmasp, Afganlılarla savaşırken birçok defa Osmanlılar'dan yardım talep etmiş, fakat Osmanlılar O'na olumlu bir cevap vermemişlerdir. İsfahan, Afgan işgalinden kurtarıldıktan sonra Şah Tahmasp, bir mektupla Osmanlı sultanından, işgal edilmiş bölgelerin geri verilmesini istedi, fakat Osmanlı sultanı, bu isteği Osmanlı Devleti'nin bu bölgeleri işgali altında bulundurduğu dönemdeki bütün masrafların karşılanması şartına bağladı. Bu cevaptan sonra, Safevi ordusunu yöneten Nadir, Osmanlılarla savaşa girişti.³⁶ Nadir, Hemedan'da Osmanlı kuvvetlerine saldırarak onları Bağdat'a doğru geri püskürttü, Osmanlılar'dan gelen barış teklifini geri çevirerek işgal edilmiş arazinin bir bölümünü ele geçirdi. Bu sırada Afganların Horasan'da karışıklık çıkardıkları haberi üzerine geri dönmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti de Sadrazam İbrahim Paşa'nın ölmesi ve ülkede kargaşa çıkması üzerine savaşı sürdürmekten vazgeçti. Nadir'in başarılarını duyan ve O'nun gücünün günden güne arttığını hisseden Şah Tahmasp, korkuya kapılarak onurunu yitirmemek için Osmanlılar'a savaş açtı. Asıl gücü Afgan isyanıyla uğraşan Safevi ordusu, bir başarı kazanamadığı gibi yapılan anlaşma ile Şah Tahmasp, İran'ın Güney Kafkasya'da bulunan topraklarının tamamını ve İran'ın batı vilayetlerinin bazılarını Osmanlılara bırakmak zorunda kaldı. Böylece Tahmasp, Nadir'in Osmanlılar'dan geri almış olduğu toprakların büyük bir bölümünü yitirmiş oldu. Nadir, bu haberleri duyduktan sonra, Şah Tahmasp'ı saltanattan uzaklaştırarak yerine, O'nun küçük yaştaki oğlu Şah II. Abbas'ı 1732'de başa geçirdi. Kendisi de Saltanat Naibi oldu. Nadir, II Abbas'ın 1736'da ölmesinden sonra da İran'da idareyi

³⁴ M. Saffet Sarıkaya, **a.g.m.** , s. 416-417.

³⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 4, 2. Kısım, 2. bs. , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 131.

³⁶ Rıza Şabani, "Efşariye ve Zendiye Döneminde(H. 1135-1210/ M. 1723-1796) İran-Osmanlı İlişkileri ", Çev. Hicabi Kırılgaç, **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu**(16-17 Aralık 2002), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, s. 80-81.

tamamen eline aldı. Böylece, iki yüz yıldan fazla hüküm sürmüş olan Safevi hanedanlığı sona ermiş oldu.³⁷

İran'daki Afşar Türklerinden olan Nadir, Saltanat Naibi olduktan sonra asıl hedefinin, Şah Tahmasp tarafından kaybedilen toprakların geri alınması olduğunu ilan etti. Nadir, üç yıl boyunca giriştiği savaşlarla Osmanlılara kaptırılan bütün toprakları geri aldı. 1733'te kuşattığı Bağdat'ı zaptedemediyse de Gence, Tiflis ve Erivan'ı yeniden ele geçirdi. Aynı şekilde Ruslarla da başarılı bir şekilde mücadele ederek, 1735 tarihli Gence Andlaşması ile Derbent ve Bakü'yü geri aldı.³⁸ 1736'da II.Abbas'ın ölmesinden sonra, İran'ın bütün bölgelerinin temsilcilerini toplayarak kendisinin İran Şah ilan edilmesini sağladı. Mart 1736'da Nadir, Şah unvanı ile hükümdarlık makamına oturdu.³⁹

Nadir Şah'ın 1747'de ölümünden sonra İran'da büyük karışıklıklar çıktı. Uzun süren bu karışıklıklar sonunda Zend sülalesinden olan Kerim Han idareyi ele geçirdi. İran'da iç karışıklıkların yaşandığı bu dönemde, İran ile Osmanlılar arasında esaslı bir çatışma yaşanmadı. Aynı dönemde Osmanlı Devleti de çeşitli güçlüklerle karşı karşıyaydı. Padişah III. Mustafa, Ruslarla birkaç yıl süren savaşın ardından 1773'te öldü ve halefi I. Abdülhamit, Ruslarla ağır şartlar taşıyan Küçük Kaynarca Andlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştı(1774). Büyük Rus tehlikesini sezen I.Abdülhamit, İran'a bir elçi göndererek Kaynarca Andlaşmasını Kerim Han'a haber verdi ve İran'la barışın devam etmesini istedi. Ancak, Osmanlı elçisi İran'a vardığı sırada Kerim Han'ın Basra'yı kuşatmak için harekete geçtiği anlaşıldı. Kerim Han ile Osmanlı elçisi arasındaki müzakerelerden bir sonuç çıkmadı ve Basra, Kerim Han'ın kardeşi Sadık Han tarafından bir yıl süren kuşatmadan sonra alındı(1776). Basra ele geçirilmesinden itibaren üç yıl boyunca İran'ın tasarrufunda kaldı ve Kerim Han'ın 1779'da ölümünden sonra Sadık Han'ın İran'a dönüşünün ardından yeniden Osmanlılar'ın eline geçti.⁴⁰ Kerim Han'ın ölümünden sonra İran'da taht kavgaları başladı. Türkmen aşiretlerinden olan Kaçarlar'ın reisi Ağa Muhammet bu durumdan yararlanarak Zendler'in hakimiyetine son verdi.

Kaçar, İran'ın Esterabad, Mazenderan ve Tahran eyaletlerinde, dağınık olarak da Türkistan'da, Azerbaycan'da ve Anadolu'da yaşayan büyük bir Türkmen

³⁷ Rıza Şabani, **a.g.m.** , s. 81.

³⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: 22, s. 401.

³⁹ Hakkı Dursun Yıldız, **a.g.e.** , s. 563.

⁴⁰ Rıza Şabani, **a.g.m.** , s. 86.

kabilesinin adıdır. Kısmen yerleşik, kısmen de göçebe olarak yaşayan Kaçarlar, Safevi Devleti'ni kuran yedi Türkmen kabilesinden biri olup, 1779'dan 1925 yılına kadar İran'da hakimiyet sürmüş bir Türkmen sülalesidir.⁴¹ Kaçar hanedanı döneminde, İran ile Osmanlılar arasında ilişkileri etkileyen üç önemli faktör vardır. Bunlardan birincisi, her iki tarafın uzun süre uğrunda mücadele ettiği Kafkas ülkeleri; ikincisi Şii mezhebince kutsal kabul edilen yerlerin olduğu Güney Irak ve bugünkü Irak-İran sınır bölgesini teşkil eden Irak- Acem bölgesi; üçüncüsü ise, Doğu Anadolu'da Osmanlı-İran sınır bölgesinde yaşayan bazı konar göçer aşiretlerin yarattığı problemlerdir.⁴²

19. yüzyıl boyunca Osmanlı-İran ilişkilerini sadece iki ülke arasında meydana gelen olaylar belirlememiştir. Bölge dışı uluslararası aktörler, gerek Osmanlı, gerekse de İran üzerinde siyasi tazyiklerde bulunmuşlar, bu iki ülkenin siyasi ve ekonomik yapısında etkili olmuşlardır. Bu güçlerden biri olan Rusya, sıcak denizlere inme politikası ile İran'ın kuzey bölgesini işgal etmek istemiş, Rusya'nın bu talebi karşısında İran, Fransa'ya yaklaşarak Napolyon'dan, İran'ın Rusya'ya karşı korunmasını istemiştir. Ancak, Fransa'nın sağladığı güvenceye rağmen artan Rus tehdidi, İran'ı İngiltere'ye yaklaşmasına sebep olmuştur. İngiltere'nin temsilcisi Malcolm, 1808'de Tahran'a gelmiş ve Rusya'ya karşı İran'a toprak bütünlüğü güvencesi vererek Fransa ile yapılmış olan anlaşmanın iptalini sağlamış ve ülkeyi Fransa'ya kapatmıştır.⁴³

İran üzerindeki Rus baskısı ise, 1828 tarihli Türkmençay Andlaşması ile İran'dan Aras nehrine kadar olan toprakları ele geçirmesiyle arttı. Rusya bundan sonra bütün Kuzey İran'ı ele geçirmek için uğraşmıştır. Afganistan'da yaşanan yönetim zafiyetini bir fırsat olarak değerlendiren İran, Rusya'nın da desteğini alarak, Afganistan'a ait Herat ve çevresini ele geçirmek için harekete geçti. Bu girişim, Hindistan'ın güvenliğini tehlikeye düşüreceği gerekçesiyle İngiltere tarafından engellendi ve bundan sonra İngiltere İran'ı nüfuzu altına almaya çalıştı. Bu suretle Rusya ile İngiltere, 19. yüzyılın geri kalan kısmında hep İran üzerinde mücadele

⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, **a.g.e.** , s. 567.

⁴² Mehmet Saray, **a.g.e.** , s. 75.

⁴³ A. Ömer Pehlivanoglu, **Ortadoğu ve Türkiye** , İstanbul, Kastaş Yayınevi, 2004, s. 76.

içinde oldular. İran'ın zayıf bir durumda ve zaman zaman iç karışıklıklar içinde olması da, bu mücadeleyi şiddetlendirdi.⁴⁴

Osmanlı-İran ilişkileri, sınırlarda meydana gelen olayların oluşturduğu sürekli huzursuzluğa rağmen, 1746 yılından başlayarak 19. yüzyılın başlarına kadar genelde barış içinde yürüdü. Hatta 1806'da Napolyon'un, Rusya'yı güneyden kuşatmak amacıyla Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı kışkırtması ve bunun sonucunda savaş kararı alması, Osmanlı Devleti ile İran'ı, görülmedik bir biçimde birbirine yaklaştırdı. Bölgede Fransız etkisinin kırılıp kontrolün İngiltere'ye geçmesinden sonra, Osmanlı Devleti ve İran, ortak düşmanları Rus tehdidinin dayattığı kaçınılmaz çıkarlar ve İngiltere'nin de teşvikiyle mevcut yakınlaşmayı hukuki bir zemin üzerine oturtmak için harekete geçtiler. Bununla birlikte, Osmanlı elçisinin 1811'de İran Şahı Feth Ali Şah ile yaptığı görüşmede olumlu bir sonuç çıkmaması ve Osmanlı Devleti'nin 1812'de Rusya ile yaptığı Bükreş Andlaşması'ndan sonra, ortak düşman paydasının da ortadan kalkması, ilişkilerin tekrar gerginleşmesine zemin hazırladı. Ayrıca öteden beri gelen sınır olaylarının tırmanması, 1821-23 yılları arasında kısa süreli çatışmaların yaşanmasına yol açtı.⁴⁵ 1823 yazına gelindiğinde, her iki taraf da savaş haline son verme kararı alıp, Erzurum Andlaşması'nı imzaladılar. Bu Andlaşmaya göre taraflar, İranlı hacıların Kerbela ve Mekke ile Medine'yi serbestçe ziyaret etmelerine izin vermeyi, sınıra yakın yerlerde yaşayan aşiretler arasındaki anlaşmazlıkları barışçı yollarla çözmeyi, iltica edenleri iade etmeyi, tüccarlarının mallarını emniyet içinde satmalarına izin vermeyi ve birbirlerinin başkentlerinde devamlı elçi bulundurmaya kabul ettiler.⁴⁶

19. yüzyılın ilk yarısına rastlayan II. Mahmut ve Feth Ali Şah dönemi, ikili ilişkilerde yakınlaşmanın ve savaşlarla sonuçlanan gerginliklerin görüldüğü hareketli bir devredir. Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra şah olan Muhammet(Mehmet) Şah(1834-1848), tahta cülusunu tebliğ etmek, mevcut siyasi ve ticari ilişkileri düzeltmek için Hudadad Han'ı elçi olarak 1835'te İstanbul'a yolladı.⁴⁷ Ancak bir

⁴⁴ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 443.

⁴⁵ Kenan Çamurcu, **Firuze Köprüde,Üçüncü Cumhuriyet (Velayet Demokrasısından Demokratik Cumhuriyete İran)**, İstanbul, Şehir Yayınları, 2000, s. 91.

⁴⁶ Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 81. Ayrıca bakınız: Osmanlı Döneminde Tahran'da görev yapan Osmanlı Sefirleriyle ilgili bkz. Sinan Kunalp, "Tazminat Sonrası Osmanlı Sefirleri", **Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç**(15-17 Ekim 1997), Haz. İsmail Soysal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 113-126.

⁴⁷ Reşit Faik Unat, "Husrev Paşanın İran Elçisi Hudadad Han Hakkındaki Bir Arz Tezkeresi", **Tarih Vesikaları**, Cilt:1, Sayı:5(1942), Ankara, s. 369.

süre sonra Bağdat vilayeti üzerinde iki ülke arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Rusya ve İngiltere'nin aracılık teklifiyle meseleler çözümlenmeye çalışıldıysa da İran'ın Irak-ı Arap bölgesinde Şii nüfusa karşı yürüttüğü propaganda faaliyetleri Osmanlı Devleti'ni sert tedbirler almaya itti.⁴⁸ 1833-1842 yıllarında sınır bölgelerinde görülen çatışmalar, 1847 Erzurum Andlaşması ile son buldu. Anlaşmanın ikinci maddesinde İran, Zehav sancağının batı tarafını Osmanlı Devleti'ne terk etmeyi, Osmanlı Devleti de bu sancağın doğu tarafını bütün dağlık arazisi ile birlikte İran'a terk etmeyi kabul ediyordu. İran, Süleymaniye şehir ve sancağından tamamen vazgeçiyor, adı geçen bu sancakta Osmanlı Devleti'nin mülk sahipliğine hiçbir zaman taarruz etmeyeceğini beyan ediyordu. Anlaşmanın üçüncü maddesinde ise taraflar, toprak konusundaki bütün iddialardan tamamen vazgeçmeyi ve ortak sınırın çizilmesi için anlaşmanın imzasının ardından görevliler ve mühendisler tayin etmeyi kabul ediyorlardı.⁴⁹

1870 yılında İran'da ortaya çıkan kıtlık ve veba salgını pek çok insanın ölümüne yol açmıştı. İran Şahı Nasireddin de hastalananlar arasında yer alıyordu. Hastalıktan kurtulduğunda Necef ve Kerbela'daki imamların kabirlerini ziyaret edeceğini vaat etmişti. Hastalıktan kurtulduktan sonra bu vaadini yerine getirmek için Osmanlı topraklarında olan bu yerlere ziyaret etmek istemiş ve bu doğrultuda Osmanlı Devleti'ne başvuruda bulunmuştu. Osmanlı hükümetinin olumlu bir karar vermesinden sonra, Kasım 1870'de bölgeyi ziyaret etti. Şahın bölgeye ziyareti 2 ay 22 gün sürmüştür. Bu ziyaret ve bu ziyaret esnasında imzalanan anlaşma, iki devlet arasındaki ilişkilerin yumuşamasına sebep olmuştur. Bu olumlu havayı, iki sene sonra Şah'ın çıktığı Avrupa gezisinden dönerken İstanbul'a uğraması daha da arttırmış ve ilişkilerin geleceği açısından olumlu bir hava yaratmıştır.⁵⁰

1870'li yılların başlarında Osmanlı kamuoyunda Panislamist eğilimler hissedilmeye başlamıştı. İran'a yönelik bu yeni bakış, Ali Paşa'nın son yıllarından itibaren Osmanlı Devlet adamlarına hakim olmuştu ancak bu, kamuoyu ve aydınlar arasındaki gibi idealist bir yaklaşım değil, daha çok dış politika araçlarına ek olarak düşünülmüş, pragmatik bir yaklaşımdı.⁵¹ Bu olumlu havaya rağmen mevcut ilişkiler,

⁴⁸ M. Saffet Sarıkaya, **a.g.m.** , s.420.

⁴⁹ İbrahim Aykun, "Osmanlı-İran İlişkilerinde Diplomatik Bir Kesit", **Osmanlı**, Cilt: 1, Haz. Halil İnalçık, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 696.

⁵⁰ Mehmet Saray, **a.g.e.** , s. 86-89.

⁵¹ Gökhan Çetinsaya, "Dünden Bugüne Türkiye-İran İlişkileri Üzerine Bazı Notlar", **Birikim Dergisi**, Sayı:96(Nisan 1997), s. 44-45.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Rusların yaptığı propagandalar sonucunda meydana gelen olaylar yüzünden gergin bir havaya girdi. Rusların uzun zamandır kışkırttığı Ermeniler ve Doğu Anadolu'da yaygın olan Nakşibendi tarikatı ve bu tarikatın başında bulunan şeyhler, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki dostane havayı bozdu.⁵² 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Andlaşması ile Osmanlı Devleti büyük toprak kayıplarına uğradı. Bu savaşa katılmamasına rağmen İran'a da, aynı andlaşmayla Kotur bölgesi verilmişti.⁵³

Padişah Abdülhamit'in Osmanlı'nın varlığını korumak ve İslam birliğini sağlamak için başlattığı Panislamist faaliyetler, İran tarafından sünnilerin emri altına girmek olarak görülmüş, Cemalettin Afgani'nin faaliyetlerinden duyulan kaygı sebebiyle benimsenmemiştir.⁵⁴ Ayrıca aynı dönemde İran, İstanbul'daki rejim muhaliflerinin yaptığı çalışmalara karşı Osmanlı-İran sınırında 'Ermeni Kartını' oynamaya başlamıştı. Cemalettin Afgani'nin yakın çevresinden birinin Mayıs 1896'da Nasireddin Şah'ı öldürmesi Osmanlı-İran ilişkilerinin iyice gerginleşmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti suikasta karışan üç muhalifi İran'a teslim etmiş ancak İran'ın çok istediği Cemalettin Afgani'yi vermemiş, O'nu ev hapsinde tutmuştur. Afgani'nin 1897'de şaibeli bir şekilde ölmesinden sonra da bu olay kapanmıştır.⁵⁵

20. yüzyılın başlarında meydana gelen iç ve dış olaylar hem Osmanlıları hem de Kaçarları yeni istikametlere doğru sürüklemeye başladı. 1906'da İran'da başlayan Meşrutiyet hareketi bu olaylardan ilkidir. İran, tarihi boyunca istibdatla yönetilmiş bir ülkeydi. İran'daki Meşrutiyet hareketi, bu topraklarda yaklaşık olarak 2500 yıl süren mutlak monarşiyi bir süre ortadan kaldırarak demokrasiye doğru giden ilk ve son adım olmuştur. 1906 Meşrutiyeti ile İran halkı, yıllar boyu alıştığı sisteme karşı çıkarak, özgürlüğüne kavuşmak amacıyla meşruti bir sistem isteğinde bulunmuştur. Ancak İran'da başlayan bu meşruti hareket, kısa sürmüş ve bir sene sonra parlamento kapatılmıştı.⁵⁶

⁵² Mehmet Saray, **a.g.e.**, s. 89.

⁵³ İbrahim Aykun, **a.g.m.**, s. 700.

⁵⁴ M. Saffet Sarıkaya, **a.g.m.**, s. 421.

⁵⁵ Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.**, s. 45-46.

⁵⁶ Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket '1906 Meşrutiyeti' ", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 20, Sayı:32(Ağustos 2002), Ankara, s. 144. Ayrıca, İran'daki meşrutiyet hareketiyle ilgili bkz: Mehmet Emin Resulzade, **İran Türkleri(Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları)**, Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 1993, Hüseyin Baykara, **İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, Emek Matbaası, 1978.

İranlıları bu parlamento şokundan daha çok ilgilendiren olay ise, Rusya ve İngiltere'nin İran üzerinde yaptığı 1907 Andlaşmasının ortaya çıkması olmuştur. Yaklaşık bir asırdan beri Rus-İngiliz rekabetine sahne olmuş İran, varlığını bu rekabetin getirdiği şartlar sayesinde korumuştur. Şah Nasireddin zamanında İran bu iki güç arasında dengeli bir politika izlemiş, halefleri Muzafferiddin ile Muhammet Ali aynı politikayı izleyememişlerdir.⁵⁷ İran'ın içinde bulunduğu karışık durumdan yararlanan bu iki güç, 31 Ağustos 1907 tarihinde Rus-İngiliz Andlaşmasını imzaladılar. Anlaşmada İran'ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı gösterileceği belirtildikten sonra, İran iki devlet arasında nüfuz bölgesine ayrılıyordu. Rusya'ya bitişik olan Kuzey İran bölgesi Rus nüfuz alanı olarak kabul ediliyordu. Bu bölge, nüfusu en kalabalık ve ekonomik bakımdan İran'ın en zengin kısımlarıydı. Çorak topraklar ve çöllerle kaplı bulunan güneydoğu İran ise İngiltere'nin nüfuz alanı oluyordu. Bu bölge, İran'dan Hindistan'a giden yolların bulunduğu bölgeydi. İngiliz ve Rus nüfuz bölgeleri arasında kalan orta kısım, tarafsız bölge oluyordu. Taraflar, birbirlerinin onayı olmadan bu orta kısımda kendilerine avantajlı bir durum sağlamaya çalışmamayı da kabul ediyorlardı.⁵⁸ Bu anlaşmadan sonra bir kısım İranlı devlet adamı Rus, bir kısmı da İngiliz taraftarı olmak üzere ikiye ayrılmış ve İran üzerinde iki devletin siyasi nüfuzu hiç olmadığı kadar artmıştır.

İran, Meşrutiyet Devrimi'yle birlikte kargaşaya düşüp merkezi yönetim zaafa uğrayınca, Osmanlılar bu durumdan yararlanmasını bildi. 1823'ten beri sürüncemede kalan ve pek çok olaya sebep olan sınır problemlerinin çözümü için Abdülhamit yönetimi harekete geçti. 1905'te yeni itilafların sona erdirilmesi için kurulan komisyon bir karara varamadan dağılınca, Osmanlı Devleti'ne ait olduğu iddia edilen bölge 1905 sonbaharında işgal edildi ve İran'daki kargaşalıklar devam ettikçe İran içlerinde ilerlemeye devam edildi.⁵⁹ Bu durum sınır sorunun çözüldüğü 1913'e kadar devam etmiş, 17 Ekim 1913'te imzalanan İstanbul Protokolü ile sona ermiştir.⁶⁰

II. Meşrutiyet'in ilanı ve Jön Türkler'in iktidarda söz sahibi olmasıyla İran'la ilişkilerde yeni bir hava esmeye başladı. Hem yeni hükümetin 1905'ten itibaren ele geçirilen topraklardan çekileceği izlenimi doğmuş, hem de İttihat ve Terakki yönetimi Halil(Kut), Yakup Cemil, Sapançalı Hakkı, Abdülkadir gibi

⁵⁷ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkilerinde Şiliğin Rolü**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990, s. 83.

⁵⁸ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 447-448.

⁵⁹ Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.**, s. 46.

⁶⁰ İbrahim Aykun, **a.g.m.**, s. 700.

silahşörleri Şah'a karşı savaşan Azeri meşrutiyetçilerine yardım için gizlice İran'a göndermiştir. Ancak Avusturya'nın Bosna'yı işgalinden sonra yeni rejimin sınır problemlerine bakışı değişmiş ve işgal sürdürülmüştür. Azeri meşrutiyetçilerine verilen yardım sürdürülmüş, Halil Bey ve arkadaşları 31 Mart olayı üzerine geri dönmüşlerse de Mehmet Emin(Yurdakul), Ömer Naci gibi Türkçülerin İttihat-ı İslam için İran'a gezileri devam etmiştir. İttihatçılar, Irak'taki Şii müçtehitlerle[Şii din alimleri] de yakın ilişkiler kurmuşlar. Kurulan bu yakın ilişkilerin sonucunda Şii müçtehitler, Trablusgarb ve 1. Dünya Savaşı'nda bütün taraftarlarını Osmanlı Devleti'ne destek olmaya çağırarak cihat fetvalarını yayınlamışlardır.⁶¹

Birinci Dünya Savaşı başladığında İran Hükümeti, çok zor bir durumda kalmıştı. Bu zorluğu arttıran asıl sorun ise, İran devlet adamları, aşiret reisleri, politikacı ve din adamlarının Rus, İngiliz, Alman ve Türk taraftarı olarak kamplara ayrılmış olmalarıydı. Demokratlar, milliyetçiler ve aydınlar, ülkelerinin Ruslar ve İngilizler arasında paylaşılmasından dolayı bu iki devletten nefret ediyorlardı. Bunlara göre, İran'ı işgalden kurtarmak için mutlaka büyük bir güce ihtiyaç vardı, bu güç de Almanya idi. Hatta bu grup içinde Ruslara ve İngilizlere savaş açılmasını savunan aydınlar da vardı. Tahran'daki Alman ve Türk elçilerinin propagandaları bu konuda etkili oluyordu. Alman elçisi Reuss, Kuzey İran'ın Rus işgali altında bulunmasına ve İran'daki Kazak birliklerine rağmen, İtilaf Devletleri siyasetine karşı hakim bir duruma gelmişti.⁶²

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Osmanlı Devleti gibi İran da tarafsızlığını ilan etti. Savaşın başlamasıyla birlikte Rusya, Osmanlı Devleti aleyhine, sınırın her iki tarafındaki Kürt aşiretlerini, Ermeni ve Nasturileri ayaklandırmak için harekete geçti. Bu iş için işgal altındaki İran topraklarının kullanılması, Osmanlı Devleti'ni son derece rahatsız ediyordu. Osmanlı Devleti'nin İran Hükümeti nezdinde Rus faaliyet ve entrikalarına engel olunması yolundaki başvuruları, Ahmet Şah'ın tarafsızlık politikalarının devam edeceğine dair sözlü güvencesinden başka bir sonuç vermedi. Rus ve İngiliz baskısı altında bulunan İran Hükümeti istese de Osmanlıların isteklerini yerine getirecek bir güce sahip değildi.⁶³ Savaş boyunca

⁶¹ Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.** , s. 46-47.

⁶² İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, "Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Almanya'nın İran Siyaseti" , **OTAM**, Sayı:3(Ocak 1992), s. 273.

⁶³ İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, **a. g.m.** , s. 273.

İngiliz, Rus ve Osmanlı askeri güçleri ve istihbarat birimleri İran topraklarında sanki bir İran devleti ve ordusu yokmuş gibi gezinmekteydiler.⁶⁴

1917'de Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin patlak vermesi sonucunda Rusya savaştan çekildiğini ilan etmiş ve Osmanlı Devleti ile Brest-Litovsk Andlaşmasını imzalamıştır. Rusya'nın işgal ettiği yerlerden çekilmesi, doğudaki Osmanlı ordusuna Azerbaycan Türkleri ile irtibata geçme fırsatını vermişti. Kuzey ve Orta İran'ı nüfuz bölgesine alan Rusya'nın savaş dışı kalmasından istifade eden Osmanlı ordusu, İran idaresinde yaşayan Azerbaycan Türkleri ile temasa geçerek, İran ile bir ihtilafın doğmasına sebep oldu. Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, 1918 Ocak'ında başlatılan ve aynı yılın Haziran ortasına kadar devam eden Azerbaycan'ı kurtarma hareketinde Tebriz'i aldıktan sonra Gence'ye kadar ilerlemiş, bir müddet sonra Bakü'ye girerek Azerbaycan'ın kurtuluşunu ilan etmiştir. Ancak bu başarı uzun soluklu olmamış, Birinci Dünya Savaşı'nın bitişi ile beraber bölgeye ilerleyen İngiliz kuvvetleri Bakü'yü işgal etmiştir.⁶⁵

Savaşın bitişiyle, İtilaf Devletleri'nin işgaline uğrayan Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığı fiilen sona ermiş, Kaçar Sülalesinin idaresinde olan İran'da ise İngiliz etkisi artarken, merkezi yönetim iyice zayıflamış ve ülke siyasi ve ekonomik bir buhrana sürüklemiştir.

⁶⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: İsrail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, **a.g.e.** , s. 274-283 ve Sadık Sarısamam, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz İle İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri" , **OTAM**, Sayı:7(1996), s. 209-217.

⁶⁵ Mehmet Saray, **a.g.e.** , s. 84-85.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ(1923-1930)

I-RIZA PEHLEVİ'NİN İKTİDARA GELMESİ

İran, Birinci Dünya Savaşı'na katılmamasına rağmen, savaştan idari ve mali olarak tam bir kaos içinde çıktı. Halk arasında açlık hüküm sürmekteydi, merkezi hükümetin otoritesi tamamen yıkılmıştı, hazine ise boştu. İran'ın içinde bulunduğu bu durumu Rıza Han şöyle değerlendiriyordu:

“Burası hakikaten bir memleket değildi, çünkü bir zamanlar bu mağrur memleketin bu isme layık olacak hiçbir merkezi hükümet yoktu. İran'ın büyük bir kısmı mahalli kabile reislerinin elindeydi ve krala(Ahmet Şah) gösterdikleri sadakat, sadece görünüşte olup, onu mevcudiyetini devam ettirecek kadardır; hakikatte kendi mıntukalarında istedikleri gibi hareket ediyorlardı ve böylece halkın sefaletini arttırıyorlardı. Bir ordu mevcut değildi ve İran'a bağlı bir ordu bile yoktu; kanun ve nizam ortadan kalkmıştı; İranlı mahkemeler yoktu, olanlar sadece din adamlarının ve kabilelerin mahkemeleriydi. Memleketin büyük kısmında hakim olan en kuvvetlinin kanunu idi. Yağmacılar yağma ediyor ve halk da eziliyordu.”⁶⁶

Savaş sonunda Osmanlılar'ın işgal ettikleri yerlerden geri çekilmesi üzerine, Şeyh Muhammet Hıyabani, Tebriz'de Azerbaycan Sosyalist Demokrat Partisi'ni kuruyor ve 1920 yılında da aynı şehirde Azadistan Cumhuriyeti'ni ilan ediyordu.⁶⁷

Gerçekte nüfuzu Tahran'dan öteye geçemeyen Ahmet Şah, çıkarıcı, kurt mizaçlı İran devlet ve siyaset adamlarının elinde bir oyuncaktan başka bir şey değildi. Üstelik Şah'ın gözü Avrupa'nın eğlence yerlerinde idi. Böyle yerlerde Şah, zevk ve eğlenceye düşkün bir hayat yaşıyordu.⁶⁸ Biarritz'deki Hotel du Palais'de bir kostümlü baloya katılmayı, Tahran'daki Gülistan Sarayı'nda selam töreni yapmayı tercih eden Şah, 1919'daki ilk Avrupa gezisinin ardından İran'a dönmüş ve 1921 Ocak'ında, Azerbaycan Valisi olan ve daha sert mizaçlı erkek kardeşi uğruna tahtı bırakmaya karar vermişti.⁶⁹

⁶⁶ Rameş Sanghvi, **Aryamehr:İran Şahı Siyasi Bir Biyografi**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1971, s.24.

⁶⁷ Kamuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1986, s. 193-194.

⁶⁸ Hüseyin Baykara, **İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, Emek Matbaası, 1978, s. 129.

⁶⁹ Philip Mansel, **Sultanların İhtişamı**, Çev. Nigar Alemdar, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1998, s. 146-147.

Bu dönemde, bölge dışı iki aktör Sovyetler Birliği ve özellikle İngiltere, İran üzerinde etkinliklerini arttırmışlardı. Ekim Devrimi'nden sonra Aralık 1917'de Sovyet Rusya Halk Komiserleri Konseyi, Çarlık Rusya'sı döneminde İran'ın paylaşılmasını sağlayan 1907 tarihli andlaşmanın geçersiz olduğunu ilan etti. Sovyet hükümeti, askerlerini İran'dan çekmeye karar vererek, İran halkını, ülkenin geleceğini tayin konusunda serbest bırakmak istiyordu. Rus birliklerinin geri çekilişi 1917 yılı sona ermeden başlamış ve 1918 yazında çekilme tamamlanmıştı. Rus askerlerinin bu bölgeden çekilmesine rağmen, Ekim Devrimi'nin etkisi, özellikle ülkenin kuzeyinde, 1905-1911 yıllarının devrimci geleneklerinin diğer yerlere oranla çok daha uzun ömürlü olduğu ve savaş yıllarında bile silahlı ayaklanmanın sürdürüldüğü Gilan(Geylan) Eyaleti'nde hissediliyordu. 'Jengeli' ya da 'Ormanlılar' diye adlandırılan asi guruplar, genellikle köylülerle tarım işçilerinden oluşuyordu. Bunların yönetimi ticaret burjuvazisinin ve aydınların elindeydi.⁷⁰

Ülkenin genelinde, özellikle İran hükümetleri üzerinde İngiliz etkinliği, daha önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar artmıştı. İran hükümetiyle görüşmelerde bulunmak üzere İran'a giden Kolomitsev başkanlığında ilk Sovyet heyeti, İngilizler tarafından tutuklanarak İran'dan sürüldü. 26 Haziran 1919'da Sovyet hükümeti özel bir bildiri yayınlarak, İran'da, Çarlık döneminden kalan tüm haklardan ve ayrıcalıklardan vazgeçtiğini, bunun yanı sıra, daha önce Sovyetlere parasız teslim edilen altı yüz milyon altın rublelik bir mülkü İran Hükümetine geri vereceğini açıkladı. Kolomitsev, resmi bir diplomatik temsilci olarak tekrar Tahran'a doğru yola çıktıysa da Tahran yakınlarında İngilizlerin emriyle yakalanarak öldürüldü.⁷¹

Bu olumsuz gelişmelere rağmen, Sovyetler Birliği'nin gözünde İran önemli bir yer tutuyordu. Moskova'da 1919 yılında yapılan İkinci Müslüman Komünistler Kongresi'nde iki esas siyasi nokta üzerinde anlaşmaya varılmıştı. Bunlardan birincisi, Asya'nın her yanında Üçüncü Komünist Enternasyonal'in şubeleri olarak bölgesel komünist partileri kurmak; ikincisi ise Asya'da Batı emperyalizmini yok etmek üzere bölgesel lokal milliyetçi hareketleri desteklemektir. Sovyetler tarafından İran bu politikaların uygulanması için en uygun Asya ülkesi sayılıyordu.⁷² Sovyet hükümeti için, 1916'da İranlı petrol işçileri tarafından kurulan ve 16.000 üyesi

⁷⁰ N. V. Yeliseyeva, A. Z. Manfred, **Yakın Çağlar Tarihi**, 3. bs., İstanbul, Konuk Yayınları, 1978, s. 438-439.

⁷¹ N. V. Yeliseyeva, A. Z. Manfred, **a.g.e.**, s. 439.

⁷² P. M. Holt, A.K.S. Lambton, B. Lewis, **İslam Tarihi** Kültür ve Medeniyeti, Haz. İsmail Kılıhoğlu, Cilt 2, 2. bs., İstanbul, Kitabevi, 1997, s. 143.

bulunan Adalet(Justice) Partisi'nde İran Komünist Partisi'nin kurulmasına yarayacak faydalı bir çekirdek yapı vardı. Adalet liderleri Tebriz, Tahran, Hazar bölgelerinde mahalli komünist parti komiteleri kurmak üzere harekete geçtiler ve Bolşevikler, mahalli milliyetçi hareketleri kendi ihtilalci hedefleri doğrultusunda kullanmak için Gilan'daki mevcut hareketten yararlandılar. 18 Mayıs 1920'de, Sovyet kuvvetleri Enzeli'ye girdi ve 4 Haziran'da Gilan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bir muhtariyet olarak resmen kuruldu. Bu, Sovyet toprakları dışında bu şekilde kurulan ilk komünist yönetimdi. Aynı dönemde, Adalet Partisi'nin adı resmi olarak değişti ve İran Komünist Partisi(Hizb-i Kuminist-i İran) oldu. 1921'de Sovyet hükümeti birliklerini bölgeden çekmesi üzerine, Gilan'da, İran hükümetinin otoritesi yeniden sağlandı.⁷³ Sovyet hükümeti, 26 Şubat 1921'de Moskova'da İran ile imzaladığı Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması ile daha önce iki ülke arasında imzalanmış olup hak eşitliğine dayanmayan bütün andlaşmalardan İran yararına vazgeçtiğini ve Çarlık hükümetinin öbür devletlerle İran aleyhine imzalamış olduğu bütün andlaşmaları yok saydığını açıklıyordu. Ayrıca İran bu andlaşmayla, kendi toprakları üzerinde Çarlık hükümeti tarafından elde edilmiş olan bütün imtiyaz ve malları geri almakta; Çarlık hükümetine olan borçlardan tümüyle arınmaktaydı. İran'a, Hazar denizinde bir donanma bulundurma hakkı da tanınıyordu. Yine aynı andlaşmaya göre iki ülke, birbirinin iç işlerine karışmamayı, Rusya ya da İran'a düşmanca emeller besleyen örgüt veya toplulukların kendi toprakları üzerinde varlığına izin vermeyeceklerini karşılıklı olarak kabul ediyorlardı.⁷⁴

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde İngiltere, Ekim Devrimi'nden sonra Ruslar'ın bölgeden çekilmesiyle İran üzerinde tek büyük güç olarak kalmıştı. Ancak, savaş sona erdiğinde dönemin İngiliz Başbakanı, hem çok meşguldü, hem de bölgeye yönelik bir ilgisi yoktu. Bu nedenle İran, Kabine'ye bağlı Doğu Komisyonu'nun Başkanı, 1919 yılından itibaren de Dışişleri Bakanı olan George Curzon'un ilgi

⁷³ P. M. Holt, v.d., **a.g.e.** , s. 143-144. Gilan'dan Sovyet desteğinin çekilmesinin sebepleri şunlardı: Birincisi, İran'daki dördüncü meclis, Sovyet birliklerinin çekilmesini askıda bırakan Sovyet-İran andlaşmasını onaylamayı geciktirmişti; ikincisi, Jengeliler bir ölçüde Bolşevikleri düş kırıklığına uğratmıştı; üçüncüsü, 1921'den itibaren Lenin'in 1920'deki İkinci Komintern Kongresi'nde formüleştirdiği tezlerinden önemli bir sapma söz konusuydu ki, bu tezlere göre, tarıma dayanan Asya ülkelerinin, Marksist teoride devrimin ön şartı olarak kabul edilen burjuva kapitalizmi evresini yaşamadan doğrudan komünist devrim aşamasına geçmesi mümkündü. Ancak Gilan deneyimi, bazı Sovyet teorisyenlerini, burjuvazinin gelişme evresi tamamlanuncaya kadar İran'da devrimin ertelenmesi gerektiğini ilan etmeye götürdü. Başka bir deyişle, doğrudan devrimci metotlar geçici olarak terk edilip daha ılımlı bir diplomasi tercih edilmeye başlandı.

⁷⁴ Vladimir Potyemkin(Ed.), **Uluslararası İlişkiler Tarihi**(Başlangıcından Günümüze Diplomasi Tarihi), Çev. Attila Tokatlı, Cilt 3, İstanbul, May Yayınları, 1979, s. 235.

alanına kalmıştı. Lord Curzon, İran'a özel bir ilgi gösteriyordu.1889 yılında, o zamanlar Batı'da pek bilinmeyen bu ülkeye bir yolculuk yapmış ve yazdığı "İran ve İran Sorunu" adlı kitabı, İran uzmanı olarak kabul edilmesine sebep olmuştu. Ekim Devrimi, Rusya'nın İran'dan çekilmesine sebep olunca Curzon, bu durumdan yararlanıp hükümetine, Ruslar'ın boşalttığı topraklarda İngiliz himayesinde bir Müslüman devletler topluluğu kurmayı önermişti. Ancak, İngiliz hükümetinin aynı dönemde uygulamaya koyduğu bölgedeki asker sayısında köklü bir indirim gitme politikası, Lord Curzon'un elde tutulmasını istediği yerlerden hemen hemen tüm İngiliz kuvvetlerinin çekilmesi anlamına geliyordu. Müslüman devletler birliğinden sadece İran kalmıştı ve Curzon da İngiliz çıkarlarını İran'da sürdürmekte kararlıydı.⁷⁵

Curzon, İngiltere'nin bölgeyle ilgili politikalarını İran'ın bütünlüğü üzerine kuruyordu ama elindeki olanaklar çok kıt ve zayıftı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İngiltere'nin İran'da dört bölgede küçük askeri kuvvetleri vardı ve bu kuvvetler Lord Curzon'un amaçları için yeterli değildi. Ayrıca Savaş Bakanlığı'ndan ve Hindistan'dan, asker sayısının daha da azaltılması için sürekli baskı geliyordu. Bu nedenle Curzon, tüm enerjisini İran'da İngiliz denetiminde yeni bir rejimin kurulması için kullanmaya başladı. O'na göre, İran'da kurulacak yeni yönetimle birlikte, bu anarşik ve çok bölünmüş ülke, kendini besleyecek ve savunacak etkin bir ülke durumuna gelecek ve İngiliz askerine ihtiyacı kalmayacaktı. Lord Curzon bu planını kısa süre sonra hayata geçirdi ve her iki ülkenin hükümetleri nezdinde yaptığı girişimler, İngiltere ile İran arasında 9 Ağustos 1919 tarihli Andlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı.⁷⁶ Andlaşma, Tahran'da İngiliz Büyükelçisi ile İngiliz taraftarı İranlı üç devlet adamı arasında imzalanmış, bu imza karşılığında bu kişilere İngilizler tarafından yaklaşık 131.000 sterlin ödenmişti.⁷⁷

Yapılan bu andlaşma, altı maddeden oluşuyordu. Andlaşmaya göre İngiliz hükümeti, İran'ın bağımsızlığını ve ülke bütünlüğünü geçmişte olduğu gibi tamamen riayet edeceğini; hükümetler arasında yapılacak görüşmelerden sonra, İran'ın muhtelif idari kısımları için gerekli olan uzman müşavirleri İran hesabına temin edeceğini; İngiliz ve İranlı uzman askerlerden kurulu bir komisyon tarafından belirlenecek sayıda subay ve son sistem mühimmat ve teçhizatı İran hükümeti

⁷⁵ David Fromkin, **Barişa Son Veren Bariş**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997, s. 453-454.

⁷⁶ David Fromkin, **a.g.e.** , s. 454.

⁷⁷ Philip Mansel, **a.g.e.** , s. 149.

hesabına temin etmeyi kabul ediyordu. Ayrıca İngiliz hükümeti, bu düzenlemeleri gerçekleştirmek için gerekli miktarda büyük bir borcu İran hükümetine vermeyi veya bulmayı kabul ediyor ve bu borca teminat için de İran hükümetinden gümrük vergilerini ve başka bir gelir kaynağını vermesini istiyordu. Bu andlaşmadan sonra yapılan ikinci andlaşmada ise, alınacak borç paranın temini ve izahı konusunda ele alınmıştı. Alınacak borç para 2 milyon İngiliz lirasıydı ve aylık yüzde yedi faizle yirmi senede geri ödenecekti.⁷⁸

Lord Curzon'a göre andlaşmalar İran'ın bağımsızlığını güçlendirmeyi amaçlamaktaydı. O, İranlılar'ın geçmiş günlerde olduğu gibi Rus yayılmacılığından korktuklarını ve buna karşı korunmaktan memnun olacaklarını düşünmüştü. Ama İngilizlerle yapılan bu andlaşmalar, İran kamuoyunda büyük dalgalanmalara yol açmıştı. O dönemde Tahran'da çıkan yirmi altı gazete ve derginin yirmi beşi yapılan bu andlaşmalara karşıydı.⁷⁹ Ayrıca İran'a yapılan bu İngiliz müdahalesi, bütün ülkede güçlü bir milliyetçi hareket yarattı. Toprak sahipleri ve Rus pazarlarıyla iş yapan büyük burjuvazi de dahil olmak üzere İran toplumunun büyük çoğunluğu, İngilizler'in egemenliğine son verilmesini ve imzalanan onur kırıcı andlaşmaların iptalini istiyorlardı. Kısa bir süre sonra ülkenin dört bir yanında İngiltere aleyhtarı gösteriler yapılmaya ve Cengel, Mazenderan ve Reşt'te ayaklanmalar uç vermeye başladı. Bu tepkiler karşısında andlaşmaları imzalayan İran hükümeti istifa etmek zorunda kaldı. Yeni kurulan İran hükümeti, İran meclisi tarafından andlaşmanın onaylanmadan kabul edildiğini gerekçe göstererek İngilizlerle yapılan bu andlaşmayı iptal etti.⁸⁰

1920 sonbaharında İran'a, yeni bir İngiliz komutanı, Tümgeneral Edmund Ironside gelmişti. Ironside'in İran hakkındaki fikirleri Lord Curzon'dan önemli ölçüde farklıydı. Ironside, İran'da İngiliz askeri gücü bulundurmak yerine, İngiliz desteğiyle kurulacak güçlü bir merkezi hükümetin, İngiliz çıkarlarını daha iyi koruyacağını savunuyordu. Bu konuda Ironside'in işine yarayabilecek tek İranlı güç, 1879'da Ruslar tarafından İran Şahı için muhafız birliği olarak kurulan İran Kazak Tugayı idi. General Ironside, bu tugayı programının yürütülmesi için uygun bir araç olarak görüyordu. Tugay'da İran asker ve subay mevcudiyetinin Rus subaylarından

⁷⁸ Percy Sykes, **İran Tarihi**(Harbi Umumi'de İran), İstanbul, Erkanı Harbiye Umumiye İstihbarat Dairesi, 1341, s. 102-104.

⁷⁹ David Fromkin, **a.g.e.** , s. 455.

⁸⁰ N. V. Yeliseyeva, A. Z. Manfred, **a.g.e.** , s. 439-440.

daha fazla olması işleri daha da kolaylaştırdı. Ironside, Tugayın Rus komutanını görevden alınmasını sağladıktan sonra onun yerine Albay Rıza Han'ı getirdi.⁸¹ Rıza Han'ı ülkeyi yönetmek için yüreklendiren Ironside, 1920 yılında Tahran'da verilen bir resepsiyonda Rıza Han'ın kulağına eğilerek, "Albay, sen büyük bir potansiyele sahip bir adamsın" diyerek ona güven vermişti.⁸² Ironside, İngiliz Savunma Bakanlığı'nın İngiliz kuvvetlerini 1921'de İran'dan çekme planını göz önüne alarak, Rıza Han'ı İngilizlerden sonra ülkeyi yönetmek için hazırlamaya başladı. Yükselmek isteyen ihtiraslı bir kişiliğe sahip olan Rıza Han, İngilizler'in darbe önerisini hemen kabul etti.

Rıza Han'ı kendi saflarına çeken İngilizler, Seyid Ziyaeddin Tabatabai adlı bir gazeteciyi düşündükleri darbe için kullanmayı karar verdiler. İngilizler, İran'da İngiltere'nin çıkarlarını koruyabilecek ve iptal edilen 1919 tarihli andlaşmanın bazı maddelerini hafifledikten sonra kısım kısım tatbik edebilecek bir hükümetin iktidar mevkiine gelmesini çoktandır planlıyordu ve Seyid Ziyaeddin Tabatabai'nin birden bire ön plana çıkışı bu planın bir parçasıydı. İngilizler ilk başlarda darbe sonrası kurulacak hükümetin başı olarak Prens Firuz Mirza Nusret Devle'yi düşünüyorlardı ancak Prens Firuz Mirza, 1919 müzakerelerinde İran tarafını temsilen başlıca sözcü olması sebebiyle İranlı milliyetçilerinin nazarında şüpheli bir şahıs olarak görülüyordu. Bundan dolayı İngilizler, darbe sonrası yeni hükümeti kurmak için Firuz Mirza'nın yerine otuz üç yaşındaki Seyid Ziya'yı seçtiler.⁸³

Seyid Ziya, Kazak Tugayı'ndan askeri yardım için Rıza Han'a müracaat ettiği zaman, Rıza Han hareket etmeye hazırdı. Tugayın Rus komutanı saf dışı edildikten sonra Rıza Han, harekete geçmenin zamanı geldiğine karar vermişti. İngiliz isteklerini kabul eder görünen Rıza Han, herhangi bir lüzumsuz duraklamanın İngiliz planları daha da kuvvetlendireceğini ve Tahran'daki merkezi hükümetin kan dökmeden devrilmesinin zorlaşacağını düşünüyordu. Türkiye'de Mustafa Kemal'in milliyetçilik sancağını açarak yaptığı hareket O'nu çok etkilemişti. Aynı zamanda O, Hindistan'da Mahatma Gandhi'nin İngiliz idaresine meydan okumasını büyük bir yenilik olarak görüyordu. Rıza Han, Seyid Ziya ile konuştuğundan sonra güvendiği arkadaşlarına amacını açıkladı ve ileriye yönelik düşüncelerini anlattı. O, iktidar mevkiine bütünlüğü tam, disiplinli bir askeri kuvvet koymayı ve kurulacak yeni

⁸¹ David Fromkin, **a.g.e.** , s. 458.

⁸² **Çağdaş Liderler Ansiklopedisi**, Cilt: 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1986, s. 1756.

⁸³ Rameş Sanghvi, **a.g.e.** , s. 31-32.

hükümetin Sovyetler Birliği ve İngiltere'ye karşı bağımsız, milliyetçi bir siyaset gütmesini savunuyordu. Böyle bir hareket, dıştan ve içten gelebilecek tehlikeleri önleyecek ve ihtilalci reformları gerçekleştirecek kuvvetli bir merkezi hükümetin ortaya çıkmasını mümkün kılacaktı.⁸⁴

1921'in başlarında İran, çok kötü şartlar altındaydı; açlık her yerde kol geziyor, yerli kabileler birbirleriyle savaşıyor, soygun ve yağma girişiminde bulunuyorlardı. Hazine boştu ve İran milleti ulusal bir bilinçten yoksun, parçalanmış bir durumdaydı. İran, bir avuç yurtsever tarafından kurtarılmayı bekleyen bir ülke görünümündeydi.⁸⁵ 12 Şubat 1921'de İngilizler'den Ahmet Şah'ı tahtan indirmemek şartıyla, İngiliz kuvvetlerinin darbe girişimine karşı çıkmayacağı güvencesini alan Rıza Han, darbeyi gerçekleştirmek için hazırlanmaya başladı. İngilizler, Şah'ı, Rıza Han'ı hükümette sorumlu bir makama atamaya ikna edemeyince, Rıza Han harekete geçti. O günlerde, Rıza Han'ın başında bulunduğu Kazak Tugay'ı, başkent Tahran'ın kuzeyindeki Kazvin'de mevzilenmişti. Rıza Han, komutasındaki üç bin kişilik Kazak Tugayı ile 16 Şubat 1921'de Tahran üzerine yürümeye başladı ve 20 Şubat gecesi şehrin varoşlarına vardı. Ahmet Şah ve taraftarları, Rıza Han'ın Tahran üzerine geldiğini öğrenince askerlerinden, şehrin Kazvin kapısından Bagheşah kapısına kadar savunulmasını istediler. Fakat Kazak Tugayı, hiçbir ciddi direnişle karşılaşmadan şehre Gomrok kapısından girdi. Buradaki savunma birlikleri teslim oldular ve Tugay Tahran'ı tamamını işgal etti. Tahran halkı olayları sessizce izlerken, mahalli polis güçleri mukavemet gösterisi yapmış, fakat süratle mücadeleden vazgeçmişti.⁸⁶ Rıza Han, "Başkentimizi başıboş, şımarık, şerefsiz parazitlerden temizleme ve arındırma"⁸⁷ niyetini duyurduktan sonra, Ahmet Şah, bütün bakanlar ve Tahran'ın önde gelenleri gözaltına alındı.⁸⁸ Böylece darbe(coup d'etat) girişimi başarıyla sonuçlanmış oldu.

21 Şubat 1921'de gerçekleştirilen darbe sonrası yeni bir hükümet kuruldu. Kurulan bu yeni hükümetin başbakanı, gazeteci ve devlet adamı olan Seyid Ziya'ydı. Rıza Han da savunma bakanı olarak hükümette yer aldı. Seyid Ziya başbakan olarak hükümette görev olsa da gerçek güç silahlı kuvvetleri kontrolü altında tutan Rıza

⁸⁴ Rameş Sanghvi, **a.g.e.**, s. 32-33.

⁸⁵ Donald N. Wilber, **Four Hundred Forty-Six Kings of Iran**, Tehran, Offset Pres, 1972, s. 99.

⁸⁶ Rameş Sanghvi, **a.g.e.**, s. 33.

⁸⁷ Philip Mansel, **a.g.e.**, s. 149.

⁸⁸ Raymond Furon, **İran**, Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, İstanbul, Hilmi Kitapevi, 1943, s. 173.

Han'ın elindeydi.⁸⁹ 1921 ve 1925 yılları arasında Rıza Han, İran'da üstün bir güce ulaşma yolunda ilerledi. Rıza Han amacına ulaşmak için yaptığı önemli işler şunlardı; ordunun bütünleşmesi ve kontrol altına alınması; eyaletlerde merkezi hükümet otoritesinin kurulması; ulemanın geçici olarak yatırılması; meclis ve sürekli değişen kabineler üzerinde kişisel denetimin sağlanması. 1921 darbesinden sonra başbakan olan Seyid Ziya'yı sürgüne gönderdikten sonra Rıza Han, 1921 ve 1923 arasında dört başbakan ve altı kabinenin istifasına sebep oldu.⁹⁰ Sonunda Rıza Han'ın gücünü kabul etmek zorunda kalan Ahmet Şah, Başbakan Hasan Han Muşiraldüvle hükümetinin istifasından sonra yeni hükümeti kurmak için Rıza Han'ı görevlendirdi. Muşiraldüvle hükümetinin görevinden ayrılmasında, aleyhinde yayın yaptığı İran matbuatının da etkisi olmuştu.* Ahmet Şah, Rıza Han'a gönderdiği tezkerede, "Günün en muktedir ve kuvvetli adamı sen olduğun içindir ki (seni) yeni kabineyi teşkile memur ediyorum" diyordu.⁹¹ Rıza Han'ın, başbakan sıfatıyla yeni kabineyi kurmasıyla birbirini takip eden hükümet değişiklikleri böylece sona ermiş oluyordu. Daha önce kurulan beş kabinede değişmeyen tek adam olarak savunma bakanı ve Serdar-ı Sipahi(silahlı kuvvetlerin başkomutanı) olan Rıza Han, bu sıfatlarının yanı sıra başbakan da olmasıyla birlikte İran'ın en güçlü adamı oldu.⁹² Rıza Han'ın başbakan olmasından sonra Ahmet Şah, saltanatın vekaletini kardeşine, devlet idaresini Rıza Han'a bırakarak Avrupa seyahatine çıktı.⁹³

Başbakan olduktan sonra Rıza Han, huzur ve güvenin sağlandığı İran'da, yeni bir siyasal sistem için ıslahat yapılması gerektiğini düşünüyor, tam olarak dillendirmese de Cumhuriyet yönetimi için nabız yokluyordu. Rıza Han, İran Gazetesi'nin 30 Ekim 1923 tarihli nüshasında yayınlanan beyannamesinde, İran'ın üç yıl önce içinde bulunduğu durumu hatırlatıyor ve artık memlekette payidar olan emniyet ve asayişin, kendi çabalarıyla vücuda getirilen Teşkilat-ı Askeriye vasıtasıyla olduğunu belirttikten sonra, şunları söylüyordu:

⁸⁹ Political Encyclopedia of **Middle East**, Ed. Avraham Sela, New York Continuum Publishing Company, 1999, s. 311.

⁹⁰ P. M. Holt, v.d., **a.g.e.**, s. 145.

* Basının yanı sıra burjuva, toprak aristokrasisi, ulema ve zanaatkarlardan oluşan kesim de Rıza Han'ın iktidara gelmesinde önemli bir rol oynamış, Tahran pazarında önde gelen 256 tüccar Ahmet Şah'a, Rıza Han'ı başbakan olarak ataması için dilekçe yazmışlardı. Ayrıntılar için bkz: Mansur Muaddel, "İran'da Şii Ulema ve Devlet", **İran Devrimi**, Der. Serpil Üşür, İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s. 178-179.

⁹¹ "İran" **Ayın Tarihi**, Cilt: 1, Sayı:2(Ekim 1339), s. 300-301.

⁹² "İran" **Ayın Tarihi**, Cilt: 2, Sayı:5(Ocak 1339), s. 224.

⁹³ Raymond Furon, **a.g.e.**, s. 173.

“Bu vakte kadar yalnız askeri işlerle meşgul oluyordum. Çünkü, bütün ıslahatın, her şeyden evvel düzeni temin edecek bir kuvvete merbut olduğunu düşüncesinde idim. Şimdi ise artık memleketin diğer hususat-ı idaresini ıslah etmek zamanı ve imkanı geldiğine kaniyim.”⁹⁴

O dönemde, İran kamuoyunda da cumhuriyet rejimiyle ilgili yoğun tartışmalar vardı.⁹⁵ Hatta Tahran’da cumhuriyet lehine çeşitli nümayişlerde yapılmıştı.⁹⁶ Ancak ulema, Rıza Han’ın kalbinde yatanın cumhuriyet olduğu ve onun ülkeyi Kemalist Türkiye çizgisinde yönlendireceğini sezince, bu fikre şiddetle karşı çıktı. Aslında Rıza Han da, cumhuriyet fikrini tam olarak içine sindiremediğinden bu konuda çok da samimi değildi. O, ulemanın karşı çıkmasından sonra, dini eğitimin merkezi olan Kum şehrine giderek önde gelen üç ayetullah Hairi, Naini ve İsfahani ile görüştü. Bu görüşme sonrası Rıza Han, şu beyanatta bulundu:

“Tecrübe ile sabittir ki hükümet başkanları hiçbir zaman halkın fikirlerine muhalif ya da karşıt bulunmamalıdır. İşte bu prensibe bağlı olarak şimdiki hükümet kaynağı ne olursa olsun halkın hislerine saygılı kalmayı yeğlemiştir..Bu görüşme sonunda, halkın Cumhuriyet lafını ağza alınmaması konusunda uyarmaya karar verdik. Bundan ziyade, herkesin gayret göstermesi gereken husus, reformların önündeki engelleri kaldırmaya yardımcı olarak ülkenin ilerlemesini sağlamak, ve bana dinin temellerini sağlamlaştırmada, ülkenin bağımsızlığını teminde ve milli hükümetin güçlenmesine yardım etmektir. İşte bu nedendir ki bütün vatanseverleri uyarıyor, Cumhuriyet fikrine kanmamalarını ve üzerinde mutabakat ettiğimiz yüce gayede benimle işbirliği yapmalarını rica ediyorum.”⁹⁷

Yine aynı dönemde verdiği bir beyanatta da, “...Memlekette bir değişiklik yapılması lazım geldiğine hükmederek Cumhuriyet tesisini düşündüm. Fakat, onlar(İran haklı) için Cumhuriyet, bolşeviklik, yahut, aşağı yukarı ona benzer bir şey manasına geliyordu. O rejimi asla kabul etmemeleri için bu kafi idi. Onların bu muhakemelerini nihayet bende makul gördüm” diyerek, cumhuriyet fikrinden

⁹⁴ “İran Cumhuriyeti”, **Yeni Kafkasya**, Cilt: 1, Sayı:6(15.12.1923), s. 12.

⁹⁵ Bu tartışmalar esnasında, İran’da bazı gazeteler cumhuriyet propagandasına hız verdiler. Bu gazeteler, uzun zamandan beri bu hususta makaleler neşir ediyor, Kaçar sülalesini karalayan ve Şah ile Veliahdı küçük düşüren yayınlar yapıyorlardı. Diğer bazı gazeteler ise, ülkede cumhuriyet ilan olunduktan sonra, İranlıların cumhuriyet idaresini kabulde çekimser kalacaklarını ileri sürüyorlardı. Ayrıca İran gazeteleri, Ahmet Şah’ın görevinin başında bulunmayıp Avrupa seyahatine çıktığı için vaziyetinin sarsıldığını ve civar memleketlerde, özellikle Türkiye’de İnkılap hareketlerinin süratle ilerlemesi nedeniyle Tahranlı Cumhuriyetçilerin, bu konuda acele ettiklerini söylüyorlardı. Mim Elif, “İran’da Cumhuriyet”, **Yeni Kafkasya**, Cilt: 1, Sayı:13(1.4.1924), s. 3-4.

⁹⁶ **Ayın Tarihi**, Cilt: 3, Sayı:7-10(1340), s. 251. İran’da, cumhuriyet aleyhinde de çeşitli gösteriler ve girişimler oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz: Memduh Şevket Esendal, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Ankara, Bilgi Kitapevi, 1999, s. 42-49 ve Mim Elif, **a.g.m.**, s. 5-6.

⁹⁷ Şahrüh Ahavi, **İran’da Din ve Siyaset**, Çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990, s. 70-71.

vazgeçtiğini ilan ediyordu.⁹⁸ Cumhuriyet idaresinden ulemanın baskısıyla vazgeçen Rıza Han, aslında mevcut rejimin devamını kendisi de istemekteydi. Çünkü o, yönetimdeki ipleri tamamen eline aldıktan sonra monarşiyi muhafaza ederek şah olmayı planlıyordu.

Aralık 1924'te Rıza Han, ülkedeki en ciddi kabile ayaklanmalarından biri olan Şeyh Hazal isyanını bastırmıştı. O'nun bu başarısı, İran'daki popülaritesini iyice arttırmıştı. Merkezi hükümetin hükümranlığını sadece ismen tanımış olan kudretli bir reisin mağlubiyeti, Rıza Han'a karşı büyük bir hayranlık uyandırdı. Binlerce kişi O'nun Tahran'a dönüşünü sevinçle karşıladı. 14 Şubat 1925'te İran Meclis'i yeni bir kanunla Rıza Han'a yeni haklar tanıdı. Bu kanunla, memleketin müdafaasının ve muhafız kuvvetlerinin başkomutanlığı Rıza Han'ın uhdesine veriliyor; bu görevin ülkenin anayasası ve kanunları çerçevesinde tam bir yetki ile yapılacağı ve kumandanlık payesinin meclisin kararı olmadan geri alınamayacağı kararlaştırılıyordu.⁹⁹

Nihayet, Rıza Han'ın Şah olarak iktidardaki yerini perçinlemesine neden olan süreç, 1925 sonbaharında başladı. 1925 yazı sonunda, uzun süreden beri Avrupa seyahatinde olan Ahmet Şah, memleketine dönmeye karar vermişti. Ülke içinde de Şah'ın İran'a dönmesi için çeşitli gösteriler yapılıyordu. Ancak Ahmet Şah, Rıza Han'dan çekindiği için dönüşünü bir süre erteledi. İran'da 29 Ekim'de İran Meclisi toplandı ve bu toplantıda, Davar adında genç bir mebus, Ahmet Şah'ın tahtan indirilerek yerine Rıza Han'ın geçmesini teklif etti. İki gün sonra Meclis, Kaçar hanedanının kaldırılmasına, Rıza Han'ın saltanat naibi olmasına ve yeni bir hükümet kurmasına karar verdi. Ayrıca meclis, 280 kişilik bir 'Meclis-i Müessesan'(Kurucu Meclis) kurulması amacıyla seçimlerin yapılmasını da kararlaştırdı. 12 Aralık 1925'te toplanan 'Meclis-i Müessesan', ittifakla Şahinşahlık(krallar kralı) tacını, Saltanat Naibi Rıza Han'a verdi¹⁰⁰ ve Rıza Han, 13 Aralık'ta İran hükümdarı olarak tahta çıktı.¹⁰¹ Rıza Han, 25 Nisan 1926'da Gülistan Sarayı'nda Şahlık tacını giyerek, Pehlevi hanedanlığının ilk şahı olarak tahta oturdu. Rıza Pehlevi, tahta çıktığı tarihten İngiliz-Sovyet kuvvetleri tarafından tahtan indirildiği 1941 Eylül'üne kadar

⁹⁸ Raymond Furon, **a.g.e.** , s. 175.

⁹⁹ Rameş Sanghvi, **a.g.e.** , s. 36.

¹⁰⁰ Raymond Furon, **a.g.e.**, s. 174.

¹⁰¹ **Ayın Tarihi**, Cilt: 7, Sayı:22(Ocak 1926), s. 951.

İran'da egemenliğini devam ettirmiş ve demir yumruğuyla yönettiği ülkede hızlı bir modernleşme süreci başlatmıştır.¹⁰²

II-İRAN'LA İLK İLİŞKİLERİN KURULMASI (1920-1922)

A-Kaçar Hanedanının Devrilmesi Sırasında TBMM İle Olan İlişkiler

Osmanlı Devleti'nin çökmesi ve İran'da Osmanlılar'ın muadili Kaçar Hanedanının bir dizi darbe ve ayaklanma sonucu devrilip Pehlevi hanedanlığının İran yönetiminde iş başına geçmesi, her iki ülkenin de yepyeni bir politik hayata başlamasının bir işaretiydi. Bu dönem, iki ülkede de yeni yöneticilerin geçmişe ait izleri silme yönünde ciddi ve büyük adımlar attığı bir dönem olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu coğrafyasında yaşanan bağımsızlık savaşı ve İran'da gerçekleşen darbeler, eski yüzyılın bu ülkelerdeki son kalıntılarını da ortadan kaldırırken, yirminci yüzyılın modernlik ve ulus devlet gerçeği tüm kaçınılmaz sonuçlarıyla kapıya dayanmıştı. Türkiye ve İran'ın modernlik yanlısı, milliyetçi ve seküler kadroları, seleflerine karşı yürüttükleri mücadeledeki ortak paydaların farkında olarak yeni dönemde geçmişin çatışmacı ilişkiler düzeninden sıyrılıp taze ve yakın işbirliğine dayalı ilişkiler geliştirme konusunda çok istekli davranmışlardır.¹⁰³

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İran ve Osmanlı Devleti'nin siyasal varlıkları çözülme sürecine girmişti. İran savaşta tarafsız kalmasına rağmen iç ve dış problemlerin ağırlığı altında ezilmekteydi. İran'da hem merkezi devlet zayıftı, hem de güçlü bir ordu yoktu. Savaşın bitimiyle birlikte ortaya çıkan iktidar boşluğundan istifade ederek bir yandan ülkenin her yanındaki büyük aşiretler ve etnik gruplar birbiri peşi sıra ayaklanırken, diğer yandan İngiltere ve Bolşevik Rusya İran'da kıyasıya rekabet içerisindeydi.¹⁰⁴ Ülkede bu gelişmeler yaşanırken, İran yönetimi savaş döneminde ülkesinin yabancı devletlerin işgaline uğradığını ve bu işgallerden kaynaklanan zararlarının karşılanması için İngiltere'ye başvuruda bulundu. Ayrıca

¹⁰² Ahmet Rıza Pehlevi döneminde İran'daki modernleşme süreciyle ilgili bkz: Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher(E.d.), **Men of Order** Authoritarian Modernisation in Turkey and Iran 1918-1942, London-New York: I. B. Tauris Company, 2004, George Lenczowski(E.d.), **Iran Under The Pahlavis**, California, Hoover Institution Press, 1978, Şahruh Ahavi, **a.g.e.** ve Alev Erkilet Başer, **Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler**, 2. bs. , İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2000.

¹⁰³ Kenan Çamurcu, **a.g.e.** , s. 91-92.

¹⁰⁴ Gökhan Çetinsaya, "Türk-İran İlişkileri 1923-1998", **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı:23-24(Eylül-Aralık 1998), s. 1441.

İran, Osmanlı Devleti'nden savaş sırasında bir kısım topraklarını ihlal ettiği gerekçesiyle toprak isteğinde bulunuyordu. İran Dışişleri Bakanı Muhavverü'l-Memalik, 26 Mart 1919'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, Paris Barış Konferansı'nda görüşülmesi için İran'ın toprak isteklerini bildirdi. İran, Aras ırmağından başlayarak, Kuzeydoğuda Derbent'e kadar uzanan ve Tiflis, Kars ve Erzurum'un yakınından geçerek Erivan ve Elizabetopol'u da kapsayan geniş bir bölgeyi istiyordu. İran'ın bu isteği, İngiliz Dışişleri tarafından üstünde durulamayacak kadar hayali ve aşırı olduğu gerekçesiyle reddedildi. 23 Nisan 1919 tarihli İngiliz Times gazetesi, bu isteği hayali ve gülünç buluyor, kendi başkentinde düzeni sürdüremeyen ve kendi illerini kontrol edemeyen İran hükümetinin, Orta Doğu'nun yarısını istediğini öne sürerek, bu hükümetin yönetici ve siyasi önderlerine, daha iyi devlet adamları olduklarını kanıtlamalarını ve Paris Barış Konferansı'na gönderdikleri dilekçeyi geri almalarını istiyordu.¹⁰⁵ İran'ın Osmanlı Devleti'nden toprak talebi, Türkiye kamuoyunda tepkiyle karşılanmıştı. Süleyman Nazif, konuyla ilgili yazısının başlığını "Vay Brutus sen de mi?" olarak koymuştu.¹⁰⁶

Savaş sonrası İran üzerinde tek başına söz sahibi olan İngiltere, bu durumu kalıcı hale getirmek istemiş ve İran'ı himayeleri altına alan 9 Ağustos 1919 Andlaşmasını kabul ettirmeye çalışmış ve bunda başarılı olamamıştı. Sevr Andlaşması'na benzeyen 1919 tarihli andlaşma, İngilizler'in Türkiye ve İran'a yönelik benzer teşebbüsleri çerçevesinde olmuştu. Başarısız olan bu iki andlaşma, Tahran'daki milliyetçi hükümetlerle Ankara hükümetini İngilizlere karşı anti emperyalist ve tam bağımsızlıkçı söylemde birleştirirken; Tahran ve İstanbul'daki İngiliz yanlısı hükümetleri de birbirine yaklaştırmıştı.¹⁰⁷ Ağustos 1919 Andlaşmasının imzalanması, İstanbul hükümetince ve manda taraftarı bazı yayın organlarınca olumlu bir gelişme olarak kabul edilmişti.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s. 42.

¹⁰⁶ Gökhan Çetinsaya, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XVI, Sayı:48(Kasım 2000), s. 775.

¹⁰⁷ Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.**, s. 769-770.

¹⁰⁸ İstanbul ve Anadolu'nun yer yer işgal altında olduğu bu dönemde, bazı basın organları, ülkenin tek kurtuluşunun bir devletin mandası altına girmekten geçtiğini savunuyorlar ve bu doğrultuda yayın yapıyorlardı. Ağustos 1919 Andlaşmasının imzalanması ve Ahmet Şah'ın İngiltere'ye giderken 19 Ağustos 1919'a İstanbul'da uğraması bu konudaki tartışmaları arttırmıştı (Ahmet Şah, 30 Ağustos'a kadar İstanbul'da kalmış, 21 Ağustos'ta Padişah Vahdettin ile görüşmüştür). Örneğin **İleri**, 18 Ağustos'taki sayısında Andlaşmayı, "İngiltere ve İran arasında mühim bir itilaf aktedildi", diye verirken; **Sabah**, 19 Ağustos'taki sayısında, "Günün en anlamlı siyasi olayı İngiliz ve İran itilafıdır. Bunun, Yakın Doğu'da derin bir değişme meydana getirmemesi kabil değildir, siyasi kapsamı pek büyüktür. Bunu, Doğu'da bir inkılabın başlangıcı sayıyoruz. İran göreceği yardım sayesinde az

1920 yılında Türkiye'nin Yunanistan ile savaş halinde oluşu, Ankara'nın müslüman komşuları ile ilişkilerini geliştirmeye sevk etti. Buhara, İran ve Afganistan'a yaklaşımında belli bir ölçüde Pan-İslamik motifler etkiliydi. Ankara'nın İran ile yakın ilişkiye girmesinin başka bir sebebi de, İngiltere'nin bu ülkedeki menfaatlerine zarar vermek ve engel olmak istemesiydi. Zira İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında başı çektiği gibi, Türkiye'nin savaş halinde bulunduğu Yunanistan'a maddi ve manevi destek veriyordu.¹⁰⁹ Ankara hükümeti, İran'la istediği ilişkileri tam olarak kuramasa da, iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin tesisi için uygun bir zemin ortaya çıkmaya başlamıştı. Mustafa Kemal, 1 Ocak 1921 günü, Sovyet Misyonu Sekreteri Uptumal ile yaptığı görüşmede, dönemin İran hükümetiyle ilgili şunları söylemişti:

“Biz, İran'la dostluk münasebetleri içindeyiz...Osmanlı hükümetinin önceki elçilik personeli Tahran'da kaldı. Elçinin kendisi, gerçekten kaçtı, fakat onun sekreteri ve bütün kadrolar Ankara hükümetine bağlılıklarını açıkladılar. Onlar aracılığıyla, İngilizler'in bütün baskılarına rağmen, bize, kendilerinin bizim doğal müttefiklerimiz olduklarını ve İngiliz zulmünden kurtulmaya can attıklarını bildiren Tahran hükümetiyle şu an düzenli dostluk münasebeti içerisindeyiz.”¹¹⁰

İran ilişkileri geliştirmeye çalışan Kemalistler, bu ülkeyle Türk-Afgan Andlaşmasına benzer bir karşılıklı yardımlaşma andlaşması imzalamayı istiyorlardı. TBMM hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, Meclisin 21 Haziran 1921 günkü oturumunda yaptığı konuşmada; “İran ulusuyla...birbirimize karşı uyguladığımız siyaseti saptamak ve dostluk ilişkilerimizi güçlendirmek üzereyiz” diyerek, iki ülke arasındaki mevcut ilişkilere işaret ediyordu.¹¹¹ Ancak, verilen bu

zamanda en büyük İslam devleti olacaktır” diye yorumluyordu. **Peyam'dan** Ali Kemal ise, 22 Ağustos'taki yazısında, İran Şahı'nın İngilizciliğini överek onun örnek alınmasını istiyor ve, “Saltanatının talihini İtilaf Devletleri'ne, bilhassa da İngiltere'ye rapteyledi. Her dolaba, oyuna rağmen bu siyasetten dönmedi, doğru yoldan ayrılmadı. İran cidden istiklal sahibi bir devlet oldu...” diyordu. Ve yine aynı gazetenin 27 Ağustos'taki sayısında **Hüseyin Daniş**, İngiltere-İran ilişkilerini övüyordu. **Alemdar** ise 24 Ağustos'taki sayısında, İran Şahı'nın İstanbul'a gelişinin bir tesadüf olmadığını yazarak, Türkiye'nin de İran'ın yolunu izlemesini istiyordu. Bkz: Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü: Erzurum Kongresinden TBMM'ye**, Ankara, Öğretmen Dünyası Yayınları, 1984, s. 59-61,63,66,70,74.

¹⁰⁹ Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri(1920-1938)”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Haz. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 297.

¹¹⁰ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:10(1920-1921), İstanbul, Kaynak Yayınları, Mart 2003, s. 237. Ayrıca Osmanlı Devleti zamanında İran'da görev yapan diplomatik misyon şefleriyle(1832-1922) ilgili bkz: Sinan Kunalp, “Tazminat Sonrası Osmanlı Sefirleri”, **Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç**(15-17 Ekim 1997), Haz. İsmail Soysal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 119-126.

¹¹¹ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s. 231-232.

olumlu sinyallere rağmen diplomatik ilişkiler Türk tarafının istediği boyutlarda değildi. Kuşkusuz bunda, İran'ın Anadolu hareketinin siyasi varlığı üzerindeki kuşkularının yanısıra, İran'ın siyasi durumunun çok istikrarsız olması da etkiliydi. Bu sebeplerin dışında, İttihat ve Terakki'nin Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında İran üzerinde izlediği Pan Turancı politikalar, İran üzerinde etkili olan İngiltere faktörü ve savaş sonrası iki ülke sınırında güvenliği ve huzuru bozan Kürt aşiretleri, kalıcı ve uzun soluklu ilişkilerin kurulmasını engelliyordu.¹¹²

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'nin İran'ın batı ve kuzey-batı topraklarını işgal etmesi ve İttihat ve Terakki Partisi'nin savaşın son dönemlerinde izlediği Pan Turancı politikalar, İran'ı rahatsız etmişti. İran, savaş boyunca tarafsızlığını korumasına rağmen Osmanlı güçleri İran Azerbaycan'ını işgal etmiş ve burada milliyetçi propagandalarda bulunmuşlardı. Yaşanan bu gelişmeleri unutmayan İranlı devlet adamları, Pan Turanist politikaların mimarı olarak gördükleri Enver Paşa'nın, Anadolu hareketinin başına geçme ihtimalini dikkatle izliyorlardı. Ayrıca, Kemalistlerin milliyetçilik anlayışının Turancılığa yakın olup olmadığını tam olarak anlayamayan İran, etnik bir parçalanmadan ve bunu teşvik edebilecek bir Ankara hükümetinden endişe ediyordu. Bunların yanısıra İran, Ankara hükümetiyle erken bir ilişkiye girerek İngiltere'nin tepkisini üzerine çekmek de istemiyordu.¹¹³

B-Simko İsyanı ve Kürt Aşiretleri Sorunu

Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle, Türk –İran sınırındaki Kürt aşiretleri kendilerini bağımsız hissetmeye ve sınırın her iki tarafında güvenliği ve huzuru tehdit eden davranışlarda bulunmaya başlamışlardı. Kürt aşiretleri bir ülkede eylemde bulunduktan sonra rahatlıkla diğer ülkeye geçerek, güvenlik güçlerinin takibinden kurtuluyor, iki ülkenin güvenlik güçleri arasında gerginliklere, hatta sınır çatışmalarına sebep oluyorlardı. İki ülke arasındaki Kürt aşiretleri sorunu İran'daki Simko(Semitko) İsyanı ile daha da belirginleşti. İsmail Ağa Simko'nun başında bulunduğu en büyük ikinci Kürt Konfederasyonu Şakaklar, İran'da Salmas ve Urmiye'nin batısında, Somay ve Bradost dağlık bölgelerinde otururlar ve hayatlarını hayvancılık, yağma ve çapulculuk ile kazanırlardı. Nüfusları yaklaşık iki bin hane civarında olan Şakaklar, Simko'nun birliğin reisi olmasından sonra Batı İran'da

¹¹² Baskın Oran(Ed.), **Türk Dış Politikası**, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I(1919-1980), İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 204-206.

¹¹³ **A.e.**, s. 204-205.

önemli bir güç oldular. Simko, kiminle, ne zaman ittifak yapacağını bilen, akıllı ve oportünist bir politikacı¹¹⁴ olmasının yanı sıra prensipsiz ve önyargılı, gaddar ve acımasız, fakat aynı zamanda güçlü ve şövalye ruhlu tipik bir Kürt feodaliydi. Onun amacı, Batı İran'da kendi başkanlığında bağımsız bir Kürt devleti kurmak ve politik açıdan parçalanmış Kürt halkını bu devlet bünyesinde birleştirmekti.¹¹⁵

Savaş sonrası İran'ın içinde bulunduğu durum Simko'nun Batı İran'daki etkinlik alanını genişletmesine neden oldu. İran Azerbaycan'ında Osmanlı varlığının son bulmasından sonra, İran hükümeti, Tebriz ve Urmiye'ye yeni valiler atamıştı, fakat bunlar Batı İran'da denetimi sağlamayı başaramamışlardı. Çünkü, bölgede iktidar kurabilecek temele sahip tek güç Simko'ydu. Simko'nun, özel mahiyetinde, çoğu Kürt, ya asker kaçağı ya da milliyetçi, yüzlerce Osmanlı askerinin yanında, yüksek maaşlı paralı askerler bulunuyordu. Bazıları Ruslardan alınmış sahra topları ve makineli tüfeklerle donanmış bu askerler, bölgedeki kötü eğitilmiş hükümet kuvvetleriyle kıyas bile edilemeyecek düzeydeydiler. İran hükümetinin, bölgede, artık eskisinden daha cüretkarca baskınlar düzenleyen Simko'ya karşı koyabilecek bir varlığı kalmamıştı.¹¹⁶

İran hükümetinin bir suikast girişiminden sağ olarak çıkan Simko, bağımsızlık için hazırlanmaya başladı. Şubat 1919'da, İran Kürdistanı'nın en önemli aşiret reislerinin katıldığı ve İran hükümetine karşı açık bir isyan planının tartışıldığı bir toplantı yapıldı. Toplantıda isyanın bölgedeki büyük güçlerin bu konudaki görüşleri belirlenene kadar ertelenmesi kararlaştırıldı.¹¹⁷ Simko, Kürtlerin tek başına başarıya ulaşamayacağını iyi bilmekteydi ve bu yüzden, İngiltere ile ilişki kurup yakın desteğini almak için 1919 Mayıs'ında yakın çalışma arkadaşlarından Seyid Taha'yı İngiliz temsilcisiyle görüşmek üzere Bağdat'a gönderdi. Seyid Taha, İngilizlerle yaptığı görüşmede, Kürdistan'ın İran ve Irak parçalarını birleştirip bir Kürt hükümeti kurulması için onlardan yardım istedi ancak bu istek olumlu olarak karşılanmadı.¹¹⁸ İngilizlerden istediği desteği alamayan Simko, yardım almak için o sırada Anadolu'da Milli Mücadeleye başlamış olan Türk milliyetçilerine yöneldi. Türk tarafı, Simko'nun, bölgede İngilizler tarafından desteklenen Nasturilere karşı

¹¹⁴ Martin Van Bruinessen, "Kürt Aşiretleri ve İran Devleti:Simko Ayaklanması", **Kürdistan Üzerine Yazılar**, Çev. Selda Somuncu, 1992, s. 225, 231.

¹¹⁵ M. S. Lazarev, **Emperyalizm ve Kürt Sorunu(1917-1923)**, Çev. Mehmet Demir, Ankara, Özge Yayınları, [t.y.], s. 93.

¹¹⁶ Martin Van Bruinessen, **a.g.m.**, s. 234.

¹¹⁷ **A.m.**, s. 235.

¹¹⁸ Faik Bulut, **Dar Üçgende Üç İsyân**, İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s. 226-227.

Türk milliyetçilerine yardım edebileceğini düşünüyordu. İki tarafın da çıkarlarının uyuşması sonucu, Türk milliyetçileri ile Simko arasında bir ittifak teşkil edildi ve Simko'ya 15. Kolordu tarafından silah ve mühimmat yardımı yapıldı. Ayrıca Doğu Cephesi Komutanlığı, Simko'nun İngilizlere alet olmaması, İran'ın Türk kökenli halkına zarar verilmemesi için çaba harcamış ve bu doğrultuda Simko'nun idaresi için Kurmay Yarbay Veysel görevlendirilmişti.¹¹⁹

Anadolu hareketinden aldığı bu yardımlarla iyice güçlenen Simko, 1919 sonbaharında harekete geçti ve Urmiye, Şahpur ve Salman'ı ele geçirdi. Bu başarılar sonrasında, İran hükümetinin İran Azerbaycan'ındaki ve Kürdistan'daki durumu iyice kritikleşmişti. Simko'nun bölgede iyice güçlenmesine karşılık İran hükümeti bir takım önlemler almak zorunda kaldı. İsyancılara karşı, İran ordusunun savaş yeteneği en yüksek birimi olan Kazak Tugayı, Rus Albay Filippov komutasında isyancıların üzerine gönderildi ve bu tugay, isyancıları sıkıştırmaya başladı. Yapılan bu askeri hareket sonrasında, isyancılar arasında anlaşmazlıklar çıktı ve bazı Kürt aşiretleri Simko'yu terk etti. Simko, Urmiye bölgesini terk etmek ve merkezi hükümetle bir müterake yapmak zorunda kaldı. Yapılan bu müterake ile Simko, silahlarını bırakmayı, Urmiye ve Salmas'ın idaresine karışmamayı ve yanında bulunan Türk askerlerini geri göndermeyi kabul etti.¹²⁰ 1920 yılının başında güçlerini toparlayan Simko, bağımsızlık şiarıyla tekrar harekete geçti. Kazak tugayından Rus subaylarla birlikte Filippov'un ayrılmasından sonra Simko'nun birlikleri, İran güçlerini birkaç kez yenilgiye uğrattı ve hükümete bırakmak zorunda kaldıkları Urmiye bölgesini yeniden ele geçirdi.¹²¹

1921 yılı ortalarında Simko'nun hakimiyeti altındaki topraklar, Urmiye gölünün batısından, güneyde Bane ve Sardaşt'a kadar olan İran topraklarını ve İngilizler'in ve Kemalistlerin denetim altına almak için hala rekabet ettikleri Irak'ın kuzey-doğu bölgesini içeriyordu. Ekim 1921'de Simko'nun askerleri, o tarihe kadar hükümetin elinde bulunan Mahabat(Savuç Bulat) şehrine girdiler ve Mahabat

¹¹⁹ **Türk İstiklal Harbi**, Cilt III: Doğu Cephesi(1919-1921), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995, s. 272-273. Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir, Simko'nun Ermeni ve Nasturilerle muharebelerde bulunduğunu ve bilhassa Ermenilerin Van'a sarkıntılık etmemesi için Simko'yu desteklediğini anlatmaktadır. Bkz: Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, 2. bs., İstanbul, Türkiye Yayınları, 1969, s. 931.

¹²⁰ Faik Bulut, **a.g.e.** , s. 220. Faik Bulut, Simko'nun birliklerinde savaşan Türk askerlerinin, Türk ordusundan firar etmiş Kürtlerden, Türk hükümetinin bir ittifak çerçevesinde Simko'ya gönderdiği Kürt kökenli erlerden ve Türkiye tarafından Simko'ya katılan Kürt aşiret milislerinden oluştuğunu belirtmektedir.

¹²¹ M. S. Lazarev, **a.g.e.** , s. 94.

başkent yapıldı. Aynı yıl hükümet birliklerine karşı kazanılan diğer askeri başarılar, Kürtler arasında Simko'nun durumunu iyice sağlamlaştırdı ve taraftarlarının sayısını büyük ölçüde arttırdı. Temmuz 1922'de Simko'nun elinde bulunan topraklar en geniş sınırlarına ulaşmıştı.¹²² Rıza Han, Şubat 1921'de gerçekleştirdiği hükümet darbesinden sonra, İran'da güçlü ve disiplinli bir ordu kurmuştu. Bu ordu birlikleri, Ağustos 1922'de Simko'nun üzerine yürüdü, kısa bir sürede Simko'nun birlikleri yenildi ve Simko, 21 Ağustos'ta sekiz yüz atlı, iki top ve bin kadar silahlı göçmenle Başkale'nin doğusundan Türkiye'ye kaçtı.¹²³

Türk tarafının Simko hareketine bakışı Haziran 1922'den itibaren değişmeye başlamıştı. 14 Haziran 1922'de, Elcezire Cephesi Komutanlığı'ndan Revandiz Kaymakamı Özdemir Bey'e gönderilen yazıda, Simko'nun, İngilizlerin parası ile İngiliz fikrine hizmet ettiği; bağımsızlık istediği; İran dahilindeki nüfuzunu takviye edip maksadını temin edinceye kadar Türkiye ile iyi geçinmeye çalıştığı; Simko'nun gücünün artmasının milli hükümetin zararına olduğu ancak onunla ilişkilerin şimdilik bozulmaması gerektiği vurgulanıyordu. 2 Ağustos'ta Elcezire Cephesi Komutanı Cevat Bey(Çobanlı) ve 3 Ağustos'ta Havalı Kumandanı Şevki, Özdemir Bey'e gönderdikleri yazıda, Simko'nun İranlı Kara Köse soyundan birisini İngilizlerle temas etmek üzere Musul'a göndermek niyetinde olduğu ve İran'dan o bölgeye geleceklerin sıkı kontrole tabi tutulmasını istiyorlardı.¹²⁴ Simko, İran kuvvetlerine

¹²² Martin Van Bruinessen, **a.g.m.**, s. 238-239.

¹²³ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına(23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s. 591.

¹²⁴ Suat Akgül, Sahir Uzel, **Musul-Kerkük Harekatı**, Ankara, Berikan Yayınları, Temmuz 2001, s. 220-221. Revandiz, Osmanlı İmparatorluğu devrinde, Musul ilinin Kerkük(Şehrızor) sancağına bağlı bir ilçe merkeziydi.(İlçe Arazisi, bugünkü Türkiye, İran ve Irak sınırının birleştiği yerde ve Irak'ın kuzey-doğu bölgesinde bulunmaktadır.) 1918 sonlarında Musul İngilizler tarafından işgal edildi. İşgalden sonra yerel halkın bir kısmı çıkarları gereği İngilizlerin emellerine hizmet ederken, Osmanlı idaresini isteyen ve Osmanlı tarafını tutan bir kısım yerel halk da İngiliz idaresine karşı çıkıyordu. Çünkü İngilizler, Türkler ve Kürtlere, Araplara yaptıkları gibi eşit muamele yapmıyor, daha şiddetli idare şekli uyguluyordu. Bu nedenle bölgede, özellikle Revandiz bölgesinde İngilizlere karşı düşmanlık ve yer yer ayaklanmalar başlamıştı. Bazı yerlerde Türk hükümetine karşı bağlılık açıkça devam ediyor ve Türk idaresi yürütülüyordu. Ayrıca, bölgede görev yapan memur ve jandarma Türk kökenliydi. 1920 ortalarında Revandiz ve Zeban ilçelerinde İngilizlere karşı esaslı bir ayaklanma oldu ve İngilizler bu bölgeden atıldı. Bu ayaklanmadan sonra, Revandiz ileri gelenlerinin istekleri üzerine Elcezire Cephesi Komutanlığı 1920 yılı sonunda üç subay ve yüz erlik bir piyade bölüğünü Revandiz'e gönderdi. Elcezire Cephesi Komutanlığı'nın emriyle 9 Ağustos 1921'de Binbaşı Şevki Süleymaniye ve dolayları komutanlığına atandı ve bu gönderilen kuvvetlere, mevcudiyetin azlığı ve cephanen ikmalinin güçlüğü dolayısıyla, zorda kalmadıkça İngilizlerle çatışmadan kaçınılması emri verildi. Daha sonra Türk hükümeti, bölgedeki askeri güçlerini arttırma kararı aldı. Mustafa Kemal, 1 Şubat 1922 günü Milli Savunma Bakanlığı'na gönderdiği yazıda, Misakı Milli sınırları içinde kalan Musul ilinin kurtarılması amacıyla Revandiz bölgesine bir kısım kuvvet gönderilmesini emrediyordu. Bunun üzerine, Antep'de Kuvayı Milliye komutanlığı yapmış olan Milis Yarbayı Özdemir Bey komutasında bir birliği bölgeye gönderdi. 22 Haziran 1922'de bölgeye varan bu askeri güç, bölge halkıyla birlikte yaklaşık bir yıl boyunca İngilizlere karşı savaştı. Özdemir Bey, bazı askeri başarılar

yenildikten sonra Türkiye'ye kaçıyordu. Hakkari mutasarrıflığı, Doğu Cephesi Komutanlığına gönderdiği telgrafta, Simko'nun Madur dağı sınır geçidinden geçerek Türk topraklarına sığındığı ve Başkale kasabasının güneyinde Çardıran köyü civarına geldiğini haber veriyordu. Mustafa Kemal, 27.8.1922 günü Heyeti Vekile Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta, Simko'nun ilticası halinde O'nun İranlılar'a teslim etmenin Türk hükümetinin şeref ve haysiyetiyle bağdaşmayacağını bildiriliyordu. Bunun üzerine Doğu Cephesi Komutanlığı, 28 Ağustos 1922 tarihli emriyle Simko'nun hukuken silahsızlandırıldıktan sonra İran hükümetine zararlı olmayacak şekilde sınırdan uzak tutulması emrini verdi.¹²⁵

16 Eylül 1922'de, İran hükümetinin bölge komutanı Emanullah Han, Revandiz'de bulunan Özdemir Bey'e bir yazı yazarak, Türkiye topraklarına giren Simko'nun her iki ülkenin de zararına çalıştığını ve yakalanarak İran'a geri verilmesi gerektiğini ileri sürüyordu.¹²⁶ Türk hükümeti, Simko'nun, Irak'ta askeri faaliyetlerde bulunması amacıyla bölgeye gönderilen Özdemir Bey'e karşılık İngilizler tarafından desteklendiğini, Türkiye'ye sevk edilerek bölgede karışıklık çıkarılmak istendiğini ve Simko'nun güneye inerek Irak'a geçeceğini, burada İngilizlerle ilişki kurarak Türkiye ve İran aleyhinde faaliyetlerde bulunacağını düşünüyordu. Simko tehlikesini daha fazla büyümeden bertaraf etmek için Doğu Cephesi Komutanlığı, Simko'nun üzerine 8. Fırkayı gönderdi. 8. Fırka önce Simko'ya bir mektup göndererek, cephe komutanlığınca af edildiğini ve her şeyi bırakarak ailesi ile birlikte Başkale'ye gelip teslim olmasını istedi ve hatta bizzat Cephe Kumandanı Kazım Karabekir, Simko'ya telgraf çekerek makine başında görüşmek istediğini bildirdi. İlk başta, bu istekleri kabul eder gibi görünen Simko, daha sonra Irak'a geçmek için harekete geçti. Bu esnada, Simko'nun kaçış ihtimaline karşı önlemler alan 8. Fırkaya bağlı birliklerle karşılaştı. İki saat devam eden çatışma sonrası Simko'nun adamları dağıldı. Simko, küçük oğlu Hurşit'i ve çatışma esnasında ölen Türk asıllı eşini savaş alanında bırakarak, birkaç adamıyla birlikte Kuzey Irak'a kaçtı. Çatışma sonrası Simko'nun

kazandıysa da, İngilizlere karşı duramayarak İran'a çekilmek zorunda kaldı. İran'da bir süre kalan Özdemir Bey müfrezesi, 10 Mayıs 1923'te Van'a bağlı Özalp ilçesi üzerinden Türkiye'ye döndü ve Doğu Cephesi Komutanlığı karargahının bulunduğu Sarıkamış'a gitti. Burada, müfrezenin görevi sona erdiğinden subay ve eratı başka birliklere dağıtıldı. Revandiz hareketiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Suat Akgül, Sahir Uzel, **a.g.e.** , s. 1-26, ve **Türk İstiklal Harbi** Cilt IV: Güney Cephesi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966, s. 265-284.

¹²⁵ Suat Akgül, Sahir Uzel, **a.g.e.** , s.19 ve **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:13(1922), İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004, s. 217.

¹²⁶ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, s. 677.

birliklerinden beş top, on ağır makineli tüfek de ele geçirilmişti. Doğu Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir, 24 Eylül 1922'de Özdemir Bey'e çektiği telgrafta, Simko meselesinin bittiğini ve kuvvetlerinin kalmadığını bildiriyordu.¹²⁷ Böylelikle, iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesinde önemli bir engel teşkil eden bu olay böylelikle sona ermiş oldu.

C-İran'ın TBMM Yönetimine Bakışı ve İlk Diplomatik İlişkiler

İran hükümeti, Türk Kurtuluş Savaşı devam ederken Anadolu Hükümetiyle, yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı, sıkı bir ilişki içine girmekten kaçınıyordu. Mayıs 1921'de İran Dışişleri Bakanı, İngilizlere Sovyet elçisinin kendisine Türkiye, Afganistan ve İran arasında bir ittifak önerisinde bulunduğunu bildirmişti. İran bu öneriyi kabul etmesine rağmen, aslında böyle bir öneriyi sıcak bakmıyordu. Çünkü İran, o dönemde dış politikada denge politikası gütmeye çalışıyor ve Türklerin Simko'yla ilişkileri nedeniyle Anadolu hükümetine güven duymuyordu. Nitekim Nisan başında İran Dışişleri Bakanı, İngiliz Elçisine, Türkiye'den gelen iki bin Kürt milisin İran topraklarını işgal ettiğinden yakınıyor ve Türk milliyetçilerinin İran'da bir Kürt devleti oluşturma planlarının olduğunu söylüyordu. Nisan sonuna doğru ise

¹²⁷ Suat Akgül, Sahir Uzel, **a.g.e.**, s. 93-95, 224, 230. Simko, Kuzey Irak'a geçtikten sonra Süleymaniye'ye gitti. Burada, Şeyh Mahmut tarafından devlet başkanları gibi karşılandı. Ancak burada daha fazla kalamayınca, 1923'te tekrar Türkiye'ye döndü ve bir süre Türkiye'de kaldı(Türkiye'de kaldığı bu süre boyunca Simko, Nasturi isyanının bastırılmasında kullanıldı.Ayrıntılar için bkz: **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992, s. 67-70). 1924'de İran'ın Azerbaycan'dan sorumlu askeri komutanı Tahmasp, Simko ile ilişkiye geçerek İran'a dönüp yerinde oturursa affedileceğini, kimsenin kendisine dokunmayacağına söz verdi. Bu söz üzerine Simko İran'a döndü. 1925 yılında Azerbaycan'a gelen Rıza Şah, Selmas'ta Simko ile görüştü ve ona hiç rahatsızlık duymadan oturup yaşamını sürdürmesini söyledi. Ancak 1926'da Simko isyan etmek için yeniden asker toplamaya başladı. Herki ve Beyzade aşiretlerinin bazı kollarının yardımıyla Dilman şehrini kuşattı ve Salman kasabasına saldırıya geçti. Ancak başarılı olamadı ve Türkiye'ye kaçtı. Türk ordusu tarafından silahsızlandırılarak gözetim altına alındı[Türk hükümetince, İran'da isyan sırasında yağma yapan Simko'nun Türkiye'ye ilticası halinde yapılacak işlem hakkında 21 Temmuz 1926 günü şu beyanat verilmişti: "Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyasetinden yazılan 18 Temmuz 926 tarih ve 4653 numaralı tezkirede İran'da vukua gelen isyan üzerine vaziyetten istifade ile Selmasi ve havalisinde yağma yapan Semiko'nun, İran hükümetince sevk edilen tedip kuvvetleri karşısında memleketimize iltica eylemesi muhtemel görüldüğü, Üçüncü Ordu Müfettişliği'nin iş'arına atfen bildirilmiş ve merhumun ilticası halinde ne suretle hareket edilmesi icap edeceği hakkında bir karar ittihazı teklif olunmuştur. Keyfiyet İcra Vekilleri Heyeti'nin 21 Temmuz 926 tarihli içtimanda tedkik ve tezekkür edilmiş ve merhumun memleketimize şimdi ilticasına müsaade bulunulması, ilticası halinde ehemmiyetle nezaret altına alınması ve hakkında ifa olunacak muamelenin o vakit mütalaası takarrür etmiştir." **BCA Bakanlar Kurulu Kataloğu** 0301811-019441, (21 Temmuz 1926)]. Simko, bir süre sonra tekrar Irak'a geçti ve 1928'e kadar Türkiye ile Irak arasında gidip geldi. 1928'de Irak'tayken İran, Irak hükümetinden Simko'nun kendisine teslim edilmesini istediysede Irak hükümetince siyasi sığınmacı olarak orada bulunduğu gerekçesiyle İran'a teslim edilmedi ve Simko'nun İran hükümetince bağışlanmasını istendi. Bu istek İran tarafından olumlu karşılanınca Simko, 1930'da İran'a döndü. Simko, İran'a dönüşünden birkaç gün sonra, 26 Temmuz 1930'da, İran hükümeti tarafından kurulan bir tuzağa düşürülerek öldürüldü. Ayrıntılar için bkz: Faik Bulut, **a.g.e.**, s. 231-232 ve Martin Van Bruinessen, **a.g.m.**, s. 240-241.

İran Başbakanı İngiliz Elçisine, Ankara hükümetinden Batı Azerbaycan'daki bütün askeri kuvvetlerini çekmesini istediklerini ve ayrıca Türklerin hiçbir şekilde Kürt isyancılara yardım etmemesi ve Türk unsurlarının İran sınırını aşmamaları için bir takım girişimlerde bulunduğunu bildiriyordu. İran hükümeti, Ankara hükümetinin Simko'ya verdiği desteğe son vermek ve İran Azerbaycan'ına müdahalesinden kaçınması için Ankara'ya gayri resmi olarak Han-ı Şevket isminde bir temsilci gönderdi. Daha sonra ise Ankara ile Tahran arasında siyasi bir andlaşma sağlamak için bir İran diplomatik heyetini Ankara'ya gönderdi. 24 Haziran 1921 günü Ankara'ya ulaşan İran heyetiyle Ankara hükümeti, Afganistan ile imzalanan andlaşmaya benzeyen bir karşılıklı yardımlaşma andlaşması imzalamayı düşünüyorlardı. Ancak bu görüşmeler olumlu sonuçlandıysa da İran tarafı, Ankara hükümetinin Simko'yla olan ilişkilerinin kesilmesini sağlayamadı.¹²⁸

Ağustos 1921 başlarında İran, Ankara hükümetiyle ilişkileri geliştirmek, Türkiye'nin Batı Azerbaycan'daki faaliyetlerine son vermek ve Simko meselesi gibi sorunların çözümü için, 'fevkalade sefir' sıfatıyla Eğitim Bakanı Mümtazüddeve İsmail Han'ı Ankara'ya göndermeyi düşünüyordu. Bu doğrultuda Mümtazüddeve, İran'ın Ankara elçisi olarak görevlendirildi. Mümtazüddeve'nin Ankara'ya gönderilmesi, Ankara hükümetince olumlu karşılanmıştı. Mustafa Kemal, 1 Mart 1922'de TBMM'nin açılışı dolayısıyla yaptığı konuşmada bu gelişmeyi şu şekilde değerlendirmişti: "İran Hükümeti İslamiyesi ile de caigir bulunan münasebatı hasenei hemcivariyi takviye nuhbei amalimizdir. İran devleti fahimesi tarafından Ankara'ya bir sefirin izam edilmiş olduğunu haber aldık. Sefirin vürudunda tahkimi revabıta matuf bilcümle tedabirin tarafımızdan dahi ittihaz olunacağı şüphesizdir,(İnşallah sadaları)".¹²⁹

Mümtazüddeve'nin Ankara'ya ulaşması sekiz aya yakın sürmüştü. Tiflis'te bulunduğu sırada, Mustafa Kemal'e bir telgraf göndermişti. 14 Recep 340(14 Mart 1922) tarihli bu telgrafta, yeniden TBMM Başkanlığına seçilmesini kutlamıştı:

¹²⁸ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivinden aktaran, Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.**, s. 776-777.

¹²⁹ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I**, TBMM'de ve CHP Kurultaylarında (1919-1938), İstanbul, Maarif Matbaası, 1945, s. 227. Bu noktada, İran'ın Adana Konsolosu Asaf Han'dan bahsetmeden geçmek olmaz. Asaf Han bölgede Türk çıkarlarını koruyan ve bu konuda mali destek sağlayan bir kişiydi. Adana'nın işgali sonrası Konya'ya gitti. Konya'da bulunduğu dönemde ekonomik açıdan zor durumda olduğu için Mustafa Kemal'e telgraf çekerek, durumunun düzeltilmesini istemişti. Bu isteği olumlu bulunmuş ve Hariciye Vekaleti'nin Asaf Han'a gönderdiği 28-12-36 günlü ve 823 sayılı yazıyla, kendisine 400 lira gönderildiğini ve bundan böyle de her ay 100'er lira gönderileceği bildirilmişti. Asaf Han, Adana'nın Fransız işgalinden kurtulmasından sonra da eski görevine dönmek için hükümetine başvuruda bulunmuştur. Bilal N. Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I** (1920-1923), Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981, s. 108 ve **BCA**, 0301811- 43916/ 114-5, (30.11.1921).

“Niyatı mukaddesei samilerinin bir semerei cemilesi olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Riyasetine tecdiden intihabı fehimanelerini an samim kalp tebrik ile Türkiye'nin azamet ve saadetini ve Zatı Fehimanelerinin muvaffakiyat ve mesudiyetini dergahı hazreti bariden niyaz edip inşaallah kariben huzuru samilerin teşerrüfle ihtaramatı faikamı tadimine ümid ederim efendim.”¹³⁰

TBMM hükümetinin Paris Büyükelçisi Ferid Bey, 22 Mart 338 günü Hariciye Vekaletine gönderdiği yazıda, 21 Mart günü, Nevruz nedeniyle Paris'te bulunan İran Şahı'nın(Ahmet Şah), bir resmi kabul icra ettiğini ve davet üzerine kutlamaya giderek tebrikatta bulunduğunu bildirmekteydi. Ayrıca Ferid Bey, “...Şah Hazretleri bugün İran Sefiri(Serdar) Hanı nezdi aciziye göndererek bilvasıta, dünkü içtimai İslam milletlerinin vahtedini temin edecek bir kardeşlik içtimai akdettiğini, ziyaret-i aciziden pek memnun olduğunu, Hükümet-i Milliyemizin muvaffakiyetine dua ettiğini ve bu hissiyat-ı halisane-i şahinin Gazi Paşa Hazretlerine ibrâğını rica etti. Fırsattan bilistifade, İran milletinin Ankara metalib-i millisi lehindeki hissiyat-ı umumiyesinin Fransa mehafil-i resmiesi ile temas esnasında Şah tarafından beyan ve izah edilmesi ricasında bulundum. İran Sefiri...Türkiye metalibinin Avrupa tarafından kabulü İran Devletince lazım ve zaruri görüldüğü hususunun Şah tarafından (Fransa) Reisicumhura söyleyeceğini vaat etti” diyerek, o dönemde Avrupa gezisinde olan Ahmet Şah'ın Ankara hükümetine bakışını Dışişleri Bakanlığı'na bildiriyordu.¹³¹

Mümtazüddeve, Ankara'ya varmadan önce 16 Haziran 1922 tarihli Hakimiyet-i Milliye gazetesinde çıkan beyanatında, İran hükümetinin dış güçlerin parmağı olan Kürt isyanını bastırmakta kararlı olduğunu ve Türk hükümetiyle birlik içinde çalıştıklarını söylüyordu. Nihayet, 23 Haziran 1922 günü Mümtazüddeve başkanlığındaki İran Elçilik heyeti Ankara'ya ulaştı ve bu heyet, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ve Ankara'daki bütün yabancı elçilik mensuplarınca Ankara kapısında karşılandı.¹³² Ankara'ya varışında parlak bir törenle karşılanan Mümtazüddeve, Vakıf gazetesine verdiği demeçte, “İki ulus arasındaki kardeşlik bağlarının son zamanlarda daha güçlü bir biçime geldiğini; bundan böyle her iki

¹³⁰ Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 181.

¹³¹ DBA, Müt. K. 4/59, (22 Mart 338)'den aktaran Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001, s. 413.

¹³² Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, s. 476,491. İran heyetine, Ankara'nın Mukaddem mahallesinde 5-6 odası olan bir bina bulunabilmişti. Bu bina, istasyondan Saman Pazarı'na gelen yol üzerinde ve Mukaddem Camii'nin karşısında idi. Bkz: Aptülâhat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri Ve Diplomasisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 192.

ulusun felaket ve mutluluklarını karşılıklı olarak birlikte paylaşacaklarını” söylüyordu.¹³³

Mümtazüddeve'nin Ankara'ya elçi olarak atanması, Ankara hükümeti tarafından olumlu karşılanmıştı. İran'ın, Ankara hükümeti nezdinde elçilik statüsünde temsili, kuşkusuz, Ankara'da büyük bir sevinç yaratmıştı. 30 Haziran 1922'de Mustafa Kemal, itimatnamesini sunan Mümtazüddeve'le yaptığı konuşmada, mevcut ilişkileri ve Ankara hükümeti'nin İran'a bakışını şu şekilde özetlemekteydi:

“İran devletinin ve İran halkının samimi hislerini Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine ve Türkiye halkına ulaştırmak ve mevahibi ilahiden olan eski İslam kardeşliği esasının hatırlanmasının teyidi ile dindaş ve komşu devlet ve milletimiz arasındaki birlik ve dostluğu arttırmak ve sağlamlaştırmak maksadıyla İran devleti aliyesi tarafından zatıalileri gibi kifayet ve liyakati herkeşçe bilinen bir zatın Türkiye devleti nezdine fevkalade sefir olarak gönderilmiş olması, Türkiye halkının hakiki ve yegane temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nin ve hükümetinin büyük memnuniyetine sebep olmuştur. Zatıalinize Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Reisi sıfatıyla hoş geldiniz derim. Desti valalarından büyük bir sevinç ile aldığım işbu mektup muhteviyatının İran devleti ile Türkiye devleti arasındaki bağları ve münasebetleri artırmaya ve komşuluk hukukumuzu teyide yönelik oluşu ise zaten aynı hissiyat ile mütehasis olup aynı emelleri besleyen Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetini ayrıca sevindirmiş...Memleketimize ayak bastığınız günden beri halkımız tarafından temsil buyurduğunuz İran milletine karşı gösterilen dostane ve kardeşçe tezahüratın devamlı olacağına ve iki Müslüman devletin dostluk ve birliğinin artırılmasına ve sağlamlaştırılmasına yönelik sefirlik vazifelerimizin yerine getirilmesinde Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından her türlü yardım ve kolaylığın gösterilmesine süratle girişileceğine katiyen kanaat buyurabilirsiniz.”¹³⁴

Mustafa Kemal, 7 Temmuz 1922 günü, Rus Sefiri Aralof'un Mümtazüddeve İsmail Han şerefine verdiği ziyafette yaptığı konuşmada şunları söylemişti:

“Yüce İran devletinin muhterem fevkalade sefiri Mümtazüddeve Hazretleri'nin şerefine tertip olunan bu ziyafette bulunduğumdan dolayı fevkalade memnunum...Aralof arkadaşımız diğer arkadaşlarımız gibi daima Doğu'nun masum ve mazlum olan milletlerinin hissiyatını temsil eden insanları bir araya getirmek ve onları dertleştirmekle pek büyük bir vazife yapmaktadır. Bundan dolayı kendilerini tebrik ederim. Hemdert olanlar yekdiğerini arar ve bulurlar. Aynı samimiyetle mütehasis olan milletlerin temsilcisi olarak epey

¹³³ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, s. 232.

¹³⁴ *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt:13(1922), s. 122.

zamandan beri burada bulunuyorlardı. İçimizde hakikaten büyük bir boşluk vardı; o da İran milletinin temsilcisinden mahrumiyet! Bugün ona da muvaffak olduğumuzdan dolayı bahtıyarız. Türkiye halkının Doğu milletleriyle, Rusya ile, Azerbaycan ile, Afgan ile, İran ile olan bağları yalnız hissiyat üzerine kurulu değildir. Hakiki, maddi, değiştirilemez birtakım esaslara dayanmaktadır...Türkiye azim ve mühim bir gayret saf ediyor. Çünkü müdafaa ettiği dava, bütün mazlum milletlerin, bütün Doğu'nun davasıdır ve bunu nihayete getirinceye kadar Türkiye, kendisiyle beraber olan Doğu milletlerinin beraber yürüyeceğinden emindir. Türkiye şimdiye kadar mevcut tarih kitaplarının icaplarını değil, tarihin hakiki icaplarını takip edecektir...Doğu milletleri kendi iradeleri, kendi hisleriyle hareket etmiyorlardı. Onların başında birtakım müstebit, keyfi hareket eden çarlar, hudavendler vardı. Tarihte yazılanlar, daha çok onların hırsının tatmini için yaptıkları vakalardır. Biz onların hepsini yırtacağız, yeni bir tarih yapacağız! Efendiler, yüce İran devleti, muhterem İran milleti hakikaten Doğu genel dengesinde fevkalade ehemmiyete sahip bir kitledir. Şimdiye kadar Türkiye halkı ile İran halkı hakiki ve canda bir temasa mahzar olmamıştı. Çünkü başlarında öyle adamlar bulunmuştur ki, onlar buna mani idi. Fakat pek yakinen bilirim ki, İran milliyetperverleri pek mukaddes bir arzu için asırlarca uğraşmış, fevkalade kahraman bir millettir. Eğer İraniler buna bütün mana ve kapsamı ile muvaffak olamamışlar ise, bittabi kabahat kendilerinde, mesailerinde değildir... Şimdiye kadar Devleti Aliyei Osmaniye unvanı altındaki imparatorluk ile Devleti Aliyei İraniye arasındaki münasebetlerin, İranlıların ve Türkiye halkının ciddi eğilimlerine uygun tecelli edememiş olduğunu itiraf etmek lazımdır. Fakat bugün İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki, Türkiye'nin başında bulunan aynı adamlar değildir. Mümtazüddeve Hazretleri'nin temsil ettiği İran milleti ve devleti, hakiki temas noktasını bulmuştur. Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız Türkiye ve İran değil, bütün Doğu milletleri feyizlenecektir.”¹³⁵

Mustafa Kemal, Azerbaycan Sefiri Abilof'un 14 Temmuz 1922 günü Mümtazüddeve İsmail Han'ın şerefine düzenlediği ziyafette yaptığı konuşmada ise şunları söylemişti:

“Yüce İran devleti İstanbul'da bir sefir bulundururken Ankara'ya da Mümtazüddeve Hazretleri'nin memur etmekle cihanda hasıl olan uyanışa iştirakini göstermiş olmaktadır. Bizim için İran hükümetinin hakiki sefiri Mümtazüddeve Hazretleri'dir. Bu itibarla artık İstanbul'da bulunan sefirin sıfat ve salahiyetinin yok hükmünde olduğuna şüphe etmemek lazımdır. İran'a gerek kuzeyden gerek güneyden artık yabancı tesir ve nüfuzunun gelmemekte olduğunu İran'ın muhterem temsilcisinin ağzından işitmiş olmakla fevkalade bahtıyarım...Biz eminiz ki, mücadelemizde Doğu milletleri, İslam alemini ve medeniyet

¹³⁵ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt:13(1922), s. 136-137.

cihanı bizimle beraberdir. Bu teveccühün Türkiye'yi kati zafere ulaştıracağına şüphemiz yoktur. Dostlarımız bu kati neticeyi inşallah pek yakında görmekle memnun olurlar.”¹³⁶

Mustafa Kemal'in yaptığı bu konuşmalarda da görüldüğü gibi, Ankara hükümeti, Sovyetler ve Afganistan'dan sonra Asyalı bir devlet olan İran'la da diplomatik ilişkilerin kurulmasına ve geliştirilmesine büyük önem verdiğini ve bu doğrultuda çaba harcayacağını ilan ediyordu.

Ankara hareketinin, Yunanlılara karşı kazandığı 30 Ağustos Zaferi, İran'da büyük bir yankı buldu. Savaş devam ederken İran elçisi, iki kere Başbakan Rauf Orbay'ı ziyaret etti. Büyük Zafer'in kazanılmasından sonra da İran Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Kıvamussaltana Mirza Ahmet Han'ın Büyük Zafer'i kutlayan 19 Eylül 1922 tarihli mesajı Türk Dışişlerine ulaştırılmıştı. İran'ın Ankara elçiliğince ulaştırılan telgrafta, Türk zaferinin İran'da olağanüstü sevinç ve mutluluk yarattığı bildiriliyordu. Ayrıca İran, Salar Nizam Han başkanlığında bir İran kurulu zaferi kutlamak için Ankara'ya gönderdi. Bu kurul, 22 Ekim'de Ankara geldi. O dönemde Harbiye Nazırı olan Rıza Han'ın yaverliğini de yapan Salar Han, 2 Kasım'da Mustafa Kemal'i ziyaret etti ve ona İran adına getirdiği hediyeleri sundu. Büyük Zafer, İran gazetelerinde de büyük yankı bulmuştu. Tahran gazeteleri, milletlerini, Türklerden ders alarak aynı şehametle istiklallerini müdafaaya davet ediyordu.¹³⁷

İran'la gelişen bu ilişkiler sonunda Ankara hükümeti, İran'a bir büyükelçi göndermeye karar verdi. 7 Kasım 1922'de, Adana ve çevresi kumandanı Tuğgeneral Muhiddin(Akyüz) Paşa, Ankara hükümetinin Tahran büyükelçisi olarak atandı. Muhiddin Paşa'nın atanma kararnamesinde, “Adana ve havalisi Kumandanı Mirliiva Muhiddin Paşa Hazretlerinin Tahran Sefareti Kübrasına tayini icra vekilleri heyetinin 7.11.338 tarihli içtimasında takarrür etmiştir”¹³⁸ denilmekteydi. Ancak, Muhiddin

¹³⁶ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:13(1922), s. 145. İran, Ankara hükümetiyle ilişkilerini elçilik düzeyine yükseltirken, İstanbul hükümetiyle olan ilişkilerini kesmemiş ve elçilik statüsünde korumuştur. Mümtazüddevlle Ankara gelmeden önce, 2 Nisan 1922'de, İran'ın İstanbul Elçiliği'ne atanmış olan Roma elçisi Prens Mirza İshak Han'ın kabulü ile ilgili Padişah iradesi yayınlandı ve Prens Mirza Han, 23 Mayıs 1922 günü Padişah Vahteddin tarafından kabul edilerek görevine resmen başladı. Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, s. 358, 443.

¹³⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:I, Cilt:23, s. 153, Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, s. 602,608,696, 770 ve 776.

¹³⁸ **BCA**, 301811-6.34.19, (7.11.338). Ankara hükümeti, Tahran'da TBMM hükümetinin atadığı bir kişinin bulunması noktasında çok titizdi. Aynı yılın ocak ayında İstanbul hükümetince Tahran sefaretine tayin olan Reşit Bey ve rüfekasının, Ankara Hükümetince Tahran'a gitmesi engellenmiş ve bir süre Trabzon'da ikamet ettirildikten sonra kendisine İstanbul'a dönme konusunda serbest olduğu bildirilmiştir. İcra Vekilleri heyetinin aldığı kararla bu konu, şu şekilde karara bağlanmıştı: “...İcra Vekilleri Heyeti'nin 29.1.38 tarihli içtimasında kıraat olunarak, hariçte milleti ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti temsil ettiğinden Tahran'a gitmemek üzere Reşit ve rüfekasının İstanbul'a avdetlerinde serbest oldukları takarrür etmiştir.” **BCA**, 301811-4469, (29.1.1338). Atatürk döneminde

Paşa'nın göreve başlaması Şubat ayını buldu. 7 Şubat 1923 günü Tahran'a varan Muhiddin Paşa, burada büyük bir törenle karşılandı.¹³⁹ Muhiddin Paşa, Ahmet Şah'la 22 Şubat 1923'de görüştü ve Şah'a itimatnamesi verdikten sonra sefaret heyetini takdim etti.¹⁴⁰ Muhiddin Paşa, bu görüşme esnasında şu nutku beyan etti:

“İki Devleti muazzamai islamiye beyninde minelkadim cayigir olan münasebat ve revabıtı dostanenin teyid ve teşyidi emeli halisanesile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti canibinden nezdi...Şahanelerine Sefirikebir sıfatile izam kıldım...Türkiye'nin en muazzam İslam komşusu bulunan Devleti Aliyyei İraniyenin bitevfiki teali sureti daimede naili saadet ve şevket olması temenniyeti kalbiyesini tekrar ile Türkiye Büyük Millet Meclisinin Reisi Muhteremi Başkumandan Gazi Müşir Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin hissiyatı ihtiramkaranelerini Huzuru Şehinşahilerine arz ve takdim ile kesbi şeref ve mefharet eylerim.”¹⁴¹

İran Şahı da cevabı nutkunda, Türkiye Büyük millet Meclis Hükümeti tarafından Sefir sıfatıyla Muhiddin Paşa'nın tayininden dolayı sevinç duyduğunu belirttiikten sonra şunları söylemişti:

“...Meveddetamız beyanatınız nihayet derecede mucibi memnuniyet oldu. Ümid ederim ki İran ile temsilialinizi haiz bulunan(Devleti) muazzama beyninde eskiden beri mevcut olan hüsnü münasebet ve mücaveret ve diyanet alakasını hüsnü kifayetiniz ve karı aşinalığınız hasebile her cihetle teyid ve tevsi eder. İki İslam Hükümeti arasındaki revabıtın tezyid ve teşyidine nihayet derecede müstakım. Bu cihetle memur bulunduğunuz vezaifin muvaffakiyetle neticelenmesine mataraf her türlü müsadatin ibrazı için kendi Hükümetime talimatı lazime veriyorum. Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin izhar buyurdıkları hissiyatı samimanedan dolayı minnettirim.”¹⁴²

Tahrandaki görev yapan diplomatik misyon şefleri ise şunlardır: 1-Muhiddin Paşa, Büyükelçi (1923-1925). 2-Hasan Vasfi Bey(Menteş), Geçici Maslahatgüzar (1925). 3-Memduh Şevket Bey(Esendal), Büyükelçi (1925-1930). 4-Hüsrev R. Bey(Gerede), Büyükelçi (1930-1934). 5-Enis Bey(Akaygen), Büyükelçi (1934-1939). Sevsen Aslantepe, “Dış Temsilciler Çizelgesi”, **Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç** (15-17 Ekim 1997), Haz. İsmail Soysal, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 793.

¹³⁹ Muhiddin Paşa, Tahran'a vardığında, Kemalist Komite üyeleri ve Panislamistler tarafından büyük bir törenle karşılandı. II. Abdülhamit döneminden beri Tahran'da faaliyet gösteren ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuyla işbirliği yapan bu gurupların liderliğini ünlü müçtehitlerden Seyid Kaşani yapıyordu. Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.**, s. 781.

¹⁴⁰ Muhittin Paşa, takdim merasiminden sonra Şah'la Türkçe olarak sohbet ettiklerini; Şah'ın kendisine Tahran'dan memnun olup olmadığını sorduğunu ve Türkçe'yi iyi şive ile söyleyemediğini itizar tarzında beyan ettikten sonra Şah'ın, kendisinin Türk olduğunu ve fakat Azerbaycan Türkçe'sini söylediğini ilave buyurduğunu ve Şah'ın tavırlarının ve sözlerinin pek samimane ve mültefitane olduğunu belirtmekteydi. DBA, Müt. 1/97, (22.2.1923)'ten aktaran, Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt II, s. 416-417.

¹⁴¹ DBA, Müt. 1/97, (21.2.1923)'ten aktaran, Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 417.

¹⁴² DBA, Müt. 1/97, (21.2.1923)'ten aktaran, Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 418.

Muhiddin Paşa'nın İran'a elçi olarak atanmasından sonra, İran hükümeti, Trabzon ve Adapazarı'nda konsolosluk açma girişiminde bulunmuştu. Ancak İran'ın bu isteği, Ankara hükümetince tam olarak karşılanmamış ve 12.11.38 tarihinde alınan kararla, İran hükümetine sadece Trabzon'da konsolos bulundurma hakkı tanınmıştı.¹⁴³

Mevcut ilişkiler bu çerçevede giderken, İran hükümetinin Aralık 1922'de Ankara'ya daimi elçi olarak "Osmanlı hükümeti" sıfatıyla İstanbul büyükelçisini atamaya çalışması, kısa süreli bir gerginliğe sebep oldu. İran Reisi Vükelası ve Hariciye Nazırı Kavamussaltane, 22.12.1922 günü Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafta, "Osmanlı Hükümeti nezdinde Sefirikebir sıfatıyla Prens Muvahhamoddevle'yi takdim ile şerefyab olurum. İran kavmine gayri kabili izale revabıtın bağladığı Türk milletinin saadet ve refahı hakkında Hükümeti İraniyenin en hararetle temenniyatını Zatı Alilerine arz ve ifade için bu vesileyi ittihaz eylerim"¹⁴⁴ demişti. Heyeti Vekile Reisi ve Hariciye Vekaleti Vekili Hüseyin Rauf Bey, Mustafa Kemal'e gönderdiği 28.12.1922 tarihli telgrafta, İran tarafından gönderilen telgrafta bulunan Osmanlı Hükümeti unvanının, kabul görülemeyeceğini ve bahsolunan Sefir Muvahhamodevle İshak Han'ın İstanbul hükümeti nezdinde görev yapan sefir olduğunu bildirmekteydi. Mustafa Kemal, Hariciye Vekaleti'nden kendisine gönderilen bu yazının altına kırmızı mürekkeple, "Bu vechile nazarı dikkatleri celbedilmek üzere iadeten Hariciye Vekaleti Celilesine, 31.12.38" diye not düşmüş ve yazıyı geri göndermişti. Bunun üzerine Kavamussaltane'nin telgrafına 3.1.1923 günü Hüseyin Rauf imzasıyla karşılık verildi ve bu telgrafta, "Prens Muvahhamoddevle'nin Ankara Hükümeti nezdine görevlendirilmesi" gerektiği İran tarafına hatırlatıldı. Bu sorun, İran büyükelçisinin Ankara'ya gelişinden sonra da devam etmiş ve sorun 1923 yılının sonbaharına kadar çözümlenememiştir.¹⁴⁵

¹⁴³ Bu konuda, İcra Vekilleri Heyeti'nin 12.11.38 tarihli kararnameşi şu şekildeydi: "İran Sefaret-i fevkaladesince Trabzon ve Adapazarı kar-perdazlarının tasdik-i memuriyeti iltimas olunduğu ve hükümet-i İraniye ile münasebat-ı şehbenderiyi tanzim eylemek üzere bir konsolosluk mukavelesi veya muvakkat bir protokol itası zamana muhtaç ve Tebriz'deki şehbenderhanemiz ifa-yı vazife eylemekte bulunduğundan hukuk-ı düvel-i umumiye esasatı dairesinde...akdolunacak mukavelenamede serbestimizi tamamıyla muhafaza etmek şartıyla muamele-i mütekabele esası üzerine mezkur memuriyetlerin tasdiki muvafık görüldüğü hakkındaki Hariciye Vekaleti'nin 28 Teşrin-i evvel 38 tarihli tezkiresi İcra Vekilleri Heyeti'nin 12.11.38 tarihli içtimanda lede't-tezekkür Tebriz'e mukabil lehimize en muvafık şerait dahilinde Trabzon'a İran konsolosu kabulü takarrür etmiştir." **BCA**, 301811-6.36.8, (12.11.38).

¹⁴⁴ Bilal N. Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I** (1920-1923), s. 455-456,459.

¹⁴⁵ İran Sefiri Prens Mufahhamudovle İshak Han, 27 Ağustos 1923'de Ankara'ya geldi. Ancak itimatnamesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisine hitaben yazılmıştı ve metinde Devleti Osmaniye'den bahsediliyordu. Sefire, Mustafa Kemal'in Hükümet Reisi olmadığı ve metnin

III- ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ İLİŞKİLER (1923-1930)

A-Cumhuriyet Rejiminin İran'daki Yansımaları

Mustafa Kemal Nisan 1920'de Türkiye'de yeni bir rejimin temellerini atmıştı. Aynı şekilde İran'da da Şubat 1921'de Rıza Han, yeni bir rejime geçiş süreci başlatmıştı. Bu iki rejimin ortak bir amacı vardı: Batılı kurum ve normlarıyla modern ve tam bağımsız bir ulus devlet yaratmak. Hem resmi ideolojilerin(din yerine milliyetçilik), hem de iç(geleneksel ekonomik sınıflar) ve dış(İngiltere) düşmanların benzerliği) nedeniyle yeni rejimlerin birbirine bakışı olumluydu. Tarihsel ve sosyo-ekonomik nedenlerle Rıza Han'ın aşması gereken engeller, Mustafa Kemal'in önündeki engellere göre daha büyüktü. Bu nedenle, Mustafa Kemal'in Türkiye'de yaptığı devrimler, Rıza Han için psikolojik destek oldu ve ülkesinde bunlara benzer reformlar yapmaya çalıştı.¹⁴⁶

1923 yılı ile 1925 arası İran'la mevcut ilişkiler, ne çok sıcak ne de çok soğuk denilebilecek bir çizgideydi. İki devlet de birbirlerine kuşku ve/veya sempatiyle bakıyorlar ve bu çizgide mevcut ilişkileri geliştirmeye çalışıyorlardı. Mustafa Kemal'in 16-17 Ocak 1923'te İzmit'te gazetecilere verdiği mülakat, o dönem Ankara hükümetinin İran'a bakışını özetler niteliktedir. Mustafa Kemal verdiği bu mülakatta İran'a bakışını şu şekilde açıklamıştı:

"...İran'la resmi münasebetlerimiz billurlaşmış değildir. Çünkü görüldüğüne göre İran'da hakim ve makul bir hükümet yoktur. Şahları zannederim Avrupa'da firari bir haldedir ve İran dahilinde vaktiyle İngilizlerin tesiriyle seçilmiş mebuslardan meydana gelen bir meclis vardır ve onlara dayanan ve fakat birbirini anlamayan insanlardan meydana gelen

düzeltilmesi gerektiği bildirildi. Türkiye, itimatname diye verilmek istenilen bu varakadan Türkiye Devleti'ni ve yeni hükümet şeklini İranlıların tanımamak istediği şeklinde yorumluyordu. "İtimatnamenin tarzı tahririni Şah, Başbakan Müşiridevle ve Harbiye Nazırı Rıza Han müzakere etmişler ve bu itimatnamenin bu şekilde yazılmasında Şah ısrarcı olmuştur). İran tarafı ise bu itimatnamenin Hariciye Dairelerinde sehven bu suretle yazılmış olduğunu söylediler ve bunun kapalı olarak verilerek yenisinin getirilmesini ve o zamana kadar Sefirin kendi imzası ile vereceği bir İtimatnamenin tanınmasını istediler. Ancak Türkiye bu teklifi kabul etmedi ve bir Reisi Devletten bir Reisi Devlete yazılması mutad olan şekilden başka bir şeyi kabul edemeyeceğimizi ve bittabi hükümdarlara vuku bulan hitap yerine Reisi Devletlere vuku bulan Reis hitabı ikamesi icap ettiği ve telgrafla bunun metni gelirse aslı gelinceye kadar Reisi Devlet huzuruna resmen kabul mümkün olmadığını İran tarafına bildirdi. Bunu üzerine İshak Han 30 Ağustos'ta Ankara'dan İstanbul'a hareket etti. Daha sonra İran, Türkiye'nin istediği doğrultuda bir itimatname hazırlayarak problemi çözümlendi." Konuyla ilgili yazışmalar için bkz: Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt II, s. 415, 420-433.

¹⁴⁶ Baskın Oran, **a.g.e.**, s. 357.

bir hükümet heyeti var. Harbiye Nazırı olan bir Rıza Han var. Bu Rıza Han oranın adeta bir diktatördür. Meclise karşı, diğer arkadaşlarına ve memlekete karşı tam manasıyla bir diktatördür. Bu adamın bir takım gayeleri mevcuttur. İyi bir meclis yapabilmek için iyi bir hükümet vücuda getirmek ve İngilizleri memleketten uzaklaştırmak istiyor. Fakat görüldüğüne göre, o da şahsi olarak, yani ben yapayım ve ben idame edeceğim diyen bir beyindir. Ne dereceye kadar muvaffak olacağı da belli değildir.

İran'ın bizim ile sıkı ve samimi ve özel münasebetleri, diyebilirim ki, Rıza Han vasıtasıyladır. Belki geçende gördünüz, bana yaverini göndermiştir.* Rıza Han'ın yaveri vaktiyle İstanbul'da tahsil etmiş, akıllı bir adamdır. Onunla bazı gizli konuşmalar yaptık. Fakat görüldüğüne göre onlar bizden istifade teminine yönelik bir hareket takip ediyorlar. Biz onlara top verelim, cephane verelim ve başka yardımlar yapalım. Buna karşılık her emrimize amade olarak ve icap ederse, Irak hareketını yapmak için hemen hareket edeceğini söylüyor...”¹⁴⁷

Bu dönemde İran'la ilişkiler istenilen düzeyde olmasa da Türkiye, İran'la dostluk ilişkilerinin kurulmasının faydalı olacağını düşünüyordu. Bu konuda kurulacak iyi ilişkilerle İran'ın siyasi varlığının korunması, Türkiye'nin bölgedeki çıkarları gereği idi. Aksi halde, İran'da ırk birliğinin olmaması, ülkeye kuzeyden ve güneyden gelen siyasi tazyikler ve Türkiye'de meydana gelen olayların bıraktığı etkiler İran devletinin toprak bütünlüğünü parçalayabilirdi. Böyle bir durum gerçekleştiği takdirde de Türkiye, Ruslar ve İngilizler gibi İran'da da daha çok tehlikeli komşularla çevrilmiş olacaktı. Bundan dolayı Türkiye, İran'ın parçalanmasına sebep olabilecek ve bölgede İngiliz ve Rus emellerine hizmet edebilecek davranışlardan kaçınmaya çalışıyordu.¹⁴⁸

Mustafa Kemal'in 16-17 Ocak 1923'te İzmit'te gazetecilere verdiği mülakatta Rıza Han hakkında bazı olumsuz açıklamalarında bulunmuştu. Ama Türkiye, Rıza Han'ı İran'da siyasi birliği kurabilecek tek adam olarak gördüğü için ona dengeli yaklaşıyor ve attığı adımları dikkatle takip ediyordu. Rıza Han da Harbiye Nazırı olduğu bu dönemde, Ankara hükümetine kuşkuyla bakmakla birlikte

* Burada Mustafa Kemal, Büyük Zaferi kutlamak için İran hükümeti tarafından Ankara'ya gönderilen Salar Nizam Han'dan bahsetmektedir.

¹⁴⁷ **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:15(23 Ocak 1923-30 Haziran 1923), İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005, s. 272. Atatürk'ün bu konuşmayı yaptığı sırada Türk heyeti Lozan Konferansı'nda bulunuyordu. Konferanstaki anlaşmazlık konularından biri de Musul'du. Mustafa Kemal'in Salar Nizam Han'la bu konuyu görüşmesi ve İran tarafından bu konuda destek alınabileceğini söylemesi, İngilizlere gönderilen bir mesaj olarak okunabilir. İranlılar Musul meselesiyle yakından ilgileniyorlardı. Aslında Musul'un Türkiye'ye geçmesi istemiyorlardı. İran, Lozan Konferansı'nda, İran'ın batı sınırı ve özellikle Kürt bölgeleri ile ilgili meselelerin görüşülmesi için girişimlerde bulundu. Bu girişimleri sonuçsuz kalmasına rağmen Musul'la ilgili gelişmeleri yakından takip ettiler.

¹⁴⁸ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1**, s. 42.

Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip ediyor ve Ankara hükümetinin başarılarını canı gönülden destekliyordu. Lozan Barış Andlaşması'nın imzalanmasından sonra Mustafa Kemal'e gönderdiği 6.9.1923 tarihli telgrafta, Türkiye'nin büyük fedakarlıkları sayesinde yapılan şerefli sulhtan dolayı en samimi duygularını bildirmişti.¹⁴⁹

Türkiye'de Cumhuriyet ilan edilmesi İran'da büyük yankı uyandırmıştı. İran'da da aynı değişikliklerin yapılması gündeme geldi. Türk basınında da İran'da cumhuriyet ilan edilmesinin olumlu olacağını ifade eden yazılar çıktı. Tahran büyükelçisi Muhiddin Paşa birkaç kez Rıza Han'ı ziyaret ederek bu konuda kendisini teşvik etmeye çalıştı ve Rıza Han'ın cumhuriyet fikrine sıcak baktığını gördü. Kemalist olarak nitelendirilebilecek İranlı aydınlar da Türk modelinin taklit edilmesi konusunda kulis yapıyorlardı.¹⁵⁰ Ancak, Türk hareketinin siyasetle dini birbirinden ayıran özelliği, bazı aydınlara çekici gelmekle birlikte, İran'ın tutucu orta sınıfları arasında kuşkuyla karşılanmasına sebep olmuştu. Türkiye'deki Sünni Halifeliğin kaldırılışı Şii din adamlarının desteğini sağlayabilir gibi görünüyordu, ama, bu değişiklik onlar tarafından devletin dinsizleşmesi olarak algılanmış ve İran'daki cumhuriyet tartışmalarına kuşku ile bakmalarına yol açmıştı. Mustafa Kemal'den sonra Rıza Han cumhuriyetçi bir hareket başlatınca, Şubat-Mart 1924 arası güçlü bir direnişle karşılaştı. Ahmet Şah'ın tahtan indirilmesi sorun yaratmıyordu ve bu değişiklik kamuoyunda, din adamları tarafından konmuş ve şekillendirilmiş sosyal sisteme karşı olma anlamına gelmiyordu. Başta din adamları olmak üzere İran toplumunun büyük bir çoğunluğu bunu istemiyordu.¹⁵¹ Gelen yoğun tepkilere daha fazla dayanamayan Rıza Han, Şii öğretisinin İran'daki merkezi olan Kum şehrine giderek, bir bildiriyle cumhuriyet idaresine karşı olduğunu ilan etmek zorunda kaldı. Böylelikle İran'daki Cumhuriyet teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey, 12 Haziran 1925 günü Öğretmenler Cemiyeti Kongresi'nde yaptığı konuşmada, İran'da mevzu olan cumhuriyet idaresiyle ilgili bir anısını öğretmenlere anlatmıştı. Hamdullah Suphi Bey,

¹⁴⁹ Bilal N. Şimşir, **Atatürk İle Yazışmalar I** (1920-1923), s. 519. Muhiddin Paşa, 7 Eylül'de Dışişleri Bakanlığa gönderdiği yazıda, Rıza Han'ın İran'ı tamamen elinde tutan bir adam olduğunu, Türk dostu olduğunu ve İran'da vücuda getireceği esaslı bir inkılaptan sonra Türkiye'ye müzaheret ve takviye edeceğini bildiriyordu. Ayrıca Muhiddin Paşa, Rıza Han'ın gönderdiği tebrik telgrafına da layık olduğu surette mukabele buyurulmasını özellikle istemekteydi. DBA –Müt. İran. 5/1'den aktaran, Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt II, s. 429.

¹⁵⁰ Baskın Oran, **a.g.e.**, s. 357.

¹⁵¹ Yann Richard, "Kemalizm ve İran" , İskender Gökalp, François Georgeon, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, Arba Yayınları, 1990, s. 84.

“...Bir gün Çankaya’da Reisicumhur Hazretlerinin sofrasında beş on arkadaşla yemek yiyorduk. Bir telgraf sureti getirip kendilerine taktim ettiler. Reisicumhur, bu telgrafi yüksek sesle okudu: ‘Serdar-ı Sipah(Rıza Han) hocalarla görüştükten sonra cumhuriyet hareketinin daha vakti gelmediğine hükmetmiş ve bu kararı ilan etmiş.’ Gazi Hazretleri, bunun üzerine hoşnutsuzluklarını ifade eden bir iki kelime söylediler” dedikten sonra kendisinin de “Şimdiki İran’da bir cumhuriyet hareketinde hiç kimsenin muvaffak olmasına imkan yoktur. Çünkü, orada Türk Cumhuriyeti’nin dayandığı aydın subay zümresi, Tıbbiyemizin, muallim mekteplerimizin, Darülfünun şubelerinin ve Tanzimattan beri vücuda gelen bütün mekteplerimizin yetiştirdiği şuurlu, müdrik nesiller yoktur; bu nesiller olmasaydı, Türkiye’de cumhuriyet hareketi yapılabilir miydi?” dediğini anlatmaktadır.¹⁵²

B-Diplomatik İlişkiler ve Sınır Sorunu

Rıza Han, Ekim 1923’de Ahmet Şah tarafından yeni hükümeti kurması için Başbakan olarak atanmıştı. Rıza Han, başbakan oldukça sonra Türkiye’ye yeni bir büyükelçi göndermek istiyordu. Ocak 1924’te bu göreve Seyid Tabatabai atandı. Fakat Seyid Tabatabai Türkiye’ye ancak Eylül 1924’te gelebildi ve 17 Kasım 1924’te Mustafa Kemal’e itimatnamesini taktim ederek resmen görevine başladı.¹⁵³ Bir süre sonra, Türkiye’nin Tahran Büyükelçiliğinde de görev değişimi yaşandı. Muhiddin Paşa’dan boşalan büyükelçilik görevine 29 Temmuz 1925 tarihinde Memduh Şevket(Esendal) Bey atanmış, ancak görevine Ocak 1926’da başlamıştır.¹⁵⁴ Türkiye, Rıza Han’ın Kaçar Hanedanı’nı devirmesinden sonra da, yeni İran yönetimine destek verdi. İran’ın geçici hükümeti tanındı ve Memduh Şevket Bey’e Rıza Han’a cumhuriyet fikrini telkin etmesi istendi. Memduh Şevket Bey, Rıza Han’la yaptığı 14 Kasım tarihli görüşmede, cumhuriyet idaresi konusunda konuşma imkanı bulamadı ancak bazı önemli konularda karşılıklı fikir alışverişinde bulundu. Rıza Han, konuşma sonrası Memduh Şevket Bey’e, kısa bir süre sonra ayrıntılı bir

¹⁵² **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt:17(18 Eylül 1924-27 Eylül 1925), İstanbul, Kaynak Yayınları, s. 255.

¹⁵³ DBA- Müt. İran. 5/3’ten aktaran, Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt II, s. 434.

¹⁵⁴ **BCA**, 0301811-014472, (29 Temmuz 341). Memduh Şevket Bey’in Atanma Kararnamesi şöyle idi: “Bakü mümessil-i sabıkı Memduh Şevket Beyefendi’nin şimdilik Orta Elçi maaş ve tahsisatıyla Tahran Büyükelçiliği’ne tayini, Hariciye Vekalet-i Celilisi’nin 29 Temmuz 1341 tarih ve Sicil Müdüriyeti 259 numaralı tezkiresiyle vuku bulan teklifi üzerine, icra vekilleri heyetinin 29 Temmuz 1341 tarihli içtimainda tasvip ve kabul edilmiştir.” Memduh Şevket Bey bu göreve atanmasından sonra 6 Kasım’da Tahran’a vardı. Ancak itimatnamesi Ahmet Şah’a hitaben yazılmıştı. Büyükelçilik görevine resmen başlamak için yeni bir itimatname gerekiyordu. İran tarafının yeni bir itimatname gelmesini beklemeden Memduh Şevket Bey’i Tahran Büyükelçisi olarak kabul etmesi üzerine, Memduh Şevket Bey, Ocak 1926’da resmen görevine başladı.

görüşme yapmak istediğini, kendiyile arasında resmi ilişkinin dışında bir de özel bir ilişkinin olmasını ve bir fırsat düşecek olursa Ankara'ya gitmek istediğini bildiriyordu.¹⁵⁵ Memduh Şevket Bey, Rıza Han'la yaptığı ilk görüşmeyi şu şekilde anlatmaktaydı:

“...Beni, hiç bekletmeden derhal huzura kabul etti. Uzun boylu ve sevimli bir adam. Benimle derhal Türkçe konuşmaya başladı. Beni çoktan beklediğini söyledi. Reiscumhurumuzu, İsmet Paşa'yı sordu. Selamları olduğunu söyledim. Onlardan bütün mesaileri eyyamınca yardım istediğini, fevkalade teveccüh ve muhabbeti olduğundan bahseyledi. Bilmukabele onların da Rıza Han'a samimiyetleri olduğunu ifade ettim. ‘Ben, onların gözündeyim, onların benim kalbimdedir’ diye izhar-ı muhabbet eyledi... ‘Bütün Şark milletlerinin gözleri Mustafa Kemal hazretleri ile benim üzerimdedir’ dedi...Ayrılırken, maksadında muvaffak olmam için azami teshilat göstereceğini de ilave etti.”¹⁵⁶

29 Kasım'da yaptığı ikinci görüşmede cumhuriyet idaresi mevzusu konuşuldu. Rıza Han, İngilizlerin şiddetle kendi aleyhinde bulduklarını, eğer fesat çıkaracak bir taraf bulsalar hiç tereddüt etmeyeceklerini, fakat bulamadıklarını ve kendisinin ayan, zadegan ve melak* ve molla güruhundan sakınmak mecburiyetinde olduğunu, bunun için bu defa cumhuriyet ilanına teşebbüs edemeyeceğini söyledi ve kendi şahlığının Kaçar şahlığı gibi olmayacağını da ilave etti.¹⁵⁷

Türkiye, İran'da bir cumhuriyet idaresi tesis edilemese de Rıza Han'ın Nisan 1926'da şah olmasını, Tahran'da güçlü yeni bir devletin kurulması olarak yorumlamış ve gelişmeleri olumlu karşılamıştı. Rıza Şah'ın Kaçar hanedanını devirerek iradesine boyun eğen Meclis-i Müessesan'a kendisini Şah ilan ettirdiği siyasal mücadele sırasında, Ankara'dan üst düzeyde bir yetkilinin bir Fransız gözlemciye söyledikleri de bu yöndedir. Üst düzey yetkilinin söyledikleri şöyleydi:

“Bildiğiniz gibi, Pers olaylarını günü gününe saati saatine izliyoruz. Fars'ın yeni bir Irak olmasını ne pahasına olursa olsun önlemek istiyorduk. İngiltere, Lord Curzon'un projesini(İran'la İngiltere arasında yapılan Ağustos 1919 tarihli Anlaşama) gerçekleştirmiş olsaydı, bu, bütün Asya'nın İngiliz hakimiyetine geçmesi anlamına gelecekti...Bu nedenledir

¹⁵⁵ Memduh Şevket Esendal, **a.g.e.** , s. 11.

¹⁵⁶ **A. e.** , s. 18-19.

* Zadegan, soylular sınıfı, aristokratlar anlamına gelir. Melak ise mülk sahipleri demektir.

¹⁵⁷ **A. e.** , s. 54,86. Ayrıca, Memduh Şevket Bey aynı görüşmede Rıza Han'ın, eğer mümkün olursa Meclis-i Müessesan'da Cumhuriyet ilan edeceğini, mümkün olmaz ise şahlık ilan olunacağını anlattığını ve kendisinin de şahlığın da bir nevi cumhuriyet şeklinde melhuz bulunduğunu zannederek Ankara'ya bu surette yazdığını söylediğini, Rıza Han'ın buna hiç itiraz etmediğini ve biraz düşündükten sonra söylediklerini doğruladığını anlatmaktadır. Memduh Şevket Bey, Şah'la yaptığı 25 Ocak 1926 tarihli görüşmede de, Şah'ın, Muhiddin Paşa'nın, “Türkiye'de top atılar Cumhuriyet ilan olundu” dediğini ve daha sonra kendisine, “burası Türkiye değil,” ve “Burada, bu köpek oğlu halk sefaretlerin yolunu öğrenmişler; burada top atmakla Cumhuriyet ilan olunmaz,” dediği anlatmaktadır.

ki, Rıza Han'ı destekledik. Fars sınırına yüz bin kişi yığıldığımızda bu bir tehdit değil, bir korumaydı ve Serdar da bunu çok iyi biliyordu. Onun(Rıza Şah) her şeyden önce ihtiyaç duyduğu, güçlü bir orduydü. Eninde sonunda ona sağlam dış kaynaklar gerekiyor. Bize güvenebilir. Bütün gücümüzle Fars'taki milliyetçi harekete yardımcı olduk. Zafere ulaştığı zaman da onu desteklemekten vazgeçmeyeceğiz.”¹⁵⁸

Türkiye, daha kuruluş aşamasındaki yeni İran yönetiminin, Irak gibi İngiliz sömürgesi olmasını istemiyordu. Rıza Şah'ın iktidara gelebilmesini desteklediği gibi, 1924 yılında Nasturi isyanın çıktığı ve Şeyh Sait isyanın öncesi ve koşulları çok zor olan bir dönemde, İran sınırına yüz bin dolayında Türk askeri yığınağı da yapmıştı. Bu durum karşısında Musul'u her ne pahasına olursa olsun elde bulundurmaya öncelikli bir hedef haline getirmiş olan İngiltere, bir karşı hareket olarak bölgedeki etnik yapıyı harekete geçirmek için elinden geleni yapıyor ve Türk-İran sınırını içinden çıkılmaz bir sorunlar yumağı haline getiriyordu.¹⁵⁹ Bu kışkırtmalar sonucunda, Musul uyuşmazlığı sırasında Türk-İran sınır bölgesinde yaşayan bazı aşiretlerin baskınlar yapmaları Türk ve İran hükümetlerinin karşılıklı itham ve protestolarına sebep oldu.¹⁶⁰ Özellikle, 1925 yılında ortaya çıkan Şeyh Said isyanı esnasında pervasızca hareket eden bazı Kürt aşiretleri, isyan ederek Türkiye'nin hakimiyetini tanımadıklarını ilan etmişlerdi. Düz arazide Türk birlikleri karşısında tutunamayan isyancılar, Türkiye-İran-Sovyet Rusya arasındaki Ağrı dağının sarp bölgelerine sığınmışlar, bazen de İran topraklarına kaçarak, kontrolü güç bir problem haline gelmişlerdi. Bu gelişmeler üzerine Türkiye, İran hükümetine baskı yaparak, bu itaatsiz insanlara her ne şekilde olursa olsun yardım etmemesini istedi.¹⁶¹

Ancak, aynı dönemde İran'ın Kürt sorununa bakışı Türkiye ile örtüşmüyordu. Nisan 1926'da iki ülkenin Kürtlere karşı politikalarının zıt yönde gelişmeye başladığı ortaya çıkmıştı. Bir yandan Van'ın güneyi civarında Türk birlikleri Kürtlere karşı askeri hareket yürütürken, aynı dönemde İran'ın Kürtlere karşı politikasında ani bir yumuşamanın ipuçları seziliyordu. Bu dönemde İran Kürt aşiret reisi Simko tekrar sahneye çıkmıştı. İran yönetimi Simko'yla iyi ilişkiler içerisine girmişti. 1925 yılında İran'a gönen Simko, Rıza Şah tarafından kabul

¹⁵⁸ Yann Richard, **a.g.m.** , s. 84-85.

¹⁵⁹ Esat Arslan, **Türk Dış Politikasında Ödün Değil, Uzlaş**, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2003, s. 37-38.

¹⁶⁰ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası(1919-1938)**, Ankara, AKDHYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1990, s. 86.

¹⁶¹ Mehmet Saray, **a.g.e.** , s. 113.

edilmiş ve Simko İran devletine karşı sadakat yemini etmişti.Yine aynı dönemde İran, kendi Kürtlerini silahsızlandırma teşebbüsünü bırakıyor ve gerek ellerindeki silahlar gerekse iç idareye ilişkin eski imtiyazlarının devam etmesine karar veriyordu. İran'ın böyle bir politika değişikliğine gitmesinin iki temel nedeni vardı. Bunlardan ilki, İran yönetiminin Kürtleri yanına çekerek Türkiye'ye karşı sınırı güvenlik altına almak istemesiydi. İkincisi ise, İran yeni nüfuz politikası nedeniyle Türkiye'den gelecek Kürt aşiretleri ve sığınmacılara kucak açmayı uygun buluyordu.¹⁶²

İran'ın bu yöndeki Kürt politikasından Ankara hükümeti rahatsız oldu. Türkiye, İran'ın Simko ile olan samimi ilişkilerini, İran'ın, kendi denetiminde kurulacak Türkiye-Irak-İran Kürtlerinden oluşan otonom bir Kürt devleti projesine sempatiyle bakmasının bir işareti olarak görüyordu. Bu nedenle bir yandan İran nezdinde siyasi baskılar arttırılırken diğer yandan İran'a yönelik bir takım ekonomik yaptırımlar uygulamaya başladı; gümrük vergileri arttırıldı ve Türkiye topraklarından geçerek İran'a giden transit eşyaya vergi koyuldu.¹⁶³

İki ülke arasındaki bu gerginlik bir süre daha devam etti ve sonunda Türkiye ve İran, iki ülke arasında sık sık uyuşmazlıklara ve gerginliklere neden olan mevcut sorunları çözmek için harekete geçtiler.Yapılan görüşmeler neticesinde Türkiye ile İran arasında ilk resmi andlaşma olan 22 Nisan 1926 tarihli **Emniyet ve Muhadenet Muahedesi**(Dostluk ve Güvenlik Andlaşması) imzalandı. Bu andlaşma Tahran'da imzalanmış olup, Türkiye tarafını temsilen Büyükelçi Memduh Şevket Esendal, İran tarafını temsilen de Başbakan Mehmet Ali Han Furugi ile Dışişleri Bakan Vekili Davut Meftah andlaşma metnini imzalamışlardı.¹⁶⁴ Andlaşmanın giriş bölümünde, çağdaş yüzyılın her iki ulus için ortaya koyduğu gereksinim ve zorunluluklara uymak, dostluk ve kardeşlik ilişkilerini geliştirmek ve bu işten ilişkilerin somut

¹⁶² Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938", **Avrasya Dosyası**, Cilt:5, Sayı:3(Sonbahar 1999), s. 150-151.

¹⁶³ **A.y.** , s. 151. Aynı dönemde Rıza Şah, Kürdistan meselesiyle ilgili Memduh Şevket Bey'e şunları söylemişti: "Bundan üç sene evvel bir defa İngiliz Sefiri bana bu meseleden bahsetti. Fakat tamamen aksini söyledi. Yani dedi ki 'Türkler kendi himayelerinde müstakil bir Kürdistan yapmak istiyorlar, buna İran Kürdistan'ını da ilave ediyorlar. Bu suretle Kürdistan'ı ilhak etmiş olacaklar, sen bu hususta ne fikirdesin?' Ben de cevaben dedim ki: 'Ben, Türkiye Kürdistan'ını bilemem; fakat İran Kürdistan'ını da veremem. Benim başımı kesmelidir ki bunu her ne nam altında olur ise olsun vermeye razı olabileyim.'" Memduh Şevket Esendal, **a.g.e.** , s. 88.

¹⁶⁴ Mim Elif, "Türkiye İran Dostluğu", **Yeni Kafkasya**, Cilt: 3, Sayı:13(15.05.1926), s. 6.

koşullarını saptamak için aralarında bir Dostluk ve Güvenlik Andlaşması yapmayı kararlaştırdıklarını açıklamaktaydı.¹⁶⁵

11 maddeden oluşan andlaşmanın 1. maddesinde, her dostluk andlaşmasında yer aldığı gibi, iki taraf arasında “Barış ve sonsuz dostluk” olacağı belirtilmiştir.

2. maddeye göre, taraflardan biri bir saldırıya uğrarsa, öteki tarafın tarafsız kalması öngörülmüştür ki, bu da, andlaşmaya bir “Tarafsızlık” niteliği vermektedir.

3. madde, en geniş anlamıyla bir “Saldırmazlık” yükümlülüğü getirmektedir.

4. madde ise, bir üçüncü devletin taraflardan birine karşı düşmanca bir eylemi görülürse, öteki tarafın, tarafsızlığının bir gereği olarak, bu eyleme girişen devlete yardımcı ve alet olmamak; tersine, kendi ülkesinde o devletin sözkonusu eylemini kolaylaştırmak üzere girişilebileceği eylemleri silahla önlemek hükmüne koymaktadır ki, bu “Tarafsızlık” kavramını bir “dayanışma” kavramı ile pekiştirecek niteliktedir.

5. madde dostluk niteliğinin gereği olarak taraflara, kendi ülkelerinde öteki tarafa karşı girişebilecek düşmanca eylemleri önlemek yükümlülüğü getirmektedir.

6. madde ile taraflar, sınır bölgelerinde aşiretlerin suç niteliğindeki eylemlerine karşı gerekli önlemleri almayı öngörmüşlerdir.

7. ve 8. maddelerle, iki ülke arasında işbirliği için çeşitli andlaşmaların yapılması öngörülmüştü. Türkiye ve İran arasında yapılan bu andlaşma, andlaşmanın 11. maddesi gereğince, imzalandığı 22 Nisan 1926 günü, 5 yıllık bir süre için, yürürlüğe girdi. Andlaşma, 22 Mayıs 1926’da TBMM’de onaylanarak kabul edildi ve andlaşmanın onay belgeleri sonradan Tahran’da verildi.¹⁶⁶

Kısaca, bu andlaşmayla taraflar, devam eden mevcut barışın bozulamayacağını ve dostluğun samimi ve esas olacağını; her iki taraftan birine

¹⁶⁵ İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, Cilt: I(1920-1945), 2. bs. , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 276. Gökhan Çetinsaya, Andlaşma talebinin öncelikle İran’dan geldiğini ve İran’ın bu andlaşmayı talep etmesinin sebeplerinde birinin, kendisine karşı yapıldığını düşündüğü Türk-Rus işbirliğinin(Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Andlaşması) önünü kesmek olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Çetinsaya, İran’ın, Türkiye’nin Azerbaycan üzerinde emelleri olduğunu düşündüğünü ve yapılacak andlaşmayla bu tehlikeyi bertaraf etmek istediğini anlatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.** , s. 150.

¹⁶⁶ İsmail Soysal, **a.g.e.** , s. 274-278. Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras, Andlaşma onaylanmadan önce mecliste yaptığı konuşmada, andlaşmanın önemini şu sözlerle belirtmişti: “...Genel durum mütalaa edilince, samimi ve karşılıklı anlayışın gerek siyasi ve iktisadi noktai nazardan ve gerek coğrafi vaziyet itibariyle iki devlet arasındaki menfaat ve kader birliği oluşuna dayandığını görmemeye imkan yoktur. Zaten iki taraf millerince çoktan beri bilinen ve duyulan bu gerçeğin hükümetlere intikali ve ağıktan açığa izharı her iki diyarda teyemmünen vukua gelen mesut değişiklikler sayesinde olmuştur. Ve işte bugün huzuru tetkik ve tasvibinize Türk-İran Emniyet ve Muhadenet Ahitnamesini arz etmekte mesudum...” **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 25, s. 399-400.

başka devletler saldıracak olursa diğzerinin tarafsız kalacağını, birbirlerinin aleyhine herhangi bir siyasi, iktisadi veya mali ittifaka girmeyeceklerini, asayiş ve emniyet açısından her iki tarafın kendi memleketlerinde diğzeri aleyhinde siyasi entrikalara, teşkilatlara, propagandalara ve mevcut dahili, siyasi rejimlere karşı muhalefet ve düşmanlıklara izin vermeyeceklerini kabul ediyorlardı.¹⁶⁷

Andlaşmanın imzalanmasından üç gün sonra, 25 Nisan 1926'da, Rıza Şah, büyük bir törenle İran tacını giydi ve böylece İran'da Pehlevi Hanedanlığı kurulmuş oldu. Türkiye, Rıza Şah'ın taç gitme törenine büyük bir ilgi göstermişti. Mustafa Kemal, Şah'ın cülusu dolayısıyla memnuniyetini bildiren bir telgraf çekti. Ayrıca Türkiye, Şah'ın tahta çıkması vesilesiyle Mustafa Kemal tarafından Şah'a hediye edilen kılıcı, iki Junker savaş uçağıyla İran'a gönderdi. Bu uçaklar 3 Mayıs'ta Ankara'dan yola çıktılar ve 6 Mayıs'ta Tahran'a vardılar. Türk Savaş uçaklarının başarılı uçuşları, Türk pilotlarının İran'da buldukları sırada güzel hareket etmeleri, kıyafet ve tavırları çok olumlu karşılandı. Ayrıca Rıza Şah, pilotları huzurunda kabul etti ve kendisine Mustafa Kemal'in gönderdiği kılıç taktim edildi. Bu görüşme esnasında Tahran Büyükelçisi Memduh Bey'in bir nutuk okudu ve Şah da bu nutkun ardından önce Farsça, sonrada Türkçe güzel cümlelerle karşılıkta bulundu.¹⁶⁸

Andlaşma sonrası dönemde iki ülke arasında, gözle görülür bir yakınlaşma olmuştu. Türkiye, İran'la yaptığı andlaşmanın bir benzerinin İran ve Sovyetler Birliği arasında da imzalanmasını istiyordu. Oysa bu dönemde İran ile Sovyetler arasında belirgin bir güvensizlik vardı ve İran 1921 Andlaşmasıyla Sovyetlere verdiği müdahale hakkından rahatsızdı. Mevcut sorunun çözümü için Türkiye, Memduh Şevket Bey'i, Moskova'ya giden Şah'ın sağ kolu Timurtaş'a eşlik etmesi için bizzat görevlendirmişti.¹⁶⁹ Timurtaş'ın Moskova görüşmeleri Türk basınına da yansdı. Türk basınında yapılan bu görüşmelere, Ankara'nın büyük bir önem attığı ve Sovyetler, Türkiye ve İran arasında üçlü bir güvenlik andlaşmasının yapılacağına yönelik yayınlar yapılıyordu. Ancak söz konusu edilen bu üç taraflı andlaşma yapılamadığı gibi, İran ile Sovyetler arasında da bir güvenlik andlaşması imzalanamadı. Timurtaş ve Memduh Şevket görüşmeler bittikten sonra Türkiye'ye

¹⁶⁷ Suphi Nuri İleri, **Siyasi Tarih**, İstanbul, Güneş Matbaası, 1940, s. 435.

¹⁶⁸ Rıza Şah cevabi nutkunda şu ilgi çekici cümleleri kurmuştu: "Bu yalnız bir dost yadigarı değil, bir kardeş yadigarıdır, nezdimizde mevki büyüktür. Gazi Hazretlerinin bana bu hediye bana bu dört genç zabıt ile gönderdiğine ne derece memnun olduğumu ifade edemem, bunları gördükçe insanın sinesi iftihar ve ümit ile doluyor. Ümit ediyorum ki yakın vakitte askerimiz düşmana karşı omuz omuz harp edecektir." Memduh Şevket Bey, Şah'ın "kardeş" sözünü yalnız Türkler ile Afganlılar hakkında kullandığını söylemektedir. Bilal N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 441-446.

hareket ettiler. Ekim ayının sonuna doğru Türkiye'ye varan Timurtaş, Ankara'da on beş gün kaldı. Ziyaret resmi ağızlardan, Türk havacıları tarafından birkaç ay önce Gazi'nin Şah'a taç giyme töreni sırasında gönderdiği mesaja karşılık olarak teşekkür ve iade-i ziyaret olarak açıklanmıştı.¹⁷⁰

Ancak, iki ülke arasındaki bu yakınlaşma uzun soluklu olamadı. "Ebedi dostluk" amacı ile yapılan ve sınır bölgelerinde güvenliğin sağlanmasını ve olayların önlenmesini esas alan 22 Nisan 1926 tarihli andlaşma, sınır sorunlarını kesin olarak çözümleyememiş ve sınır olayları bundan sonra da sürmüştür.¹⁷¹ 1927 yılı, Nisan 1926 Andlaşması sonrası yaşanan yakınlaşmanın sona erdiği ve mevcut sorunların tekrar su yüzüne çıkmaya başladığı bir yıl oldu. Temel anlaşmazlık konusu Türkiye'de çıkan Kürt isyanlarıydı. 1925-1938 yılları arasında bir dizi Kürt isyanlarıyla karşılaşan ve bunları askeri yollarla bastıran Türkiye, İran'ın yumuşak Kürt politikasından rahatsızdı. İran'ın denetimi altında bulunan topraklardan geçen bazı Kürt aşiretleri sınır ötesi eşkiyalık yapıyor, Türkiye tarafındaki aşiretler de İran'dan kolayca silah temin edebiliyordu. İran ise Türkiye'nin İran Kürtlerini kışkırtmasından şüphelenmekteydi. Kürt aşiretlerin sınır boylarındaki bu hareketleri, Türkiye ile İran arasında ister istemez sınır meselesini gündeme getirdi. Türkiye, Kürt aşiretlerinin saldırılarını önlemek ve/veya cezalandırmak için sınır ötesi operasyonlar yaptıkça, sınırın tam olarak nereden geçtiği sorun oluyordu.¹⁷²

Türkiye'de görülen I. Ağrı İsyanı(16 Mayıs-17 Haziran 1926) iki ülke arasında ilişkilerin tekrar gerilmesine neden oldu. İlişkilerin gerginleşmesine neden olan bu olay, Mayıs 1926 başlarında, Yusuf Taşo ve avanesinden müteşekkil Kürt eşkiyasının, Beyazıt'ın Muson bucağına bağlı Kalecik köyünden bir miktar hayvan çalarak Ağrı dağına götürmesiyle başladı. Çapulculuk olarak nitelendirilen bu hareketin cezalandırılması için Beyazıt'a gelmiş bulunan 28. Alay görevlendirildi. Alay, 16 Mayıs günü asilerin üzerine hareket etti ve 17 Mayıs saat 9.00'da karşısında bulunan asilere taarruza başladı. Savaş devam ederken, İran'ın Sakanlı ve Kızılbaş aşiretlerinden oluşan kuvvetli bir asi grubu yan ve geriden 28. Alaya ateş edince, Türk birlikleri ağır ateş arasında kaldı. Bu güç durum içinde altı saat kadar süren çarpışmadan sonra alay saat 15.00'dan itibaren çekilmeye başladı ve gece yarısına doğru perişan bir halde Beyazıt'a döndü. Bu harekatta iki top, birçok hayvan, eşya ve

¹⁶⁹ Baskın Oran, **a.g.e.** , s. 361.

¹⁷⁰ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivinden aktaran, Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.** , s. 154.

¹⁷¹ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, 4. bs. , İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1987, s. 491.

gereç asilerin eline geçmişti. Meydana gelen bu yenilgi sonrasında, olayın nezaketini dikkate alan 3. Ordu Müfettişliği Ağrı bölgesindeki ayaklanma hareketlerine son vermek üzere yeni bir tedip hareketi hazırladı. Bu hareket için 9. Tümen görevlendirildi. Harekat 15 Haziran günü başladı ve 17 Haziran günü asilerin yenilmesiyle son buldu. Türk birliklerinin gizlice ve süratle yaptığı manevralar sonucunda, isyancıların, İranlı Kürt aşiretleriyle birleşerek karşı koyması engellendi ve böylece isyancılar yenilerek İran'a kaçmak zorunda kaldılar. Bu hareket sonrasında bölgedeki asayiş bir süre için sağlanmış oldu. Ayrıca, 17 Mayıs hareketinde asilerin eline geçen silah, teçhizat ve malzemeler de geri alındı. İsyancıların İran tarafından destek görmesi ve yenildikten sonra İran'a kaçması Türkiye'yi kızdırırken İran bu gelişmeleri izlemekle yetinmişti.¹⁷³

1927 yılına girildiğinde Türkiye, bölgedeki isyan hareketlerine son vermek için genel af kanunu çıkardığını ilan etti. Türk hükümeti bir yandan af kanunuyla isyan ateşlerini söndürmeye çalışırken, bir yandan da tehlikeli gördüğü bölgelere askeri yığınak yapmayı sürdürdü. Özellikle Ağrı bölgesine yönelik yoğun askeri önlemler alındı. 3. Ordu Müfettişliği, Haziran 1927'de yapılan tedip hareketinde asilerin çoğunlukla İran'a kaçmış olmaları nedeniyle istenilen kesin sonuç elde edilmediği için, bu bölgede Türkiye aleyhine faaliyetlerde bulunan asilere karşı yeni bir tedip hareketini lüzumlu görmüş ve bu konudaki düşüncelerini Genelkurmay Başkanlığına bildirmişti. Kısaca 3. Ordu Müfettişliği, askeri operasyonla ilgili görüşlerini bildirdikten sonra, bir sene önceki Ağrı İsyanı'nda asilerin İran'a kaçtığını hatırlatarak bu konuda İran nezdinde siyasi girişimlerin yapılmasını istiyordu. Ordu Müfettişliğinin görüşünü onaylayan Genelkurmay Başkanlığı, tedip hareketinin 9. Kolordu tarafından yapılmasını kararlaştırdı. Ağrı dağındaki isyancılara karşı harekat 10 Eylül'de başladı. 9. Kolorduya bağlı birlikler, takip eden on gün boyunca isyancılarla savaştılar ancak arazinin çok engebeli oluşu, bölgede su bulunmaması ve on günlük yürüyüşün doğurduğu yorgunluk nedeniyle asiler tam olarak cezalandırılmadı.¹⁷⁴

¹⁷² Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.**, s. 154-155.

¹⁷³ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları 1**, s. 229-236. Ağrı ayaklanmalarına sahne olan bölge; genellikle Şıhlısu ve gölünün kuzeyi - Çengel geçidi doğusu - Eski Korhan - Ahuri kuzeyi - İran sınırı ile çevrelenmişti. Bölge, Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağları'nı da içine alıyordu. Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı'nın Türk sınırı içerisindeki parçası genellikle bölgenin en arızalı kısmı olup tam olarak kayalık ve susuz olduğu için harekate elverişli değildi. Küçük Ağrı'nın İran dahilindeki kısmı ise nispeten az arızalıydı. Herhangi bir tedip hareketi yapılması halinde asiler, aile, eşya ve hayvanlarını o tarafa geçirerek Dombat vadisi güneyindeki İran köylerinde barındırabiliyorlardı.

¹⁷⁴ **A.e.**, s. 291-307.

Bölgede askeri operasyonlar yapılırken Türkiye, İran'ı, sınırda isyancılara karşı daha etki önlemler almaya zorluyordu. Türkiye, sınırın kapatılmasını, Kürt asilerinin Türk birliklerinden kaçıp kurtularak İran'a sığınmalarının önlenmesini istiyordu. İran Türkiye'nin bu talebine karşılık birtakım jestlerde bulundu. Tebriz'i ziyaret eden Rıza Şah, İsviçre'de bulunan Furugi Han'a acil mesaj göndererek hemen Ankara'ya gitmesi ve meseleyi görüşerek ilişkileri düzeltmesi için emir verdi¹⁷⁵

Bu jestlerden sonra ilişkilerin düzelmesi beklenirken, Ekim ayında Beyazıt olayı meydana geldi. İran'dan gelen bazı Kürt aşiret mensupları Doğu Beyazıt'ta bir Türk askeri birliğine saldırdı ve subay ve erlerden oluşan bir grup Türk askerini tutsak alarak İran'a götürdü. Bunun üzerine Türkiye İran'a bir nota vererek, on gün içerisinde esir edilen Türk subay ve erlerinin Türkiye'ye iade edilmesini ve İran'a geçmek isteyen Türkiyeli Kürtlere sığınma hakkı verilmemesini istedi. Türkiye'nin verdiği notanın ilk talebi İran tarafından az da olsa yerine getirildi. Ancak, İran hükümeti tarafından Türkiye'nin ikinci talebini hemen yerine getirmek oldukça zordu. Çünkü Türk-İran sınırının oldukça dağlık olması nedeniyle, İran'ın, sınırın kendi tarafında kalan yerleri kontrol etmesi o kadar kolay değildi. İran, Türkiye'nin bu isteğini karşılayamadı ve Ankara, Büyükelçisini Tahran'dan geri çekti. Bunun üzerine İran hükümeti, Ali Han Furugi'yi ilişkilerin gerginleşmesine sebep olan bu itilafı çözmesi için özel olarak Ankara'ya gönderdi. Gönderilen bu özel temsilci Ankara'da çok soğuk karşılandı. Ankara bu şekilde davranarak, İran'ın hata yaptığını ve bu politikasını değiştirmesi gerektiğini göstermeye çalışıyordu.¹⁷⁶

Türkiye 25 Ekim 1927 günü, İran sınırında asayişin temini ve mevcut hududun belirlenmesi için İran temsilcisi Furugi ile görüşmede bulunması amacıyla Hariciye Vekili Dr Teyfik Rüştü Bey ile Tahran Elçisi Memduh Şevket Bey'i görevlendirdi.¹⁷⁷ Kasım ayı sonlarına gelindiğinde görüşmeler hala devam ediyordu. İki taraf arasında başlayan görüşmeler kısa bir süre sonra tıkanmıştı. Türk hükümeti görüşmelerde İran tarafından iki şey istemişti: Bunlardan ilki, Türk birliklerine

¹⁷⁵ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivinden aktaran, Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.** , s. 156-157.

¹⁷⁶ Ahmet Özgiray, **a.g.m.** , s. 298-299.

¹⁷⁷ Hariciye Vekili tarafından Başvekalete gönderilen yazıda Tahran Elçisi Memduh Şevket Bey'in de görevlendirilmesinin ne kadar yerinde olduğuyla ilgili şunlar yazılmaktaydı: "İran hududunun emn ü asayişin takriri için İran hükümetiyle müştereken ittihaz edilecek tedabirin bir protokolle raptı, aynı zamanda hatt-ı hudud-ı hazırın da bir protokolle tespiti zımında elyevm Ankara'da bulunan İran Devleti sabık reisü'l-vüzerası Furugi Han Hazretleriyle müzakerat icrasına ve işbu müzakerat için refakat-ı acizin Tahran Elçisi Memduh Şevket Beyefendi'nin de icra-yı memuriyetine müsaade-i fahimaneleri müsterihimdir efendim". **BCA**, 0301811- 265817/ 416-2, (25 Teşrinievvel 1927).

saldıran Kürt gruplarının kolayca İran'a kaçmalarının engellenmesi idi. İkincisi ise, Türkiye ile İran arasında uzanan sınır çizgisinin hukuki bir temele oturtulmasıydı. Türkiye, Osmanlı Devleti ile Kaçar hanedanı arasında ortak sınırı düzenleyen 1913 Protokolünü hukuki bir temel olarak kabul etmiyordu ve yeni bir andlaşmayla sınırın yeniden düzenleyerek mevcut hudut çizgisinde kendisi lehine ufak birtakım değişikliklerin yapılmasını istiyordu. Türkiye'nin bu istekleri İran tarafından kabul edilmedi. Öncelikle İran, Türkiye'nin sınırı geçip İran'a sığınan Kürtlere sertçe mukabele etmek istemesine itiraz ediyordu. Ayrıca, Türkiye'nin sınırda nasıl bir düzenleme yapmak istediği konusunda ortada net bir görüşün olmadığını savunuyordu. İran tarafına göre, Türkiye bugüne kadar mevcut sınırı belirli noktalardan açıkça ihlal etmişti ve sınır konusundaki bu son istekler, Türkiye'nin Azerbaycan bölgesiyle ilgili tarihi emellerinin tekrar canlandığını gösteriyordu.¹⁷⁸

İki taraf da sorunun çözümü için orta bir nokta bulamayınca, görüşmeler tıkandı ve bir süre sonra görüşmeler kesildi. Furugi görüşmelerde varılan son aşamayı Tahran'a bildirdikten sonra Ankara'dan ayrılarak İstanbul'a geçti. 1928 yılı boyunca Türk-İran sınır anlaşmazlığının çözülmesi için müzakereler aralıklı olarak sürdürüldü. Görüşmeler, iki devlet arasında 1926 yılında imzalanan Andlaşmanın 5. ve 6. maddelerine kuvvet kazandırmak için yapılıyordu. Ancak bu konuda bir gelişme kaydetmek o kadar kolay değildi. Çünkü aşiretler, bir ülkeden diğerini hedef alan faaliyetler yürütüyorlardı; 5. ve 6. maddeler takviye edilirse asilerin faaliyetlerinin askeri düzeye ineceği düşünülüyordu. Ancak Türk hükümeti bu konuda isteklerini çok üst seviyede tuttuğu için uzlaşma mümkün olmuyordu.¹⁷⁹

¹⁷⁸ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivinden aktaran Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.** , s. 158-159. Bu konuyla ilgili Rıza Şah, daha önce, Türkiye'nin Tahran Ataşemiliteri Binbaşı Hüsamettin'e (Tugaç), şunları söylemişti: "...Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ın da gözü vardır...Azerbaycan halkı Türktür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakia şimdiki Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine İttihat-ı Terakki Hükümetinin siyasetini benimseyebilir. Görüyorum ki demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerektir ki Türkiye ergeç Azerbaycan'ı alsın." İsmail Arar, " Atatürk'ün Günümüz Olaylarına da Işık Tutan Bazı Konuşmaları", **Bellekten**, Cilt: 45, Sayı:177(Ocak 1981), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1981, s. 16. İran'ın Ankara Büyükelçisi Furugi de, 1927 Aralık ayında Tahran'a gönderdiği raporda, konuyla ilgili şunları söylemişti: "Türklerin hiçbir zaman İran topraklarına veya hiç olmazsa Azerbaycan'a karşı ilgi duymayacaklarını garanti edemem; yalnız şimdilik Türkler, kendi iç ve dış sorunlarıyla birlikte, zayıf olan ekonomik durumlarıyla uğraşmaktadırlar. Mustafa Kemal Paşa, eski Türklerin Pan-İslamist ve Pan-Türkizm gibi ihtirash emellerinden uzak, akıllıca bir siyaset izlemektedir. O, bütün gücüyle millet ve devleti sağlam temellere dayandırmak istiyor. Bu durum gelecekte bizim için tehlikeli olabilir. Yani, demek istiyorum ki, Mustafa Kemal Paşa uzun, bir hükümlanlık devrinde Türkiye'yi iç ve dış çıkmazlardan kurtarırsa, kendisi veya halefleri genişletmek hevesine kapılabilirler." Meliha Anbarcıoğlu, "Atatürk ve İran'da Reformlar ", **Doğu Dilleri**, Cilt:3, Sayı:4(1983), s. 16.

¹⁷⁹ Ahmet Özgiray, **a.g.m.** , s. 299-300.

Türkiye ile İran arasında sınır sorunuyla ilgili bir gelişme yaşanmamıştı ama iki ülke arasında diğer konularda bazı olumlu gelişmeler vardı. İki ülke, siyasi ve ekonomik bağlarını sıkılaştırmak ve güçlendirmek istedi ve bu doğrultuda 22 Nisan 1926 günü yapılan Türk-İran Dostluk Andlaşmasına ek niteliğinde bir protokol yapmaya karar verdi. **22 Nisan 1926 tarihli Türkiye-İran Muhadenet ve Emniyet Muahedesine Merbut Protokol** adıyla, Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey ve Moskova Büyükelçisi Mehmet Teyfik Bey ile İran'ın Dışişleri Bakan Vekili Fethullah Han Pakrevan arasında, 15 Haziran 1928 tarihinde Tahran'da imzalandı. Protokol iki maddeden oluşuyordu.

Protokolün 1. maddesinde, taraflardan birinin bir saldırıya uğraması durumunda, öteki taraf, bu savaşı önlemeye çalışmayı, önleyemezse, iki tarafın ortak çıkarlarına uygun bir biçimde durumunu yeniden incelemesi belirtiliyordu. Böylece, 1926 Andlaşmasında geçen “dayanışma” kavramı, bu maddeyle, bir adım daha ileri götürülmüş olmaktadır.

2. Maddede ise, iki ülke arasında ekonomik işbirliğini geliştirmeye yönelikti. Taraflar ekonomi alanında aralarında sıkı işbirliği koşullarını en kısa zamanda düzenleme konusunda anlaşmışlardı. Ayrıca, ekonomik işbirliğinin gerçekleşmesinde araçların seçimi ve kullanılması ile, iki tarafın ülkeleri üzerinden serbestçe transit geçiş sorunu ve iki taraf arasında her türlü ulaşım araçlarının kurulması gibi konuların, iki ülkenin görevlendireceği uzmanlar tarafından inceleneceği de belirtilmekteydi.¹⁸⁰

Aynı yılın Ekim ayında, İran'ın Ankara Büyükelçisi değişti. Yeni Büyükelçi olarak Mirza Mehmet Han Furugi atandı ve Furugi, 21 Ekim'de Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya itimatnamesini sunarak resmen göreve başladı.¹⁸¹

Türkiye ile İran arasında yapılan bu protokole rağmen Kürt aşiretlerin sınır üzerindeki hareketleri durmamıştı. Özellikle 1929 yılı başlarında Doğu Anadolu'da cereyan eden olaylar nedeniyle, uzun zamandan beri İran'la müzakere edilen sınır meselesinde, Türkiye bir sınır andlaşması yapmayı kararlaştırdı ve andlaşma 9 Nisan 1929'da imzalandı. Buna göre, Türk-İran hududunda sorunlu yer hakem usulüyle belirlenecekti. Ancak hududun geneli hakkında tam bir uzlaşmaya varılamamıştı.

¹⁸⁰ **Düştur**, 3. Tertip, Cilt: 10(Teşrinisani 1928-Teşrinievvel 1929), 2. bs. , Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1953, s. 30-32; **Ayın Tarihi**, Cilt: 18, Sayı:57-58-59(I. Kanun, II. Kanun, Şubat, 1928-1929), s. 4118-4120 ve İsmail Soysal, **a.g.e.** , s. 275, 279-280. Andlaşma 17 Kasım 1928'de TBMM'de onaylanarak yürürlüğe girdi. **TBMM Zabıt Ceridesi** Devre: III, Cilt: 5, s. 74.

¹⁸¹ Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt II, s. 456-457.

Türk hükümeti, 1913 yılında çizilen hududa itiraz ediyordu ve birkaç noktada sınırın aynı kalmasını istiyordu. Oluşturulan Karma Sınır komisyonu, 1929 yazında sınır boyunca faaliyetlerini sürdürdü. Sınır güvenlik komisyonu yılda iki defa toplanarak her iki ülkenin sınır memurları arasında birliği ve teması sağlıyordu. Bu komisyon, isyancıların sınırı geçmelerine engel olacak önlemleri belirledi. Bundan sonra iki ülke arasında ilişkiler normal bir seyir halinde devam etti. Ekim 1929'da İran Büyükelçisi basına yaptığı bir açıklamada, iki ülke arasında Hakemlik Andlaşması görüşmelerinin sürdüğünü belirtmişti.¹⁸² 9 Nisan 1929'da yapılan Türkiye-İran Andlaşmasından sonra sınır sorunu çözmek için bir karma komisyon oluşturulmuştu. Ancak, 1930 yılı yazında ortaya çıkan Ağrı İsyanı nedeniyle komisyonun çalışmaları başarısız oldu ve komisyon dağıldı.

¹⁸² Ahmet Özgiray, **a.g.m.** , s. 300-301.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE İRAN İLİŞKİLERİ(1930-1938)

I-III. Ağrı İsyanı ve Türk-İran İlişkilerinde Gerginleşme

1930 yılı boyunca Türkiye-İran ilişkilerine damgasını vuran olay, III. Ağrı İsyan'ıydı. İsyan, 1930 yazı boyunca devam etmiş ve ancak Eylül ortalarında bastırılabilmişti. Bu isyan hareketi boyunca Türkiye, isyancıların İran tarafından desteklendiği ve İran'ın sınırda gerekli güvenlik önemleri almadığını dile getirmiş ve bu konuda gerekli girişimlerin yapılmasını İran hükümetinden talep etmişti. İran, Türkiye'nin bu isteklerine karşılık, bölgenin engebeli olması nedeniyle sınırda tam olarak egemen olmanın zor olduğunu savunmuş ve ayrıca Türkiye'nin, isyancıları takip gerekçesiyle ortak sınırı sık sık ihlal ettiğini ileri sürmüştü.

Ağrı İsyanını hazırlayan koşullar, daha önceki yıllarda yaşanan olaylara dayanmaktaydı. 1925 Şeyh Sait İsyanı ve bu isyanı takip eden yıllarda bölge sık sık isyan ve ayaklanmalara sahne olmuştu. Bu uygun ortamda Ağrı İsyanı'nı hazırlayan koşullar 1927 yılından itibaren ortaya çıkmaya başladı. 1927 ilkbaharında, Türkiye'de gizli bir Kürt Ulusal Kongresi toplandı. Kongre'de şu kararlar alınmıştı: Tüm Kürt milliyetçi örgütleri dağıtılacak ve bu örgütler Hoybun(Bağımsızlık) çatısı altında birleştirilecek; son Türk askeri Kürt topraklarını terk edene kadar mücadeleye devam edilecek; emir-komuta tek merkezde toplanacak; malzemelik ve cephanelikler oluşturulacak; Kürt-Ermeni uzlaşmazlığına son verilecek. Ayrıca bu Kongrede, İran hükümeti ve "kardeş" İran ulusuyla anlaşma yolu aranması, Irak ve Suriye'deki mandater güçlerle dostane ilişkiler kurulması da karara bağlanmıştı.¹⁸³ 1927 Ekim'inde Lübnan'ın başkenti Beyrut'ta düzenlenen bir toplantıda Hoybun'un kuruluşu resmen açıklandı. Bu toplantıda alınan karar doğrultusunda cemiyetin başkanlığına Ermeni Wahan Papazian getirildi, örgütün genel sekreterliğine de Celadet Bedirhan seçildi.¹⁸⁴

Hoybun kuruluş çalışmalarını sürdürürken, Şeyh Sait isyanından sonra Ağrı dağına sığınan Celali, Hasanan, Cibran, Haydaran aşiretleri Celali Berho'nun başkanlığında bir isyan merkezi kurmuş ve hazırlıklara başlamışlardı. Bu

¹⁸³ Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, Haz. Nevzat Kıracı, Çev. İsmail Çeken, Alper Duman, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999, s. 408-409.

¹⁸⁴ Abdulhaluk Çay, **Kürt Dosyası**, 4. bs. , Ankara, Turan Kültür Vakfı, 1996, s. 333.

hazırlıklardan haberdar olan İhsan Nuri* ve birkaç arkadaşı, Hoybun Cemiyeti'nin emriyle, buldukları Irak'tan Ağrı'ya geçmek için harekete geçtiler. Kimliklerini gizleyerek, İran sınırından Ağrı'ya gitmek isterken, bu girişimin haber alınması üzerine İran hükümetince peşlerine asker gönderildi. Çıkan çatışma sonrası sadece İhsan Nuri, İranlı askerlerin elinden kurtularak isyancıların merkezi olan Ağrı dağına ulaşabildi.¹⁸⁵ Kısa bir süre sonra, İhsan Nuri, Hoybun tarafından Ağrı dağındaki Kürt kuvvetlerinin komutanlığına getirilirken, İbrahim Haski Tello yerel yönetimden sorumlu kişi olarak atandı.

1928 yılına gelindiğinde isyancılar tarafından Ağrı dağında minyatür bir Kürt devleti yaratılmıştı. İyi eğitilmiş ve iyi teçhiz edilmiş Kürt isyancılarından oluşan birkaç bin kişilik küçük bir ordu kurulmuş, cephaneler ve malzemelikler inşa edilmiş, bir yerel yönetim ve askeri emir-komuta zinciri oluşturulmuş, Kürt bayrağı göndere çekilmişti.¹⁸⁶ Bütün bu hazırlıklardan haberdar olan Türk hükümeti de Kürt bölgelerini kapsayan bir 'Genel Müfettişlik' kurumu kurarak başına İbrahim Tali'yi(Öngören) geçirdi. İbrahim Tali ilk iş olarak, bir af kanunu çıkarıldığını ilan etti.¹⁸⁷

Türk hükümeti, olası bir isyan girişimini tam olarak ortadan kaldırmak için isyancılarla görüşme yapmaya karar verdi. Bu doğrultuda milletvekili, asker ve mülki amirlerden oluşan bir heyet asilerin komutanı olan İhsan Nuri ile bir görüşme yaptı. 1928 yılı Mayıs ortalarında gerçekleşen bu görüşmeye Türk tarafından on iki

* İhsan Nuri, 1893 yılında Bitlis'te doğdu. Erzurum'da Askeri Rüştüeyi ve İstanbul'da Harp Okulunu bitirdikten sonra Osmanlı ordusunda görev yaptı. Kurtuluş Savaşı'nda Doğu cephesinde, Ermenilere karşı verilen mücadelede önemli hizmetlerde bulundu. Musul sorunu patlak verdiğinde, Diyarbakır vilayetine bağlı Bişeri'deki birliklerin başına atandı. Burada görev yaptığı süre boyunca, Kürt devleti kurmak için Kürt kökenli subay ve bölgenin ileri gelen Kürt liderleriyle bir teşkilatlanma içerisine girdi. Kısa bir süre sonra, Türkiye, İran ve Irak sınırının birleştiği yerde bulunan Beytülşebab'ta ayaklanma hareketini başlattı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra önce Suriye'ye daha sonra da Irak'a geçti. Şeyh Sait isyanını duyunca Türkiye'ye döndü ancak Türkiye'de tutunamayarak İran'a geçmek zorunda kaldı. Ağrı Dağı eteklerinde isyan girişimleri görülmesinden sonra, Hoybun Cemiyeti'nin kararıyla, tekrar Türkiye'ye döndü. Amacı, örgütlü bir gerilla hareketini Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerde yaymak ve kitlesele bir halk ayaklanması başlatmaktı. İlk başlarda Erzurum bölgesinde çeşitli faaliyetlerde bulundu ve daha sonra Başkomutan sıfatıyla III. Ağrı İsyanını idare etti. Ağrı İsyanı'nın bastırılmasından sonra tekrara İran'a geçmek zorunda kaldı. Uzun yıllar Tahran'da yaşayan İhsan Nuri, 18 Mart 1976'da geçirdiği bir trafik kazası sonucunda öldü. Ayrıntılı bilgi için bkz: İhsan Nuri Paşa, **Ağrı Dağı İsyanı**, 2. bs. , İstanbul, Med Yayıncılık, 1992.

¹⁸⁵ Hıdır Göktaş, **Kürtler İsyan-Tenkil**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1991, s. 92.

¹⁸⁶ Wadie Jwaideh, **a.g.e.** , s. 410.

¹⁸⁷ Emin Karaca, **Ağrı Eteklerindeki Ateş**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1991, s. 18. Umumi(Birinci) Müfettişliği, Elazığ, Urfa , Hakkari, Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Van illerini içine alıyordu. Diyarbakır milletvekili İbrahim Tali Bey bu göreve 11 Aralık 1927 tarihinde atanmış ve görevini 5 Aralık 1932'e kadar sürdürmüştür. Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler(1927-1952)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 72, 81-82.

milletvekili, Karakilise Valisi, Karakilise Jandarma Komutanı, Diyardin ve Beyazıt kaymakamlarından oluşan bir heyet katıldı. Şeyhli Köprüsü mevkiinde yapılan bu görüşmeye İhsan Nuri de atmış atlısıyla birlikte katıldı. Türk delegasyonu, isyancıların mücadeleden vazgeçmesi halinde genel af çıkarılacağını ve İhsan Nuri'ye de ister Türkiye'de isterse Türkiye'nin diplomatik ilişkisi olan herhangi bir ülkede yüksek bir görev verileceğini vaat etti. Bu teklifi reddeden İhsan Nuri, mücadeleden vazgeçmelerinin tek şartının Türk ordu birliklerinin bölgeyi boşaltması ve Kürdistan'ın bağımsızlığının tanınması olduğunu söyledi. Bu isteklerin Türk tarafınca kabul edilmesi mümkün değildi ve görüşmeler bir sonuca varamadan son buldu.¹⁸⁸

Yapılan görüşmelerin bir sonuç vermemesi üzerine Türk hükümeti bölgeye bir askeri operasyon düzenlemeye karar verdi. 28 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in başkanlığında toplandı ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi(Çakmak) ile 1. Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey'in de hazır bulunduğu bu toplantıda, 1930 Haziran'ında Ağrı'ya karşı tenkil harekatı yapılması kararlaştırıldı ve karar ilgili makamlara bildirdi. Daha sonra Genelkurmay Başkanlığı tarafından, isyancıların bölgeden temizlenmesi için 9. Kolordu'ya emir verildi.¹⁸⁹

Ağrı bölgesindeki isyancıları temizleme kararlılığında olan Türkiye'nin düzenleyeceği askeri harekate karşı, isyancılar tarafından Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde, Ağrı bölgesinde planlanmış olan asıl büyük ayaklanmayı desteklemek, askeri birliklerin dikkatini çeşitli bölgelere çekmek suretiyle Ağrı'ya mümkün olduğu kadar az kuvvet göndermesine sebep olmak ve böylece Ağrı'da başlatılması düşünülen isyanı başarılı kılmak amacıyla bir takım ayaklanmalar çıkartıldı. Bunlardan birisi, Midyad-Savur bölgesinde meydana gelen olaylardır. 20 Mayıs 1930 tarihinde başlayan hareket, Kernoslu Halit, Seyit Han ve Alican çetelerinin tedip ve tenkiliyle* sonuçlandı. Ağrı harekatını engellemek üzere başlarında Kör Hüseyin ve Emin Paşa-oğulları'nın bulunduğu bazı asi grupların Zeylan mıntikasındaki başlattıkları ayaklanma olayları da 20 Haziran'dan 1930 Eylül'üne kadar sürecek olan askeri hareket sonunda tedip ve tenkil olundu. Aynı şekilde Irak'taki Şeyh Barzani'nin Molla Hüseyin Şerif idaresindeki beş yüz kişilik

¹⁸⁸ Emin Karaca, **a.g.e.** , s. 24.

¹⁸⁹ **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları-II**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992, s. 92.

*Tedip, uslandırmak, yola getirme, terbiye etme; Tenkil ise, herkese örnek olacak şekilde, düşman veya zararlı kimseleri topluca ortadan kaldırma anlamındadır.

bir grubu, Irak sınırını aşarak Oramar'ın 15 km. doğusundaki Şat dağına sevk etmesi, hükümetin Oramar bölgesine kuvvet kaydırmasına sebep oldu ve 16 Temmuz'da başlayan hareket 10 Ekim 1930 tarihinde sona erdi. Birçok ölü ve yaralı veren Molla Hüseyin Şerif çetesi tekrar Irak'a sığınmak zorunda kaldı.¹⁹⁰

Bu arada 9. Kolordu Komutanlığı, Genelkurmay Başkanlığı'ndan aldığı emirler üzerine askeri hareket için gerekli olan hazırlıklara başlamıştı. Harekatın gerçekleştirileceği bölgeyle ilgili gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra 9. Kolordu Komutanlığı, 3 Mayıs 1930 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı'na bir yazı yazarak hareketin Eylül ayına bırakılmasını önerdi. Bu teklifi yerinde bulan Genelkurmay, kendi görüşünü de ekleyerek raporu 6 Mayıs 1930'da Başbakanlığa sundu. 8 Mayıs 1930'da bir toplantı yaparak bu raporları görüşen Bakanlar Kurulu, hareketin Eylül ayına bırakılması görüşünü benimsedi. Ancak yaz boyunca isyancılarla yer yer çatışmalar yaşandı. Yaz sonuna kadar hareket için hazırlıklar tamamlandı ve 4 Eylül 1930 tarihinde hareket emri verildi. Bu emir üzerine Salih(Omurtak) Paşa komutasındaki askeri birlikler bir çok koldan 7 Eylül sabahı Ağrı dağına taarruza başladılar. Askeri hareketin başlarında Salih Paşa komutasındaki askeri birlikler bir başarı elde edemediler. Bölgeyi iyi bilen, dağı arkasına alan ve denetimleri altındaki bölgeden İran'a geçiş olanağı sağlayan Kürt isyancılar, ellerindeki mevzileri korumakta zorlanmıyorlardı. Türk hükümeti, İran'la anlaşarak sınırın öbür tarafını kapatınca isyanın sonu da belli oldu. Çember içine alınan isyancılar bir süre sonra bütün ikmal yolları tıkanıdığı için açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar ve bir yarma hareketiyle İran'a sığındılar. Bu hareket sırasında, isyanın önde gelen ve komuta kademesinde yer alan Şimikanlı Timur, Musa Lezgi, Halit Ağa, Tosun Ağa ve Ali Aksı yakalandı.¹⁹¹ İsyancıların komutanı İhsan Nuri ise İran'a kaçmak zorunda kaldı. İsyanın önderlerinin bazılarının İran'a kaçması, bazılarının yakalanması üzerine isyan hareketi dağıldı ve kısa süre sonra bastırıldı.¹⁹²

¹⁹⁰ Abdulhaluk Çay, **a.g.e.**, s. 342.

¹⁹¹ Hıdır Göktaş, **a.g.e.**, s. 96-97.

¹⁹² 14 Eylül 1930 günü Genelkurmay Başkanlığı yayınladığı tebliğde, ayaklanmanın bastırıldığını şu şekilde ilan ediliyordu: "Ağrı tedip hareketi, eşkıyanın kesin yenilgisi ile son bulmuş ve bir hayli reis öldürülmüştür. Dağılan eşkıya artıkları ile kaçarken bıraktıkları eşya ve hayvanları ve mağaralarda, sarp yerlerde gizlenmiş olan perakendeleri toplamak üzere tertip edilen müfrezeler tarama işi ile meşguldür. Harekat sona erdiğinden bundan sonra tebliğ verilmeyecektir...". O günlerde İstanbul'da bulunan Gazi Mustafa Kemal Paşa da, isyanın bastırılması dolayısıyla Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ı şu mesajla tebrik etmişti: "Doğu sınırlarımızda genel asayiş bozmak isteyen şaki ve asileri imha edenleri taktir ve tebrik ederim. Harekatı her zamanki yüksek vukuf ve liyakatla yürüten Genelkurmayımıza ve kuvvetlerin sevk ve idaresinde gösterdikleri başarıdan dolayı Kolordu Komutanından kurmay heyetine, harekate katılan komutanlarla subaylarına ve erlere teşekkürlerimin

1930 yazı boyunca devam eden III. Ağrı isyanı, Türkiye ile İran arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmişti. İsyancıların İran sınırını istedikleri gibi kullanması ve İran'ın isyancılara karşı takındığı yumuşak tutum, Türkiye'de büyük bir tepkiye sebep oldu. Yaz boyu ilişkiler çok gergin bir havada devam etti. İlişkileri kopma noktasına getiren Ağrı İsyanı'nı başlatan Türkiye Kürtleri olmuştu ancak, bu isyana İran'dan sempati duyan bazı kişiler de katılmıştı. Böylece Türkiye Kürtleri, sınırın İran tarafından askeri lojistik malzeme elde etmişlerdi. Türkiye Kürtleri'nin İran Kürtleri'nden yardım sağlaması, İran'ın hudut bölgesinde tam kontrolü sağlayamamasından kaynaklanıyordu. İsyancıları kontrolde diğer bir güçlük de, Küçük Ağrı dağının İran sınırları içinde kalmasıydı. Türkiye'den kaçan isyancılar bu bölgeye çekildiğinde, isyancılara yönelik etkili bir askeri hareket mümkün olmuyordu. İsyancılara karşı başarılı bir hareket İran tarafından mümkündü. Ancak iki ülke arasındaki mevcut sınır buna izin vermiyordu.¹⁹³ Bu duruma İran'ın pasif durumu da eklenince isyanı bastırmak hayli zorlaşıyordu.

İran'a karşı takınılacak tutum karşısında Türkiye içinde bir fikir ayrılığı vardı. Mustafa Kemal, meseleyi görüşmeler yoluyla çözmekten yana iken, İsmet Paşa sert önlemlerin alınmasını istiyordu. Bu görüş ayrılığının ortadan kaldırılmasından sonra Türkiye İran'a, tonu ciddi fakat içeriği dostça olan bir nota verdi. Bu notada Türk hükümeti, Ağrı dağından geçen sınır hattında yeni bir düzenleme yapılmasını İran hükümetinden talep ediyordu. Ayrıca, İran'a sığınan Kürt isyancıları takip edip onlara gereken dersin verilmesi için Türk askeri kuvvetlerine izin verilmesi de istenmekteydi. İran bu notayı olumlu karşıladı ve kendi topraklarındaki Kürtlerle mücadele etmeyi, Türkiye'den gelecek Kürtlerin sınırdan geçmesine engel olmak için kendi kuvveti çerçevesinde her şeyi yapacağını ilan etti. Bu cevap Türkiye'de ihtiyatla karşılandı. Ancak, kısa bir süre sonra İran güvenlik kuvvetlerinin bir Kürt isyancı grubuna önemli kayıplar verdirdiği haberi memnunlukla karşılandı.¹⁹⁴

Bu gelişmeler yaşanırken, Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey istifa etti. Memduh Şevket Bey, 29 Temmuz 1930 günü, Tahran'dan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta istifa gerekçesini şu şekilde açıklamıştı:

iblağımı rica ederim.”, **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları-II**, s. 128. Düzenlenen kara ve hava harekatiyle ilgili ayrıntılar için bkz: **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları-II**, s. 89-128 ve Fahri Uçantürk, **1930 Yılı Ağrı Harekatına Karakösedan Bir Bakış**, Eskişehir, Hava Okulu Matbaası, 1948.

¹⁹³ Ahmet Özgiray, **a.g.m.**, s. 301.

¹⁹⁴ **A.m.**, s. 301-302.

“...Hükümetimiz siyasetinin tatbikinde ihtiyar ettiğim tarzın İran’da anlaşılmasından son günlerde istenilmeyen vaziyetler husule gelmekte olduğunu görerek Tahran Büyükelçiliği’nden çekilmeyi doğru ve lüzumlu buluyorum.”¹⁹⁵ Memduh Şevket Bey’in Tahran’dan ayrılması Ağrı İsyanı ile ilgiliydi. Türk hükümetinin, Kürt isyancıları ve sınır sorunuyla ilgili İran hükümetinin almasını istediği önlemler, Memduh Şevket Bey tarafından İranlı yetkililere kabul ettirilememiştir ve Türkiye’nin istekleri İran’da tam olarak anlaşılmadığından Türkiye ile İran arasında istenilmeyen durumlar ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Memduh Şevket Bey’in istifası, hükümetçe olumlu karşılandı. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Cumhurbaşkanlığı’ndan istifanın kabul edilmesini ve aynı zamanda büyükelçinin gönlünün alınmasını telkin etti. Dışişleri Bakanlığı’nın isteği hükümetçe kabul edildi ve Memduh Şevket Bey’den boşalan Tahran Büyükelçiliği’ne Hüsrev(Gerede) Bey’in atanmasına karar verildi.¹⁹⁶ Mustafa Kemal, Memduh Şevket Bey’in istifa etmeden önce, mevcut durumun İran’a daha iyi anlatılması için Tahran’a yeni bir büyükelçi atanması gerektiğini düşünüyordu. Kafasındaki isim ise Milli Mücadele’nin ilk günlerinden itibaren yakından tanıdığı ve güvendiği Sofya Büyükelçisi Hüsrev Bey idi. Selefî Memduh Şevket Bey’in aksine Hüsrev Bey, sert yaradılışlı, tuttuğunu koparan ve işbitiren biriydi. Bu özelliğini de dikkate alan Mustafa Kemal, gerekli desteğin verilirse Hüsrev Bey’in İran’la olan mevcut sorunu çözebileceğini düşünüyordu.¹⁹⁷

Bu düşünce doğrultusunda Hüsrev Bey, 16 Temmuz 1930’da, acele olarak Türkiye’ye çağrıldı. Türkiye’ye dönen Hüsrev Bey, 24 Temmuz 1930’da Yalova’da bulunan Mustafa Kemal’le bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Mustafa Kemal şunları söyledi:

“...Müşterek hudutlar üzerin[d]e tezahür eden hadiseler beni Rıza Han hakkında asla şüpheye düşürecek mahiyette değildir; zira, hatırlarım ki Pehlevî Hz. bu gibi meselelerin müşterek faaliyetlerimizle bertaraf edilmesinde kuvvetlerimizi teşrik edebileceğimizi de kabul eden samimi dostluk eserleri mahiyetinde sözler söylemiştir...Zatıalınız de, benim ilk inkılap ve müşkülât arkadaşım olmak itibarıyla, bu nazik vazifenizi muvaffakiyetle ifa edeceksiniz; buna emniyetim vardır.”¹⁹⁸

¹⁹⁵ Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s. 95.

¹⁹⁶ **A.e.**, s. 96-97.

¹⁹⁷ **A.e.**, s. 100.

¹⁹⁸ Hüsrev Gerede, **Siyasi Hatıralarım I: İran**, İstanbul, Vakıf Basımevi, 1952, s. 16-17.

Hüsrev Bey, bu konuşmadan sonra, atandığı bu görevi yerine getirebilmek için çalışacağını ve bu konuda kendisine güvenilmesini istedi. Konuşma bittikten sonra Hüsrev Bey ayrılırken, Mustafa Kemal, “Hüsrev Pasaportun cebinde; fakat dönmeni değil, orada kalmanı, hudut meselesini hallile sulh ve dostluk siyasetimizde muvaffak olmanı isterim” diyerek, Hüsrev Bey’in öncelikli görevinin ne olduğunu bir kez daha hatırlatmıştır.¹⁹⁹

Artık Hüsrev Bey’in Tahran Büyükelçiliği’ne atanması kesinleşmişti ve 17.08.1930 tarihli kararnameyle de bu göreve resmen atandı.²⁰⁰ Hüsrev Bey, Tahran’a gitmeden önce Ankara’da Başbakan İsmet Paşa’yla görüşerek göreviyle ilgili son direktifleri aldı. İsmet Paşa’nın Hüsrev Bey’le yaptığı görüşmede Kürt isyancıları ve sınır sorunuyla ilgili yaptığı konuşma sert bir içeriğe sahipti. İsmet Paşa bu görüşmede şunları söylemişti:

“Hüsrev senin durumun tıpkı Osmanlı İmparatorluğu’nun inhitat[çökme, gerileme] devirlerinde filolarını Çanakkale Boğazı’na dayayarak sefaret tercümanlarını Babıali’ye göndererek sadrazama arzularını dikte ettiren devletlerin sefirlerine benzemektedir. Bir farkla ki, devletimiz yurt içinde asayişin ihlaline ve hudutlarında bir Mekodonya teşekkülüne mani olmak meşru hak ve azmiyle seni göndermektedir. Binaenaleyh sen İran hükümeti ile seferber olmuş bir ordumuz arkanda harekete hazır bir halde konuşacaksın. Bu ciddi vaziyetin icabına göre davranmaklığın lazımdır.”²⁰¹

Hüsrev Bey’in Tahran’a atanmasının gerçekleştiği bu dönemde, Ağrı bölgesinde karışıklıklar devam ediyordu. Ağustos başlarında Türkiye İran’a yeni bir nota daha verdi. Türkiye İran’a verdiği bu notada şu iki nokta üzerinde ısrarla duruyordu. Bunlardan ilki, Türkiye’nin İran’a kaçan isyancıları İran sınırı içinde kovalama isteğiydi. Türk hükümetine göre, isyancılar sıkıştırılınca İran’a geçip kurtuluyor, sonra toparlanıp yeniden Türkiye’ye giriyor ve kan dökmeye devam ediyordu. Bu yüzden İran’dan, kaçan isyancıların yakalanması için Türk ordusuna sınırı geçme izni verilmesi isteniyordu. Türkiye’nin ikinci isteği ise, Türkiye-İran sınırında yeniden bir düzenleme yapılmasıydı. Çünkü 1913 yılında çizilmiş olan sınırın özellikle İran sınırları içinde kalan Küçük Ağrı bölümü, gerekli güvenlik

¹⁹⁹ Hüsrev Gerede **a.g.e.** , s. 17.

²⁰⁰ Hüsrev Bey’in atanma kararnamesinin içeriği şöyleydi: “Memduh Şevket Beyefendinin istifası üzerine inhilal eden Tahran Büyük Elçiliğine vukubulan istimzaca İran hükümetince muvafakat olunan Sofya Birinci Sınıf Elçisi Hüsrev Beyefendinin tayini; Hariciye Vekaleti’nin 13.8.930 tarih ve 9272/422 numaralı tezkiresiyle vukubulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 17.8.930 tarihinde tasvip ve kabul edilmiştir.” **BCA**, 0301812-02135812/107-55, (17.08.1930).

²⁰¹ Hüsrev Gerede, **a.g.e.** , s. 20.

önlemleri almaya elverişli değildi ve bundan asiler yararlanıyordu. Türkiye'ye göre, sınır güvenliğinin etkin biçimde sağlanabilmesi için, sınır, Ağrı dağının doruğundan değil, çevresinden geçmeliydi. Kısaca Ağrı dağı tamamen Türkiye sınırları içinde kalmalıydı. Türkiye bu düzenlemeye karşılık olarak da başka bir bölgedeki bir miktar Türk toprağını vermeyi İran'a teklif etmişti.²⁰²

Türkiye'nin isteklerinin içinde bulunduğu notaya İran'ın verdiği cevap on gün sonra geldi. Ancak Türkiye açısından, İran'ın verdiği cevap tatmin edici değildi. İran verdiği cevapta, Türkiye'nin önerilerini kabul etmiyor ve sınırın iki yanında ayrı ayrı fakat yakın işbirliğine dayanan operasyonlar teklif ediliyordu ve İran, eğer Türkiye isterse bu konuyla ilgili andlaşmanın içeriğinin birkaç gün içinde Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey'le görüşülerek tespit edileceğini vurguluyordu. İran hükümeti, bu cevaptan sonra sınırdaki birtakım önlemler almaya başladı. Türkiye ise yaşanan bu gelişmeleri olumlu karşılamakla birlikte soğukkanlı olarak izliyordu.²⁰³

İsyan devam ederken isyancılara karşı Sovyetler Birliği Türkiye'nin yanında yer almıştı. Sovyet Kızıl Ordusu, ortak sınırdaki güvenlik önlemlerini arttırdığı gibi, Sovyet diplomasisi de İran hükümetine, Küçük Ağrı dağı Türkiye'ye terk etmeye razı olması ve kendi askeri güçleriyle Ağrı bölgesindeki Kürt isyancıları ezmesi için baskıda bulundu. Türk ve Sovyet baskıları sonucunda İran, sınırdaki güvenliği sağlamak için birkaç tümen asker yerleştirdi ve vatandaşları olan Kürtlerin sınırı geçerek Ağrı İsyanı'na katılmalarına engel olmak için gerekli önlemleri aldı. Böylelikle İran hükümeti Eylül ayının ilk haftasına kadar dengeli bir politika izleyerek bir taraftan Türkiye ile İran arasında bir sorun teşkil edecek bir olayın olmadığını anlatmaya çalışırken, öte yandan da isyancılara karşı dostane bir tarafsızlık siyaseti izlemeye devam etti.²⁰⁴

²⁰² Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s. 100.

²⁰³ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivinden aktaran Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.**, s. 164.

²⁰⁴ Garo Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**, Çev. Bedros Zartaryan, Memo Yetkin, 3. bs., İstanbul, Med Yayınları, 1992, s. 221-222. Aynı dönemde isyancıların komutanı İhsan Nuri, Türk, Sovyet ve İran ilişkileri hakkında şu değerlendirmeleri yapmıştı: "Türkiye devleti siyasi ve diplomatik faaliyetlerini hızlandırarak, daha önce de dost olduğu Rus devletini yalan, yanlış propagandaları ile kendi tarafına çekmişti. Ankara'da Dışişleri Bakanlığı ile İran Büyükelçiliği arasında Ağrı ile ilgili görüşmeler, Kürtlerin zararına olarak devam ediyordu. Biz bu görüşmeleri inanç ve gönül rahatlığı içinde takip ediyorduk. Çünkü ben, İran'ı Kürtlerin dostu biliyor ve İran'ın kendi dalına, kendi keseri ile vurur tarzda, bizim aleyhimize çalışacağına inanmıyordum...Türk devleti, İran ile Kürtler arasında nifak sokmak istiyordu. İran devletini Kürt mücadelelerini aleyhinde kışkırtarak İran'da Kürt devrimi üzerine saldırtmak ve böylece hem Kürt isyanı'nı bastırmak ve hem de amca çocukları olan Farsları ve Kürtleri birbirine düşürüp ikisini de güçsüz kılmak istemektedir. Böylece Türk devletinin asıl amacı olan Azerbaycan'ın eline geçirilmesi de kolaylaşmış olacaktır...Sovyetler Birliği, Ağrı-İran sınırının karşısına çok miktarda asker

Hüsrev Bey, resmen Tahran Büyükelçisi olarak atanmasından sonra 25 Ağustos'ta Türkiye'den hareket etmişti. İran sınırlarına girdikten sonra, Kazvin'de selefi Memduh Şevket Bey'le karşılaştı ve ilişkilerin son durumu hakkında konuştu. Burada, Türk askerleri tedip hareketi sırasında İran'a girerse, İran hükümetinin bunu kabul etmeyeceğini öğrendi. Kısa bir süre sonra Tahran'a varan Hüsrev Bey, 15 Eylül'de Rıza Şah'a itimatnamesini sundu ve itimatnamesini sunduktan sonra Şah'la, sınır sorunu ve Ağrı İsyanı hakkında görüştü. Hüsrev Bey bu görüşmede Şah'a, Türk askeri birliklerinin kaçan isyancıları imha etmek için süratle ve şiddetle takibe mecbur olduğunu, bu yüzden askeri hareket esnasında 'hududu tecavüz' meselesinin mevzubahis olamayacağını, hudut üzerinde asayiş bozan ve yağmacılık-kaçakçılık yaparak iki ülke arasındaki dostane ilişkilere zarar veren isyancılara karşı ortak askeri hareket yapılmasının siyasi önemini ve askeri faydalarını anlattı. Ayrıca İran şehri Maku'dan asilere yardım edenlere asla meydan verilmemesini de istedi. Rıza Şah ise bu konularda yorum yapmayarak İran'ın Türkiye ile ilgili şikayetlerini anlatmıştı. Şah özellikle, bazı Türk mizah gazetelerinde İran'ın Kürt asilere yardım sebebiyle yaptıkları karikatürlerden ve yayınlardan çok şikayetçiydi. Hüsrev Bey ise cevaben, Kürt asilerin Beyazıt'a kadar baskın yaptıklarını, bazı askeri kıtaların silah ve cephaneleri yağma ederek, askerlerini şehit ettiklerini, devam etmekte olan harekatta yaşanan kayıplar nedeniyle Türk kamuoyunun büyük bir öfke içinde olduğunu ve bu öfkeye tercüman olan yayınların mazur görülmesi gerektiğini, İran'ın samimi dostluk politikasının ve karşılıklı askeri yardımın iki ülke ilişkilerinde hakim olan bu kötü havayı pek çabuk dağıtacağını anlattı. Hüsrev Bey'in bu sözleri Şah'ı memnun etmesine rağmen Türkiye, Türk askeri sınırdaki Aybek dağlarını işgal edene kadar, İranlıları, kaçan isyancıları tutuklamaya ve ortak operasyon düzenlemeye ikna edememişti.²⁰⁵

Hüsrev Bey, 15 Eylül 1930'da itimatnamesini sunarak resmen görevine başlamasından hemen sonra, kendini çok yoğun bir çalışma temposu içinde bulmuştur. O günlerde sınır bölgesinde devam eden askeri hareket sebebiyle, siyasi hava oldukça gergindi. Tahran Büyükelçisi Hüsrev Bey, bir yandan İran gazetelerine verdiği beyanlarla İran kamuoyunu rahatlatmaya çalışıyor, diğer yandan da yabancı elçi ve İranlı siyasetçilerle temaslarını sürdürüyordu. 1930 yılının sonuna doğru

yerleştirmişti. İran devleti de Maku bölgesinde sıkıyönetim uyguluyordu". İhsan Nuri Paşa, **a.g.e.** , s. 65-66.

²⁰⁵ Hüsrev Gerede, **a.g.e.** , s. 26-32, 66-71.

sınırın isyancılardan temizlenmesi hareketi tamamen bitmiş, fakat gerekli görülen sayıda asker, güvenlik açısından sınırdaki tartışmalı bölgelerde kalmışlardı.²⁰⁶

II-Sınır Sorununun Çözümü ve İkili Andlaşmalar

İsyanın bastırılmasından sonra artık sıra, sınır sorununun halledilmesine gelmişti. Türkiye, Ağrı İsyanı devam ederken, Ağrı dağının tümü kendi egemenliğinde olmadıkça bu sorunun çözülemeyeceğini düşünüyordu ve Küçük Ağrı'yı fiilen işgal ederek, bu muğlak duruma son vermişti. İsyanın bastırılmasından sonra Türkiye, işgal ettiği dağlık araziye karşılık, stratejik önemi olmayan tarımsal bir araziyi İran'a vermeyi önerdi. Bunu reddeden İran, 1913 İstanbul Protokolünün geçerli olduğunu ve bu belgede çizilen sınırın değiştirilmesine kesinlikle karşı olduğunu söylerken, Türkiye bu protokolün Türk tarafınca(gerek Saray gerekse Meclis) onaylanmadığı için geçersiz olduğunu ve bu taslak metinde çizilen sınıra sadık kalmanın zorunlu olmadığını iddia ediyordu. İran'ın Türkiye'nin aynı miktarda(üstelik İran lehine farklı nitelikte) toprak değiş tokuş önerisini kabul etmemesinin asıl nedeni, Şattularap üzerinden geçen sınır konusunda 1913 Protokolünün İran lehine hükümler içermesiydi. İran, Türkiye'nin 1913 Protokolünü tanımamasını kabullenirse, bu belgenin geçerliliği konusunda Irak'a karşı ileri sürdüğü tezin dayanağı kalmayacaktı. Bu nedenle ilk başlarda diplomatik girişimler bir sonuç vermedi ve Türkiye işgal ettiği arazi üzerindeki fiili durumunu devam ettirdi.²⁰⁷

1931 yılına girildiğinde Türk-İran sınırının Türkiye'nin isteği doğrultusunda düzenlenmesine yönelik görüşmeler, Hüsrev Bey'in çabalarıyla Tahran'da devam ederken, İran'ın Ankara Büyükelçiliği'nde görev değişimi yaşandı. Mirza Sadık Han, yeni büyükelçi olarak atandı. 29 Mart 1931 günü Çankaya Köşkü'nde Gazi Mustafa Kemal tarafından kabul edilen Mirza Sadık Han, itimatnamesini Gazi'ye sundu ve karşılıklı nutuklarla devam eden görüşme, dostane bir havada sona erdi.²⁰⁸

Aynı yılın yazında, iki ülke arasında sınır sorunuyla ilgili yapılan görüşmelerde epey bir mesafe katedilmişti. Taraflar bazı konularda bir mutabakata

²⁰⁶ Günay Çağlar, "Atatürk'ün Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede Zamanında Türkiye-İran İlişkilerine Bir Bakış, 1930-1934 Yılları Arasında Türkiye ve Dünya", **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi(25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)**, Cilt: II, Ankara, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 985.

²⁰⁷ Baskın Oran, **a.g.e.**, s. 362.

²⁰⁸ **Ayın Tarihi**, Cilt:25, Sayı: 84-85(Mart-Nisan 1931), s. 7275-7277.

varmışlardı. Buna göre Türkiye, Ağrı dağının tamamını alması karşılığında İran'a Kotur yakınında bulunan ve Bazırgan yakınında bulunan(Maku ve Beyazıt yolunun sınırı kestiği noktada) iki toprak parçasını vermeyi kabul etmişti.²⁰⁹ Türkiye-İran sınırının düzenlenmesi çalışmalarında olumlu gelişmelerin yaşanması üzerine, Hüsrev Bey Ankara'ya giderek, bu konuda hükümetten kesin bir talimat almayı uygun gördü. Ekim 1931'de Ankara'ya geldi ve Gazi Mustafa Kemal'i ziyaret etti. Bu ziyarette Hüsrev Bey Gazi'ye, sınır görüşmelerinin son durumunu hakkında bilgi verdikten sonra, sınır görüşmelerinin biran önce sonlandırılması gerektiğini ve bunun içinde Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey'in kendisiyle birlikte İran'a gelirse, özellikle Şah Pehlevi'yi etkilemek bakımından çok iyi olacağını anlattı. Gazi, Hüsrev Bey'in bu isteğini olumlu buldu ve Tefik Bey'e hazır olması için emir verdi. Ayrıca taraflar arasında bir sorun çıkarsa, Şah'ın hakem olarak gösterilmesini istedi. Kısa bir süre sonra Tefik Rüşti ve Hüsrev Bey İran'a hareket ettiler ve 17 Ocak 1932'de Tahran'a vardılar. Böylece Türk hükümeti, Tefik Rüşti Bey'i Tahran'a göndererek, sınır sorununun çözümüne ne kadar önem verdiğini İran hükümetine göstermiş oluyordu.²¹⁰

Tarafların heyetleri arasında yapılacak andlaşmanın içeriği üzerinde görüşmeler devam ederken, stratejik öneme sahip küçük bir tepenin kimde kalacağı konusunda taraflar arasında anlaşmazlık çıktı ve görüşmeler tıkanı. Bunun üzerine Tefik Bey, Gazi'nin direktiflerine dayanarak "Görülüyor ki bu işi bizler halledemeyeceğiz. Ben Şah Hazretleri'nin hakemliğini hükümetim namına kabul ediyorum" dedi. Türk tarafının beklenmeyen bu çıkışı İran tarafını çok şaşırtmıştı. Şah, Türkiye'nin bu isteğini kabul etti ve sorun Şah'ın hakemliğinde kısa sürede çözümlendi.²¹¹

²⁰⁹ İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivinden aktaran Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.** , s. 166.

²¹⁰ Hüsrev Gere, **a.g.e.** , s. 199-207.

²¹¹ **A.e.** , s. 207. Görüşmelere İran temsilcisi olarak katılan General Arfa, görüşmelerde geline son noktayı bildirmek için Şah'ın yanına gitmiş ve Rıza Şah, konuyla ilgili General Arfa'ya şunları söylemişti: "Benim bu konuda ne düşündüğümü anlamadığın anlaşılıyor. Söyle bakalım şuradaki bu tepe, oradaki o tepeden daha yüksek değil mi? Bu beriki nasıl? Neden onu istemiyorsun? Bak, maksat bu tepe, o tepe değil. Benim amacım, Türkiye ile İran arasında bu kadar yüzyıllardır mevcut olan ikilik ve ayrılığın ortadan kalkmasıdır. Bu tepenin bu yüzünün kimin olması önemli değil; önemli olan bizim birbirimize dost olmamızdır." Meliha Anbarcıoğlu, **a.g.m.** , s. 17-18. Şah'ın bu tutumuyla ilgili Tefik Rüşti Bey de şunları söylemişti: "Hatırlayamadığım sınır bölgelerinden birinde uzmanlar sınırın ayrıntılarını çizerken bir noktada anlaşamamışlar, taraflar amirlerinden emir almak istemişlerdi. İran Şahı kendisine kadar akseden sorunun neden halledilmediğini sorunca, uzmanlar ilerde Türkiye ile çıkabilecek bir itilafın bir savunma noktası oluşturacağını söylemişlerdi. Bunun üzerine Şah şu cevabı vermişti: Meseleyi bu noktadan düşünmeyiniz. Türkiye ile İran hiçbir vakit silahlı bir

Andlaşmanın imzalanması için bir engel kalmayınca, 23 Ocak 1932’de Tahran’da, Teyfik Rüştü Bey ile İran Dışışleri Bakanı Furugi arasında, sınır sorunun çözümlüne yönelik, ‘**Türkiye ile İran Hudut Hattının Tayinine Dair İtilafname**’ ile iki ülke arasındaki sorunların çözümlüne yönelik, ‘**Türkiye ile İran Arasında Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem Muahedenamesi**’ adlı iki andlaşma imzalandı. Türkiye-İran sınır çizgisini tayin eden andlaşma ile Ağrı dağının tamamı Türkiye’ye verilirken, Van civarındaki Kotur arazisinin bir kısmı İran’a verildi. Andlaşma üç maddeden oluşuyordu ve ilk maddede, iki ülke arasındaki sınır ayrıntılı olarak anlatılmaktaydı. İkinci maddede, birinci maddede açıklanan sınır hattını arazi üzerinde tayin etmek üzere bir sınır çizme komisyonun teşkil edileceği, bu komisyonun ikisi Türkiye Hükümeti ikisi de İran Hükümeti tarafından atanan dört üyeden oluşacağı ve komisyonun 1932 Haziran’ı içinde toplanacağı belirtiliyordu. Üçüncü maddede ise, Andlaşmanın onayı ile ilgili hükümleri içermekteydi.²¹² Aynı gün imzalanan Uzlaştırma, Yargısal Çözüm ve Hakemlik Andlaşması ise yirmi altı maddeden oluşuyordu ve iki ülke arasında çıkacak sorunların, barışçı yollarla nasıl çözümleneceğini anlatılmaktaydı.²¹³

Yapılan bu andlaşmalarla, Türk-İran ilişkilerinde Ağrı İsyanı’nın yarattığı kötü hava kısa bir sürede dağılmış ve ilişkiler tekrar düzelmişti. Bu olumlu ortam içinde İran Dışışleri Bakanı Furugi Han, Ekim sonunda hem Teyfik Rüştü Bey’in Ocak ayındaki ziyaretini iade etmek, hem de imzalanması beklenen andlaşmaları görüşmek için Ankara’ya geldi. Bu arada, 29 Ekim’de Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında hazır bulundu.²¹⁴ Furugi Han Ankara’dayken Türkiye Hükümeti, yeni bir andlaşma yapılması için Dışışleri Bakanlığı’na yetki verdi.²¹⁵ Kısa bir süre sonra,

ihtilafa girmeyecektir”. Sabahattin Özel, **Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul, Derin Yayınevi, 2006, s. 217-218.

²¹² **Düstur**, 3. Tertip, Cilt:13(Kasım 1931-Ekim 1932), s. 531-542, Sabahattin Özel, **a.g.e.**, s. 217.

²¹³ Oluşturulan Karma Hudut Komisyonu’na Türkiye tarafını temsilen, Heyet Reisi Erkanı Harp Binbaşı Raşit ve Topoğraf Binbaşı Sait Beylerle, Topoğraf Birinci Mülazım Abdullah ve Yüzbaşı Nuri Efendiler 2.8.1932 tarihinde atandılar. **BCA**, 0301812-305714, (1.8.1932). Bu heyet yaklaşık bir yıl boyunca bu konuyla ilgili çalışmış, daha sonra ise kalan parçaları tespit etmek üzere, 1934 senesinde sınır üzerinde çalışacak, Reis Erkanı Harp Miralayı Seyfettin ve Aza Erkanı Harp Yüzbaşı Necmettin, Topoğraf Binbaşı Sait ve Yüzbaşı İbrahim Ethem Beylerden oluşan yeni bir Türk Heyeti görevlendirilmiştir. **BCA**, 0301812-43176, (2.4.1934). Bu komisyon çalışmalarını aynı yıl içinde tamamladı. Daha sonra, ortak sınırdaki bir düzeltme yapılması için Tahran’da 27 Mayıs 1937’de bir andlaşma imzalandı. Sınırdaki güvenliğin korunmasına ilişkin olarak da 14 Mart 1937’de yeni bir sözleşme yapıldı ve ondan sonra sınır olaylarının önlenmesi için karma sınır komisyonları zaman zaman toplanıp protokoller imzalandı. Sınır işaretlerinin bakımı işi 10 Ocak 1972 günü yapılan bir protokol ve sınır bölgelerinin haritası için havadan fotoğrafların alınması konusu da 25 Aralık 1973 günkü bir protokol ile düzenlendi. İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 420.

²¹⁴ Ahmet Özgiray, **a.g.m.**, s. 303.

²¹⁵ **BCA**, 0301812- 316810, (2.11.1932).

taraflar arasında yapılan görüşmeler olumlu sonuçlandı ve Furugi Han ile Teyfik Rüştü Bey arasında, 5 Kasım 1932 tarihinde Ankara’da, **‘Türkiye ile İran Arasında Dostluk Muahedenamesi’** ile **‘Emniyet, Bitarafılık ve İktisadi Emek Beraberliği Muahedenamesi’** imzalandı.²¹⁶

İki ülke arasında imzalanan Dostluk Andlaşması dört maddeden oluşmaktaydı. Andlaşmanın giriş bölümünde, andlaşmanın yapılış amacı; iki ülke arasında dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirmek ve iki ülkenin genel ilişkilerine ilişkin 22 Nisan 1926 günlü Dostluk ve Güvenlik Andlaşması’ndaki maddelerin hükümlerini yapılan dostluk andlaşmasına yeniden koymak olarak belirtiliyordu. Andlaşmanın birinci maddesinde, iki ülke arasında bozulmaz bir barış, sürekli ve içten bir dostluğun varolacağı; ikinci maddesinde, bir yenilik olarak, tarafların birbirinin ülkesindeki diplomasi ve konsolosluk temsilcilerinin en çok gözetilen devlet kuralından yararlanmaları; üçüncü maddede, konsolosluk, ticaret, gümrük, gemilerin geliş gidişi ve oturma koşulları konularında yeni bağitlar yapmak niyetleri açıklanıyordu. Aynı gün yapılan Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Andlaşması ise sekiz maddeden oluşuyordu. Andlaşmanın giriş bölümünde, andlaşmanın yapılış amacı dostluk bağlarını güçlendirmek, siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirmek olarak belirtilmişti. Andlaşmanın ilk iki maddesinde taraflara, 1926 tarihli andlaşmada olduğu gibi, tarafsızlık yükümlülüğü yanında, saldırmazlık yükümlülüğünü de getiriyordu. Andlaşmanın daha sonraki üç maddesinde, üçüncü bir devlet veya devletlerin taraf devletlerden herhangi birine saldırısı durumunda, öteki devletin, tarafsız kalmakla birlikte, ne gibi tutum ve önlem alacağı ortaya konulmaktaydı. Andlaşmanın altıncı maddesinde taraflar, aralarında ekonomik işbirliği koşullarını, olanaklı en kısa zamanda düzenlemek konusunda anlaşmışlardı. Andlaşmanın geçerlilik süresi ise beş yılla sınırlandırılmıştı. Dostluk Andlaşması 28 Aralık 1933’te, Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Andlaşması ise 10 Haziran 1935’te TBMM’de onaylanarak yürürlüğe girdi.²¹⁷

III-Rıza Şah’ın Türkiye Ziyareti

Bu andlaşmaların imzalanmasından sonra, yerli ve yabancı basında Rıza Şah’ın Türkiye’yi ziyaret edeceği ve Van’da Atatürk ile görüşeceğine dair haberler,

²¹⁶ **Düştur**, 3. Tertip, Cilt:15(Teşrinisani 1933-Teşrinievvel 1934), s. 134-135 ve **Düştur**, 3. Tertip, Cilt:16(Teşrinisani 1934-Teşrinievvel 1935), s. 661-663.

²¹⁷ İsmail Soysal, **a.g.e.**, s. 420-426.

söylentiler çıkmaya başlamıştı.²¹⁸ Aslında, Atatürk'ün Rıza Şah'la görüşme isteği daha önceden beri vardı. Atatürk, 18 Haziran 1932'de Ankara'da Hüsrev Bey'le yaptığı görüşmede hudut meselesi çözümlenmiş olduğundan Rıza Şah'la şahsen tanışmak istediğini, fakat kendisinin seyahatine bu sıralarda imkan olmadığından, belki Şah'ın da İran'dan fazla ayrılamayacağı için bir teftiş gezintisi şeklinde hudut civarında buluşmayı düşündüğünü söyleyerek selamlarıyla beraber uygun bir şekilde Şah'la bu konuda konuşulmasını emretmişti. Hüsrev Bey, 7 Temmuz'da ilk vapurla İstanbul'dan hareket etmiş ve 19 Temmuz'da Tahran'a varmıştı. Rıza Şah ülke içinde teftiş ziyaretine çıktığından, Şah'ı ancak Ağustos ayı sonlarında ziyaret edebilmişti. Hüsrev Bey, merkeze gönderdiği 8 Eylül 1932 tarihli raporunda seyahat meselesine değiniyordu. Bu raporda, Hüsrev Bey, Atatürk'ün görüşme isteğini Şah'a iletmiş, Şah da cevaben şunları söylemişti:

“Ben esasen Gazi Hazretleri'ni Ankara'da, makamlarında resmen ziyaret etmek kararındayım. Fakat bu arzumu iki nihayet üç sene sonra mevkii fiile koyabilirim. Maahaza bundan evvel önümüzdeki sene tesadüfi bir şekilde hudut üzerinde buluşmak ve tanışmak fikrinizi pek tasvip ederim. Gazi Hazretleri'nden vaki olacak işarete intizaren müştaki olduğum böyle bir mülakata hazırım.”²¹⁹

Ocak 1933'te Rıza Şah, Hüsrev Bey'le yeni bir görüşme yapmıştı. Bu görüşmede Hüsrev Bey Şah'a, yazın sınır civarında bir buluşma arzusunu hatırlattı. Bunun üzerine Rıza Şah, Atatürk ile sınırda buluşmak ve görüşmek hususunda şu sözleri söylemişti:

“Sabırlı bir adam olduğum malumdur. Fakat, iki şeyde sabrım kalmamıştır. Biri Avrupa'daki oğlumu görmek, diğeri dostum sevgili Gazi Hazretleri ile buluşmak ve tanışmaktır. Bunun için kararım on sekiz ay kadar sonra, yani gelecek yaz doğruca Ankara'ya giderek evvela Türkiye Reısicumhuru Gazi Hazretleri'ne resmi ziyaret yapmak, ondan sonra hususi bir şekilde 'incognito' İsviçre'deki oğlumu görmektir. Başka hiçbir ecnebi devlete resmi ziyaret yapacak değilim.”²²⁰

²¹⁸ Meliha Anbarcıoğlu, **a.g.m.**, s. 19.

²¹⁹ Hüsrev Gerede, **a.g.e.**, s. 263-264. Hüsrev Bey, yaptığı bu görüşmede Rıza Şah'ın, Atatürk Türkiye'siyle ilgili yaptığı değerlendirmede: “Türkiye'nin ilerleme ve medeniyet yolunda seri ve büyük adımlarla ilerlediğini derin bir muhabbet, yüksek bir iftiharla yakından takip eylediğini, Ulu Gazi'nin kudretli iradesi altında vatanımızın, milletimizin refah ve saadete doğru yükseldiğini, müşahede ile cidden bahtiyarlık duyduğunu, kendisinin İran'da yaptığı Türkiye halaskarının çizdiği yolda vüsü istitaaı dahilinde yürümek yani Gazi'yi taklit etmekten ibaret olduğunu, Ankara'dan geçerek ziyaretine gelen Hicaz Veliıahdı Emir Faysal'a da İran'ın Gazi'nin gösterdiği yolda yürüdüğünü beyan ve kendilerinin de aynı suretle hareket etmeleri lüzumunu tavsiye eylediğini” anlatmaktadır. **A.e.**, s. 266.

²²⁰ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**(1923-1938), Cilt 2, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s.219.

Ayrıca Rıza Şah, siyasi vaziyet bu yaz görüşmeyi icap ederse böyle bir seyahati sevinçle yapacağını, ancak arzusunun gelecek yaz Ankara'ya giderek Reiscumhur Gazi Hazretleri'ni makamlarında resmi olarak ziyaret olduğunu da belirtmişti.²²¹ Bunun üzerine Ankara hükümeti, İran Şahı'nın bu kararını memnunlukla karşılayarak, kendilerini, 1933 yılı sonlarında Hüsrev Bey aracılığıyla resmen Türkiye'ye davet etti. Bu davet Şah'ı çok memnun etti ve Mayıs başında İran'dan hareketle Bağdat'a uğrayarak Nusaybin üzerinden Türkiye'ye seyahat edeceğini söyledi. Hüsrev Bey, Ankara hükümetine gönderdiği raporda, Şah'ın ilgi duyduğu kurumları belirterek, gezi programı hazırlanırken buna dikkat edilmesini tavsiye etti.²²² Türkiye'nin Rıza Şah'a yaptığı davet, İran Başbakanının 1934 Mart'ında İran meclisinde yaptığı konuşmayla resmen açıklandı.²²³

Nisan ve Mayıs aylarında, Rıza Şah'ın Türkiye'ye yapacağı geziyle ilgili Türk gazetelerinde haberler çıkmaya başlamıştı.²²⁴ Türkiye, Rıza Han'ın gerçekleştireceği bu ziyaret için büyük bir özenle hazırlandı. Özellikle 1934 Mayıs'ının ortalarından itibaren, Rıza Han'ın Türkiye-İran sınırından Ankara'ya ulaşacağı güzergah üzerinde bulunan Iğdır, Kars, Erzurum, Gümüşhane, Trabzon ve Samsun kentlerinde, caddeler, sokaklar yenilendi; büyük meydanlara, merkezi yerlerdeki çeşitli noktalara taklar kuruldu. Ziyaret günün yaklaşmasıyla birlikte de adı geçen tüm kentler Türk ve İran bayraklarıyla donatıldı. Benzer bir biçimde başkent Ankara'da da hazırlıklar vardı. Kentin caddeleri, sokakları neredeyse baştan aşağıya yenilenmiş, taklar kurulmuş ve hemen hemen her noktaya Türk ve İran bayrakları asılmıştı. Rıza Han, Ankara'da bulunduğu süre içinde Halkevi'nde ağırLANacak olduğundan, burası da özenle hazırlanmış, bizzat Mustafa Kemal'in denetiminden geçmişti. İstanbul'da da benzer hazırlıklar vardı. Cadde ve sokaklarda yenileme çalışmaları sürmekte, Galata Köprüsü başta olmak üzere, çeşitli yerlere

²²¹ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**(1923-1938), Cilt 2, s. 219.

²²² **A.e.** , s. 228-230.

²²³ Meliha Anbarcıoğlu, **a.g.m.** , s. 19-20. İran Başbakanı konuyla ilgili şu konuşmayı yapmıştı: "Eskiden bazı anlaşmazlıklar ve suni andlaşmalardan dolayı İran ve Türk ulusları arasında muhalefet vardı. Bunlar yüzyıllarca sürmüş ve her iki ülke için de büyük zararlar doğurmuştur. Şehinşah ve Gazi Hazretleri ülkelerinin yükselmesi için gerekeni yapmaktadırlar. Bu iki önder, İran ile Türkiye arasında anlaşmazlık çıkaracak herhangi bir konunun bulunmadığını tamamen anladılar. Bu nedenle dostluk ve kardeşlik siyaseti güderek, her türlü anlaşmazlığı bertaraf etmişlerdir. Bu suretle her iki lider, aralarındaki dostluk bağlarını daha çok güçlendirmek için yakından tanışmayı arzu ettiler. İran Şehinşahı, Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'nin resmi davetlerini memnuniyetle kabul ederek, gelecek ay Türkiye'ye teşrif edeceklerine karar verdiler". **A.y.**

²²⁴ **Aym Tarihi**, Sayı: 5(1 Nisan-31 Nisan 1934), s. 397-400 ve **Aym Tarihi**, Sayı: 6(1-31 Mayıs 1934), s. 109-112.

taklar kurulmaktaydı. Rıza Han'ın Dolmabahçe Sarayı'nda kalacağı konuşuluyor(İstanbul'da bulunduğu süre boyunca burada kalacaktır), Pera Palas Oteli'nde kalma olasılığı da göz önünde bulundurularak otel, Şah için hazırlanıyordu. Ayrıca Rıza Şah'a verilecek çeşitli armağanlar için de hazırlar devam ediyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yıl dönümünde basılan hatıra madalyalarını tasarlayan Zeynel(Saray) Bey, bir taraftan Rıza Şah'ın, diğer taraftan Mustafa Kemal'in kabartma resimlerinin yer aldığı bir hatıra madalyasının yapımını sürdürüyor, Kayseri'deki uçak fabrikasında da Şah'a armağan edilmesi kararlaştırılan bir uçağın tamamlanması için çalışılıyordu.²²⁵

Şah'ın Haziran'ın onunda beraberindekilerle birlikte Türkiye hududu üzerinde bulunacağını haber verilmesi ve seyahat programının kendilerine bildirilmesinin istenilmesi üzerine, Hüsrev Bey, bu durumu telgrafla Ankara'ya bildirdi.²²⁶ Ankara'dan gönderilen seyahat programı 12 Mayıs'ta Tahran'a vardı ve iki gün sonra İran başbakanı tarafından meclise bir beyanat verilerek, Şah'ın 10 Haziran'da Ankara'ya gideceği ve bu seyahatin on iki gün süreceği açıklandı.²²⁷

Sonunda Rıza Şah, 10 Haziran sabahı, saat dokuzda, içinde Hüsrev Bey'in bulunduğu bir heyetle birlikte²²⁸ Gürbulak'ta üzerinde Farsça 'Hoş amedi'(hoş geldiniz) yazılı takı geçerek Türkiye'ye girdi ve burada, kendisine mihmandar olarak atanmış Birinci Ferik Ali Sait Paşa ve Kolordu Kumandanı Kemal Paşa, Beyazıt

²²⁵ L. Hilal Akgül, "Rıza Han'ın Türkiye Ziyareti", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı:7(4/2005) s. 18-19. Ziyaret hatırasına hazırlanan madalyonların bir yüzüne Türkçe olarak, "İran şahinşahi ala hazretihümayun Rıza Şahı Pehlevi Hazretlerinin Türkiye Cumhurreisi Gazi M. Kemal Hazretlerini ziyaretleri hatırasıdır. Ankara 1934." Yazılıydı. Madalyonun diğer tarafında ise aynı cümlelerin Farsça tercümesi, Farsça olarak "Beyadigar mülakatı a'lihazretihümayun Rıza Şah Pehlevi şahinşahi İran ba hazreti Gazi M. Kemal Reisicumhuru Türkiye. 1934 Ankara." şeklinde yazılmıştı. **Son Posta**, 5.6.1934, s. 1. Bakanlar Kurulu, 23.5.1934 tarihinde aldığı kararla, İran Şahı'nın ve maiyetinin, barınma, ağırlama ve ikramlar için, o ve ertesine sene bütçelerinden karşılanmasını, konak mahalline gönderilmesi icap eden eşya ve levazım ile verilecek ziyafet ve sair ihtiyari, zaruri masrafların müzayede, münakasa ve pazarlıkla karşılanmasını kararlaştırmıştı. **BCA**, 0301812-45355, (23.5.1934).

²²⁶Günay Çağlar , **a.g.m** , s. 988.

²²⁷ **Ayın Tarihi**, Sayı: 6(1-31 Mayıs 1934), s. 414.

²²⁸ Rıza Şah'ın maiyetlerindeki zevat şunlardan oluşuyordu: Dışişleri Bakanı Mirza Seyid Baghir Han Kazımi, Şahinşahi Türkiye Büyük Elçisi Mirza Sadık Han Sadık, Saltanat İç Teşrifat Dairesi Müdürü Mirza Hüseyin Han Samii, Şah'ın özel kalem müdürü Mirza Hüseyin Han Şukuk, Saltanat Dış Teşrifat Dairesi müdürlerinden Hüseyin Kuli Han Nizam Karagözlü, Ferik Amanullah Mirza Cihanbani, Mirliya Abdürriza Han Afhami, Mirliya Sadık Han Kupal, Miralay Hasan Han Arfa, Saltanat Dış Teşrifat Dairesi üyelerinden Mirza Yusuf Han Şakrai, Yüzbaşı Doktor Hüseyin Ali Han Esfendiyari, Dışişleri Bakanlığı Teşrifat Dairesi müdürlerinden Mirza Abbas Han Feruher, Yüzbaşı Mahmut Mirza Husrevani, Dışişleri Bakanı özel kalem müdürlerinden Mirza Hüseyin Han Kuds, Yüzbaşı Ali Asgar Han Müzeyyeni, Yüzbaşı Abdullah Mirza Zilli, Genelkurmay Kalemi üyelerinden Esedullah Han Arfa ve Mülazımı evel Mohsen Han Gademi. **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 12-13, Hüsrev Gerede, **a.g.e.** , s. 285.

Valisi İmadeddin Bey, mevki kumandanı Liva Kemal Paşa(Doğan), Dışişleri Bakanlığı daire şeflerinden Kemal(Köprülü), Cumhurbaşkanı yaveri Cevdet Beyler tarafından karşılandı. Şah sınırda kurulan çadırda kırk dakika dinlendi. Daha sonra Rıza Şah, yanında bulunanlarla birlikte saat onda Beyazıt'a hareket etti. 10.55'te Beyazıt'a vardı ve yaklaşık iki saat dinlendikten sonra, buradan hareket etti. Akşama doğru ise Iğdır'a varan Şah, geceyi fabrikatör ve eski mebus Ali Bey'in evinde geçirdi. Şah, 11 Haziran sabahı Iğdır'dan ayrıldı ve öğle yemeğini Kağızman'da yedikten sonra Kars'a hareket etti. Kars şehrine on kilometre kala Vladikars köyü civarında otomobillerinden indiler ve kendilerine Birinci Ferik Ali Sait Paşa tarafından, Doksan Üç Harbi'nde(1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) Kars savunması ve Birinci Dünya Savaşı'nda gerçekleştirilen Kars harekatı hakkında bilgi verildi. Rıza Şah, bu açıklamaları dikkatle dinledi ve dürbünle çatışmaların geçtiği sahalara inceledi. Bu arada Birinci Dünya Savaşı'nda Kars harekatı sırasında görev yapan Hüsrev Bey de konuyla ilgili açıklanmada bulundu. Daha sonra Kars'a hareket edildi ve saat 17'de Kars'a varıldı. Aynı gün, Şah'ı Trabzon'da karşılamak amacıyla, Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey, yanında Özel Kalem Müdürü olduğu halde İstanbul'a geldi ve Yavuz zırhlısına binerek Trabzon'a hareket etti.²²⁹

Kars'ta ikameti için tahsis edilmiş olunan Vilayet konağında geceyi geçiren Şah, 12 Haziran sabahı Kars'tan hareket etti. Yol boyunca, Sarıkamış ve Erzurum'a gelmeden önce üç noktada durarak, buraların Birinci Dünya Savaşı'ndaki konumu hakkında bilgi aldı ve verilen açıklamayı ilgiyle dinledi. Akşama doğru saat 16.30'da Erzurum'a varıldı. Şah'ın şehre girişi çok heyecanlı olmuş ve bütün şehir halkı misafirlerini karşılamak için yollara dökülmüştü. Şah, şehre girerken yirmi bir pare top atışıyla karşılandı. Şah, halkın tezahüratları arasında ikameti için hazırlanan Vali Necati Bey'in evine gitti. Gece Dokuzuncu Kolordu Karargahı'nda Şah şerefine bir yemek verildi. Gazi Şah Erzurum'dayken, kendisini Türkiye'de gördüğünden dolayı memnurluklarını telgrafla bildirmiş, Şah da Gazi'ye bir telgraf göndererek, Türkiye'nin güzel topraklarında kendisine gösterilen fevkalade dostane ilgiden

²²⁹ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 2-3, 8-10, **Cumhuriyet Gazetesi**, 11 Haziran 1934, s. 1,5 ve 12 Haziran 1934, s. 1,6. Bakanlar Kurulu, 3.6.1934 tarihinde aldığı kararla, Şah'ı Trabzon'da karşılayacak olan savaş gemilerinin, Trabzon'a gidip gelme seferi için gerekli olan iki bin ton mazotun, ivedilikle, müzayede, münakasa ve pazarlıkla satın alınmasını kararlaştırmıştı. **BCA**, 0301812-453911, (5.6.1934).

dolayı teşekkür etmişti.²³⁰ 13 Haziran sabahı, Erzurum'dan hareket eden Rıza Şah, 10.30'da Bayburt'a, 17.00'da Gümüşhane'ye vardı.²³¹ Geceyi Vali konağında geçiren Şah, 14 Haziran günü saat 5.45'te Gümüşhane'den Trabzon yönüne doğru hareket etti. Zigana geçidinden geçerek Trabzon yönüne doğru ilerleyen Rıza Şah Maçka'da, Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey ve Ordu Müfettişi Fahrettin(Altay) Paşa'nın da içinde bulunduğu bir grup tarafından törenle karşılandı. Burada, Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey, Rıza Han'a Mustafa Kemal'in kendilerini sabırsızlıkla beklediğini, Ordu Müfettişi Fahrettin Paşa da kendisinin Mustafa Kemal tarafından mihmandarlıkla görevlendirildiğini Şah'a bildirdi. Bu karşılamadan sonra Trabzon'a hareket eden Şah, saat 9.30 civarı şehre muazzam bir karşılama merasimi eşliğimde girdi. Öğle yemeğini Trabzon Vali konağında yiyen Şah, saat 15'te beraberindekilerle birlikte, kendisini Samsun'a götürmek için bekleyen Yavuz Zırhlısı'na geçti. Yavuz saat 16'da, Mecidiye Kruvazörü, Kocatepe ve Adatepe torpidoları eşliğinde Samsun'a hareket etti.²³² Şah'ı getiren zırhlı, 15 Haziran günü sabah saat sekizde Samsun'a vardı. Burada şehrin askeri ve mülki erkan tarafından karşılanan Şah, kendisine ayrılan özel bir trenle Samsun'dan Ankara'ya doğru yola çıktı. Şahı ve maiyetini taşıyan tren Zile, Tokat, Amasya ve Kayseri üzerinden geçerek, Ankara'ya vardı.²³³

Şah ve maiyetini taşıyan tren, 16 Haziran günü saat 14.20'de Ankara Garı'na vardı. Cumhurbaşkanı Atatürk ve TBMM Başkanı Kazım (Özalp) Paşa, Başbakan İsmet İnönü ve Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa başta olmak üzere, bakanlar, büyükelçilik memurları, ileri gelenler ve binlerce kişi tarafından karşılandı. Atatürk, İran Şahı'nın elini sıktıktan sonra şunları söyledi:

“Geçmişteki ilişkilerimize yakından bakılınca görülür ki, ülkelerimiz kardeşlik ve dostluk yollarından saptıkları zaman en sıkıntılı yılları yaşamışlar, fakat normal ve tabii ilişkilerine dönünce, ki gerçek çıkarları bunu gerektirir, refah, kuvvet ve mutluluk yolunda başarı ile ilerlemeye başlamışlardır. Türkiye bu tarihi gerçeği çok iyi bilmektedir ve bundan dolayıdır ki, bugünden itibaren dış politikamızın en temel ilkelerinden birini İran'la dostluk

²³⁰ **Aydın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 3, 11-12, **Cumhuriyet Gazetesi**, 13 Haziran 1934, s. 1,6.

²³¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, 14 Haziran 1934, s. 1.

²³² **Cumhuriyet Gazetesi**, 15 Haziran 1934, s. 1,5. Yavuz Zırhlısı Karadeniz'de ilerlerken Rıza Şah, geminin 28'lik koca toplarının bulunduğu zırhlı kuleye girmek istemişti. Fahrettin Paşa da, kuleye giriş yeri dar olduğu için Şah'a, elbiselerinin kirlenebileceğini söylemiş, bunun üzerine de Şah, “Top lekesi bana bir ziynettir” diyerek kuleye çıkmıştı. Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası**, İstanbul, İnsel Yayınları, 1970, s. 459.

²³³ **Aydın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 15, **Cumhuriyet Gazetesi**, 16 Haziran 1934, s. 1,3.

teşkil edecektir. Majestelerinin ve İran halkının aynı hisler ve inançlar içinde olduğuna ve İran ile Türkiye arasındaki dostluğun sağlam ve devamlı olacağına ve anıtlaşacağına eminim.”²³⁴

Bu konuşmanın ardından Şah, maiyetinde bulunanları teker teker Gazi'ye taktim etti. Gazi de Şah'ı karşılamaya gelen, TBMM Başkanı Kazım Paşa'yı, Başbakan İsmet Bey'i, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı ve tüm bakanları teker teker Şah'a taktim etti. Ardından Türk ve İran ulusal marşları çalındı, kısa aralıklarla 21 pare top atışı yapıldı. İstasyondaki kısa törenin ardından, Gazi ve Rıza Şah, aynı otomobile binerek, Şah'ın kalacağı Ankara Halkevine gittiler. Halkevine giderken halkın yoğun gösterileri ve tezahüratları ile karşılanan iki lider, Halkevine iştirak ettikten sonra balkona çıkarak halkı selamladı. Bir saate yakın Şah'ın yanında kalan Gazi, Çankaya Köşkü'ne döndü. Daha sonra Rıza Şah, 16.30'da Çankaya Köşkü'ne giderek Mustafa Kemal'e iade-i ziyarette bulundu. Şah, Akşama doğru da Halkevi'nde TBMM Başkanı Kazım Paşa'yı, Başbakan İsmet Bey'i, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yı, CHP Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey'i ve Bakanlar Kurulu üyelerini kabul etti.²³⁵

Aynı günün akşamı, Gazi'nin Çankaya'da İran Şah'ı şerefine verdi. yemekte, önce Gazi daha sonra da Şah birer konuşma yaptılar. Gazi, yaptığı konuşmada şunları söyledi:

“...Şahinşah Hazretleri, memleketinizin bütün terakkilerini alaka ve muhabbetle, takip ediyorum. Yüksek iradenizin yarattığı eserleri en derin hürmetle karşılıyoruz. Türkiye ve İran binlerce seneden beri deruhte etmiş oldukları yükselme ve yükseltme rolünde bugün de kuvvetli ve kudretli adımlarla ilerliyorlar. Bu iki kardeş milletin, bu defa ziyareti şahanenizle, bir kat daha yakınlaşan dostlukları, medeniyet için, insanlık için, şüphesiz, en sevinilecek neticelerden biridir...Türk milleti için unutulmaz bir hatıra bırakacak olan bugünkü tarih, yalnız Türkiye-İran münasebatında değil fakat cihan sulhunda sayılır günlerden olarak kaydedecektir...”²³⁶

Konuşmasını bu şekilde bitirdikten sonra Gazi, kadehini kaldırarak Şah'ın refahı ve saadetini temenni ederek sağlığına, İran ulusunun geleceğine ve Türkiye-İran dostluğunun feyizli gelişmesine içtiğini söyledi. Rıza Şah da, Gazi'nin bu nutkuna cevap olarak Türkiye'ye geldiğinden beri kendisine gösterilen ilgiden mutlu olduğunu belirttikten sonra şunları söyledi:

²³⁴ Pars Tuğlacı, **Çağdaş Türkiye**, Cilt 1, İstanbul: Cem Yayınevi, 1987, s. 491-492.

²³⁵ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 15-18, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Haziran 1934, s. 1,4.

“Reisicumhur Hazretleri, devlet idaresini elime aldığım ilk günden beri, Türkiye ile dostluk lüzumunu hissettim ve bugünkü mesut vesile ile görüyorum ki, Türkiye ile İran arasında çok samimi rabitalar mevcuttur. Ve işin esası o derece sağlamdır ki, bu dostluk istikbalde her türlü sarsılmadan masum bulunacaktır. Komşu ve kardeş iki millet, kemali itimat ve güvenme ile yekdiğerine dayanarak ilerlemeyi idame etmek, medeniyetin gelişmesine çalışmak ve dünyanın umumi sulhuna hizmet eylemek mukaddes vazifesini ifa edeceklerdir. Aziz kardeşimi tekrar görmeyi çok arzu eder ve imkan usulünde İran’a teşrif burmak suretiyle beni mutlu edeceklerini ümit eylerim...”²³⁷

Rıza Şah’ın Ankara’da geçirdiği ikinci gün, Şah’ın saat 11’de kaldığı Halkevinde Ankara’da bulunan büyükelçiler heyetini kabul etmesiyle başladı. Şah bu görüşmenin ardından saat 12.30’da Mustafa Kemal’le birlikte, Başbakan İsmet Bey’in Pembe Köşk’te verdiği öğle yemeğine katıldı. Saat 16’da ise yine Mustafa Kemal’le birlikte, Hipodrom’da kendisi onuruna düzenlenen geçit törenine katıldı. Askeri kıtaların, izcilerin öğrencilerin iştirak ettiği resmi geçit yaklaşık bir saat sürmüştü ve bu geçide tayyare filolar da katılmıştı. Resmi geçit bitiminde İran ve Türk Milli Marşları çalındıktan sonra Şah ve Gazi, halkın coşkun tezahüratları arasında alandan ayrıldı. İki devlet başkanı, Orman Çiftliği’nde kısa bir gezi yaptıktan sonra, saat 17.30’da Atlı Spor Kulübü’ne geçtiler. Burada kendisi onuruna düzenlenen engelli at yarışlarını izledikten sonra, Şah, akşam saatlerinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey tarafından Ankara Palas’ta verilen yemeğe katıldı.²³⁸

Rıza Şah 18 Haziran gününe, Ankara Valisi ve Belediye Başkanı Nevzat Bey’in başkanlığındaki beş kişilik belediye heyetini kabul ederek başladı. Öğle yemeği ise Mustafa Kemal’le birlikte, TBMM Başkanı Kazım Paşa’nın verdiği ziyafette yedi. Ziyafetin ardından TBMM’ye hareket eden Şah, Meclisin ikinci celsesi açılırken Meclise geldi ve bulunduğu Cumhurbaşkanlığı locasından görüşmeleri izledi. Celsenin açılmasından sonra Başbakan İsmet İnönü, Meclis Başkanı Kazım Paşa’dan söz aldı ve Şah’ın gezisi ve Türkiye-İran ilişkilerini konu alan uzun bir konuşma yaptı. İsmet Bey, bu konuşmasında şunları söylemişti:

“...Arkadaşlar, komşu ve kardeş iki milletin kudretli ve büyük reisleri zamanında İran-Türk ilişkileri yerleşmiş buhranları izale ederek yeni bir devreye girmiştir. Menfaatleri ve hisleri yekdiğerine bu kadar yakın olan iki millet asırlardan beri türlü türlü

²³⁶ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 18-19, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Haziran 1934, s. 1,4 ve “İran ve Türkiye”, **Ülkü**, Cilt:3, Sayı:17(Temmuz 1934), s. 321-322.

²³⁷ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 18-19, **Cumhuriyet Gazetesi**, 17 Haziran 1934, s. 1,4 ve “İran ve Türkiye”, **Ülkü**, Cilt:3, Sayı:17(Temmuz 1934), s. 321-322.

²³⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, 18 Haziran 1934, s. 1,5.

anlaşamamazlıktan ve türlü nifak ve fesattan yekdiğerine uzak kalmışlardır. İran'la hudut meselesi vardı, ki kaç senelik bir mesele olduğunu şimdi size rakamlarla söylemek müşkildir. Fakat mübalağasız söyleyebilirim ki, yüz seneden beri süren bu hudut ihtilafı iki devlet arasında her türlü emniyet hislerini zehirlemiş bulunuyor...İki milletin başında bulunan Büyük Reislerinin istikbali gören, büyük millet menfaatlerini gören irade ve dirayetleriyle bu mesele halledilmiş bulunuyor...Birkaç seneden beri hudut civarındaki mıntikalarda asayiş bozmak isteyen bütün unsurlar her iki tarafta gördükleri ciddi siyasetin kudreti karşısında ümitsizliğe düşmüşlerdir...İran ve Türkiye'nin iktisadi münasebetleri dahi her iki memleket için çok menfaat getirecek bir faaliyet sahasıdır...İtimadımız kuvvetlidir ki, bu yeni hava ve yeni devrin inkişafı esnasında iktisaden dahi her iki memleket çok müstefit olacaktır...Yeni İran'la yeni Türkiye'nin münasebetleri sulh nokta-i nazarından bizim memleketimiz için olduğu kadar komşularımız ve daha uzak komşularımız için de nimet sayılmalıdır. ... İran ve Türkiye münasebatında yeni bir bahtiyarlık devri başlangıcı telakki olunabilir. Bu yol çok feyizli bir yoldur. TBMM'nin bu kadar büyük eserleri tahakkuk ettirmesinden ve bu kadar büyük bir şahsiyeti sinesinde büyük bir muhabbetle deraguş etmesi bahtiyarlığına nail olmasından dolayı, gelecek nesiller sizi tebrik edecektir.(Şiddetli ve sürekli alkışlar, bravo sesleri)”²³⁹

İsmet Bey'in konuşmasından hemen sonra Tekirdağ milletvekili Cemil (Uybadın) Bey ve Beyazıt milletvekili Halit (Bayrak) Bey tarafından TBMM Başkanlığı'na bir önerge verildi. Milletvekilleri tarafından oybirliğiyle benimsenen önergede, İran Meclisi'ne Rıza Şah'ın Türkiye'ye ziyareti dolayısıyla TBMM'nin duyduğu sevincin bildirilmesi ve mutluluk dileklerinin iletilmesi isteği bulunuyordu. Önergenin oylanmasından sonra, bir süre Meclis'teki soyadı yasa tasarısına ilişkin görüşmeleri izleyen Şah, daha sonra alkışlar arasında Genel Kurul'u selamlayarak Meclis'ten ayrıldı.²⁴⁰

Rıza Şah, Meclis'ten çıktıktan sonra Orduevine giderek Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın orduevinde verdiği çay ziyafetinde hazır bulundu. Ziyafet pek samimi bir havada geçti. Akşam saat 20.45'te ise Şah, Gazi şerefine İran Elçiliği'nde bir yemek verdi.²⁴¹

²³⁹ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 20-22, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Haziran 1934, s. 1,5 ve “İran ve Türkiye”, **Ülkü**, Cilt:3, Sayı:17(Temmuz 1934), s. 322-324.

²⁴⁰ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 22-23, **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Haziran 1934, s. 1,5.

²⁴¹ **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Haziran 1934, s. 5. Bu ziyafetin verildiği gece Atatürk Rıza Şah'la konuşurken çocuklarını sormuş, Şah da en büyük oğlu Veliht Mehmet(Muhammet) Rıza Şah'ın İsviçre'de eğitim gördüğünü ve on altı yaşında olan oğlundan ayrı kalmanın kendisine bir hayli zor geldiğini söylemişti. Bunun üzerine Atatürk büyük bir jest yaparak başyaverine, Veliht'ın telefonla bulunarak, babası ile görüştürülmesi için emir vermişti. Bu emirden on dakika sonra, Veliht'ın telefon başında olduğu bildirilmiş ve bunun üzerine Şah, büyük bir heyecanla telefonu alarak oğluyla

19 Haziran günü saat 11'de Rıza Şah, beraberinde Milli Eğitim Bakanı Hikmet(Bayur) Bey ile maiyetleri ve mihmandarları bulunduğu halde İsmet Paşa Kız Enstitüsü'ne gitti. Şah burada bir saate yakın kaldı ve açılacak olan bir sergiyi gezdi. Öğleden doğru ise Şah, kendisine eşlik eden ekibe Tahran Büyükelçisi Hüsrev Bey'in de katılmasından sonra, Ticaret Lisesi'ne gitti. Şah burada yarım saat kaldı ve okulu ve açılmış olan resim sergisini gezdi. Öğle yemeğini tek başına yedikten sonra Şah ve Gazi, saat 16'da, Özsoy Operası'nın* temsilini izlemek üzere Halkevi'ne geçtiler. Özsoy'u izledikten sonra, Dışişleri Bakanlığı'nın binasına geçen Rıza Şah, burada Mustafa Kemal ve Başbakan İsmet Bey ve Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey'le yaklaşık üç saat süren bir görüşme yaptı. Bu görüşme esnasında taraflar iki ülke ilişkileri ve uluslararası siyaset hakkında görüş alışverişinde bulundular.²⁴²

Rıza Şah'ın Ankara'da geçirdiği son gün olan 20 Haziran'da Şah, 8.30'da kaldığı yer olan Halkevi'nden çıktı ve Çubuk Barajı'nı ziyaret etti. Dönüşte, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Gazi Terbiye Enstitüsü ve Numune Hastanesi'ni gezdi. Öğle yemeğini Halkevi'nde yedikten sonra Rıza Şah, Hıfzısıhha Enstitüsü'nü ve Himayeietfal Cemiyeti'nin(Çocuk Esirgeme Kurumu) Genel Merkezi'ni ziyaret etti. Himayeietfal Cemiyeti'nden ayrıldıktan sonra Şah, askeri fabrikalara gitti ve çeşitli atölyeleri gezerek incelemelerde bulundu. Son olarak Rıza Şah, Genelkurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı'nı ziyaret ederek o günkü programını bitirmişti. Rıza Şah, aynı günün akşamı saat 22'de, yanlarında Gazi Mustafa Kemal, Başbakan İsmet Bey, Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey, İran Dışişleri Bakanı Bakır Han Kazimi ve mihmandarları olduğu halde, İzmir'e gitmek üzere Ankara'dan, yapılan uğurlama töreninin ardından ayrıldı.²⁴³ Aslında Şah'ın gezi programında, Batı Anadolu gezisi yoktu. Ancak Gazi'nin, bölgeyi Şah'a göstermek istemesi

konuşmuştu. Telefon görüşmesinden sonra Şah, Atatürk'e teşekkür ederken gözleri dolu dolu olmuştu. Fahrettin Altay, **a.g.e.**, s. 460.

* Özsoy operası, ilk Türk mili operası olup, Rıza Şah'ın ziyareti sebebiyle bestelenip sahneye koyulmuştu. Özsoy Operası Münir Hayri Bey tarafından yazılmış, Ahmet Adnan Bey tarafından bestelenmişti. Operanın başrolünü ise Nimet Vahit, Seniha Hanımlarla Nurullah Şevket Bey başlaştı. Özsoy'da sergilenen milli dansları Selma ve Azade Selim Sırrı Hanımlar sergilemişti. Operaya, Kız lise ve orta okuluyla Terbiye Enstitüsünün Koroları eşik etmiş, operanın müziklerini ise Ahmet Adnan Bey'in yönettiği İstanbul Konservatuvarı ve Cumhurbaşkanlığı Bandosuna oluşan orkestra çalmıştı. Koroyu Halil Bedi Bey hazırlamış, rejiyi de Fazlı Bey üzerine almıştı. **Cumhuriyet Gazetesi**, 19 Haziran 1934, s. 5. Ayrıntılı bilgi için bkz: Işıl Çakan, **Konuşunuz, Konuşturunuz**, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2004, s. 250-252, 257, Emre Yalçın, "Cumhuriyet Döneminde İlk Lirik Sahne Eseri Özsoy Operası", **Toplumsal Tarih**, Cilt:4, Sayı:24(Aralık 1995), s. 41-47 ve L. Hilal Akgül, **a.g.m.**, s. 26-27.

²⁴² **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 23-25, **Cumhuriyet Gazetesi**, 20 Haziran 1934, s. 5.

²⁴³ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 25-28, **Cumhuriyet Gazetesi**, 21 Haziran 1934, s. 4.

üzerine gezi programında bir değişiklik yapılmış ve İstanbul yerine bölgeye hareket edilmişti.

Gazi ve Rıza şah'ı taşıyan tren, 21 Haziran sabahı saat 8.30'da Eskişehir'e vardı. İstasyondaki karşılama töreninin ardından iki lider, hava kıtalarını teftiş için askeri hava alanına otomobillerle hareket etti. Rıza şah ve Gazi burada, kıtaları teftiş ettikten sonra avcı uçaklarının manevralarını ve akrobasi hareketlerini izlediler. Bunu takiben, bombardıman ve uçaklarının katıldığı bir alay uçuşu yapıldı. Bu uçuşu takiben iki lider, şah'a armağan edilen uçağın gösteri uçuşunu ve yaptığı akrobasi hareketlerini izledi. Gazi ve şah, karargahın muhtelif şubelerini ve yeni yapılan şubelerini gezdikten sonra doğruca istasyona döndüler ve öğlen saat 12'de Eskişehir'den ayrıldılar. Kütahya – Afyon arasında bulunan Alayunt istasyonuna saat 15'de varıldı ve burada şah, Kütahya halkı tarafından karşılandı. Tren burada on dakika kaldıktan sonra Afyon yönüne doğru hareket etti ve saat 17'de Afyon'a ulaştı. Afyon'da görkemli törenlerle karşılanan Gazi ve şah, kolordu karargahına geçerek incelemelerde bulundular. Bu incelemelerden sonra, akşama doğru saat 7'de Afyon'dan Manisa'ya doğru hareket edildi.²⁴⁴

22 Haziran sabahı saat 10.30'da Manisa'ya ulaşıldı. Manisa'da coşkun bir insan seliyle karşılanan şah, Manisa Valisi Kazım Paşa ile otomobillere binerek Manisa Hastanesine gitti ve burada incelemelerde bulundu. Daha sonra İzmir'e gitmek için otomobillere geçildi ve Manisa'dan hareket edildi. İki lider, öğleden sonra saat 1 dolaylarında Bornova üzerinden İzmir'e vardı. İzmir'de askeri ve sivil erkan ve halk tarafından büyük sevgi gösterileriyle karşılanan Rıza şah ve Gazi, bu karşılama törenlerinden sonra kendilerine ayrılan Gazi Konağı'na geçtiler. Burada bir süre dinlenen iki lider, öğleden sonra Hava Kuvvetleri Karargahı'na giderek, yapılan uçuşları izlediler ve daha sonra Öğretmen Okulu'nu, Halkevi'ni ve Milli Kütüphane'yi gezdiler. 22 Haziran gecesini Rıza Han ve Mustafa Kemal Gazi Konağı'nda, İran Dışışleri Bakanı Bakır Han Kazimi ve İran sefiri İzmir Palas'ta, heyetin diğer kalan bölümü de Gülcemal Vapuru'nda geçirdi.²⁴⁵

Ertesi gün iki lider, saat 16'da Gaziemir bölgesinde bulunan askeri bir birliği teftiş ettiler. Teftişten sonra, akşam geç saatlere kadar devam eden ve kara ve hava birliklerinin katıldığı askeri manevraları izlediler. Manevranın sona ermesinin ardından İzmir şehir Gazinosu'ndan verilen suareye katılan iki lider, suarenin

²⁴⁴ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 28-31, **Cumhuriyet Gazetesi**, 22 Haziran 1934, s. 5.

²⁴⁵ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 31-33, **Cumhuriyet Gazetesi**, 23 Haziran 1934, s. 1,4.

noktalanmasıyla birlikte Balıkesir'e gitmek üzere gece yarısı saat 2.20'de İzmir'den trenle ayrıldı. İzmir halkı, mülki ve askeri erkan, saatin geç olmasına rağmen bu iki lideri, yoğun sevgi gösterileriyle uğurlamıştı.²⁴⁶

İki lideri taşıyan Tren, 24 Haziran günü Soma üzerinde geçerek, öğleden sonra saat 17'de Balıkesir'e ulaştı. Balıkesir'de de askeri ve sivil ileri gelenler, bir piyade taburu ve halktan çok sayıda kişi tarafından karşılanan iki lider, karşılama töreninden sonra askeri kıtaları denetledi. Daha sonra otomobillerle Vali Konağına giden iki lider, burada balkondan, izcilerle öğrencilerin geçit törenini izledi. Geçit töreninin ardından bir süre dinlenildi ve Necatibey Öğretmen Okulu ziyaret edildikten sonra geceyi geçirmek için Vali Konağına dönüldü. 25 Haziran sabahıysa otomobillerle Çanakkale'ye doğru hareket edildi. Şah ve Gazi, Balıkesir ve Çanakkale yolu üzerinde bulunan Kirazlı'da öğle yemeğini yediler ve yapılan askeri geçit törenini izlediler. 17.45'de vardıkları Çanakkale'de top atışlarıyla karşılanan iki lider, Çanakkale Savaşları'nın geçtiği bölgeye gidip burada incelemelerde bulundular. Savaş alanından dönüşün hemen ardından iki lider, kendilerini İstanbul'a götürecek olan Gülcemal Vapuru'na geçti. Adatepe ve Kocatepe torpidolarının eşlik ettiği Gülcemal Vapuru, İstanbul'a hareket etmek üzere saat 19.15'te Çanakkale'den ayrıldı.²⁴⁷

26 Haziran günü, İran ve Türkiye bayraklarıyla süslenen İstanbul şehri, Şah'ı ve Gazi'yi bekliyordu. Türk ve İran bayraklarıyla süslü yüzlerce kayık, limanı bir çiçek bahçesine çevirmişti. Saat 9.30'da Ada açıklarında görülen Gülcemal Vapuru, buradan hareketle saat 11'de Moda açıklarına geldi. Burada bir müddet bekledikten sonra saat 13'e Kızkulesi'ne doğru harekete geçen Gülcemal Vapuru'nu karşılamak için, Deniz işletmelerinin Ege Vapuru, Akay ve Şirket idaresinin vapurları Haydarpaşa yönüne doğru harekete geçtiler. Bu vapurlardan başka römorkörler, istimbotlar, motorlar ile şehirdeki İran kolonisi tarafından kiralanmış Şirketin 68 numaralı vapuru da harekete geçmişti. Gülcemal Vapuru bu bölgeden geçerken, vapurlarda bulunanlar, vapurun kaptan köprüsüne çıkan Şah'ı ve Gazi'yi selamladı.

²⁴⁶ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 33-34, **Cumhuriyet Gazetesi**, 24 Haziran 1934, s. 1,4. Rıza Şah aynı gün, Gazi'nin annesi Zübeyde Hanım'ın mezarının Karşıyaka'da Osman Paşa Camii'nin kabristanında bulunduğunu duyunca Zübeyde Hanım'ın mezarına koyulması için bir çelenk hazırlanmasını emretmiş ve bu çelenk törenle Zübeyde Hanım'ın mezarına koyulmuştu. Çelenk konulurken Cumhuriyet Halk Fırkası adına konuşan Hüsnü Bey, Rıza Şah'ın kadirşinaslığından dolayı teşekkür etmiş, buna karşılık Şah'ın Saray Veziri cevaben şunları söylemişti: "Şahinşah Hazretleri Gazi Hazretlerine bir kardeş gibi olan sevgisini ifade etmiştir." **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 34, **Cumhuriyet Gazetesi**, 25 Haziran 1934, s. 1.

²⁴⁷ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 34-37, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26 Haziran 1934, s. 6.

Daha sonra Boğaz'a giren Gülcemal Vapuru, önce Boğaz'ın Rumeli sahili tarafından Rumeli Feneri'ne kadar gitti, sonra da Anadolu sahiline yöneldi ve Anadolu sahilini izleyerek yeniden Kızkulesi açıklarına geldi. Bu gezi sırasında, Kocatepe ve Adatepe torpidolarıyla, Boğaz'da bulunan diğer tüm gemiler Gülcemal Vapuru'nu izlemiş, her iki yakada toplanan İstanbullular, şehirlerine gelen misafirlere sevgi gösterilerinde bulunmuşlar, gemiler uzun uzun çalan düdükleleriyle bu gösterilere eşlik etmişti. Ayrıca, Gülcemal'in Dolmabahçe önlerinden geçişi sırasında, Dolmabahçe açıklarında bulunan Yavuz Zırhlısı'ndan top atışları yapılmış, Yavuz Zırhlısı'nın güvertesinden Türk ve İran ulusal marşları çalınmıştı. Gezinti sonrasında Gülcemal Vapuru yeniden Kızkulesi açıklarına vardığında saat öğleden sonra 3'tü. Bu sırada bütün vapurlar geniş daireler çizerek taşıdıkları halkın, misafirlere karşı sevgi ve saygılarını gösterebilmelerini mümkün kılmak için Gülcemal'in etrafında dolaşıyorlardı. Halkın sevgi gösterileri devam ederken, saat 15'de Gülcemal'e Kınalıada Vapuru yaklaştı ve misafirler Sarayburnu'na gitmek üzere bu vapura geçtiler.²⁴⁸

Sarayburnu rıhtımından saat 15.30'da karaya çıkan Rıza Şah ve Gazi, burada aralarında İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Bey ve Kolordu Komutanı Halis Paşa'nın bulunduğu bir grup tarafından törenle karşılandı. Bu sırada Gazi, Şah'a dönerek "Müsaade buyursanız, Atina Elçimizi taktim edeyim", dedi ve Enis Bey'i Şah'a taktim etti. Daha sonra hazır bulunan askeri kıta teftiş edildi ve iki lider, kendilerine ayrılan bir otomobile binerek, Şah'ın İstanbul'da bulunduğu süre boyunca kalacağı Dolmabahçe Sarayı'na doğru hareket etti. Misafirleri taşıyan otomobiller ilk önce, Gülhane Parkı'nın Soğukçeşme Kapısı'ndan çıkıp Alemdar Caddesi'ni takip etti ve Türbeden Cağaloğlu'na sapılarak, Cumhuriyet Halk Fırkası, Vilayet Konağı, Ankara Caddesi, Sirkeci, Dördüncü Vakıf Han'ı önü, Eminönü geçilerek Galata Köprü'süne varıldı. Otomobiller, İstanbul'da yaşayan İranlılar'ın ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin yaptırdığı iki büyük takı geçerek, Karaköy, Şişhane, Tepebaşı, Galatasaray, Taksim, Harbiye, Maçka ve Akatlar yolu üzerinden Dolmabahçe Sarayı'na vardılar. Misafirler bu hat üzerinden geçerken, askeri birlikler ile halkın coşkun heyecan ve muhabbeti ile karşılaşmışlardı. Dolmabahçe'ye

²⁴⁸ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 37-38, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Haziran 1934, s. 1,5. Gülcemal Vapuru, Kızkulesi'ne yaklaştığı sırada İstanbul'un muhteşem manzarası karşısında Rıza Şah, "Bunun hepsi İstanbul'dur?" diye hayretle sormuş, "Allah sahibine başılsın, hakikaten çok güzel ve çok büyük bir şehir, iştihim ama bu derecede olacağını tasavvur edemezdim." demekten de kendini alamamıştı. Fahrettin Altay, **a.g.e.**, s. 464.

ulaşıldıktan sonra Şah istirahata çekildi, Gazi de kalacağı Beylerbeyi Sarayı'na geçti. Şah'ın İstanbul'da bulunması şerefine de, İnhisar idaresi tarafından halka, Vechi Bey'in kullandığı uçakla, paraşütlere bağlanan bedava likör ve sigara dağıtılmış, akşam da tüm şehir ışıklarla aydınlatılmıştı.²⁴⁹

Geceyi Dolmabahçe Sarayı'nda geçiren Şah, sabah erkenden uyandı ve kahvaltısını yaptıktan sonra saat dokuzda sarayın bahçesine çıktı. Şah buradan Sakarya motoruna binerek Heybeli Ada'daki Deniz Lisesini ziyarete gitti. Sakarya motoru 10.15'de ada iskelesine yanaştı ve ada halkı tarafından Şah büyük bir sevgiyle karşılandı. Bu karşılaşmadan sonra Deniz Lisesi'ne geçen Şah, okulda incelemelerde bulundu. Rıza Şah, okuldaki incelemeleri bitirdikten sonra Sakarya motoruna binerek ada açıklarındaki İnönü Denizaltısı'na gitti. Denizaltında incelemelerde bulundu ve denizaltının batma tecrübesi yapmasını istedi. Denizaltının manevralarını izleyen Şah, daha sonra Anadolu sahilini izleyerek saat 13'de Dolmabahçe Sarayına döndü. Saat 16'ya kadar Dolmabahçe'de dinlendikten sonra Sakarya motoruna binerek, Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan Gazi'yi ziyaret etti. Yarım saatlik görüşmeden sonra iki lider, 16.45'te Sakarya motoruna binerek Dolmabahçe Sarayı'na geçtiler ve 17.30'a doğru Yıldız'daki Harp Akademisi'ne gittiler. Burada, saat 22'ye kadar kalarak okulun tüm sınıflarını gezen Şah ve Gazi, Kurtuluş Savaşı mücadelesini ve gaz maskelerini konu alan iki film seyrettiler. Ardından Dolmabahçe'ye geçildi ve Gazi, gece kalacağı Beylerbeyi Sarayı'na, İsmet Bey ve Teyfik Rüştü Bey'in eşliğinde döndü.²⁵⁰

28 Haziran günü Rıza Şah, öğleden önce mihmandarları ve maiyetleriyle birlikte, Topkapı Sarayı Müzesi'ni, Askeri Müzeyi, Ayasofya ve Sultan Ahmet Camii'ni gezdi. Bu geziyi takiben Şah, İran Konsololuğu'na gitti ve burada İstanbul'da yaşayan İranlılar'la görüştü. Bu görüşme esnasında Şah İranlılara beyan ettiği nutkunda, iki ülke arasındaki ilişkilerde birlik ve kardeşlik duygularının geçerli olduğunu, eski günlerdeki anlaşmazlıkların ortadan kalktığını ve bundan sonra burayı kendilerine vatan, Türkleri de kardeş bilmelerini istemişti. Bu ziyaretten sonra Şah, Dolmabahçe Sarayına döndü ve öğle yemeğini tek başına yedi. Öğleden sonra Gazi Dolmabahçe Sarayı'na geldi ve Gazi ve Şah saat 16'da buradan ayrılarak Metris Çiftliği'ne gittiler. İki lider burada, İhtiyat Zabitleri Mektebi alayını teftiş etti ve top atışı taliminde bulundular. Bu incelemelerden sonra Şah ve Gazi, Tarabya'daki

²⁴⁹ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 38-39, **Cumhuriyet Gazetesi**, 27 Haziran 1934, s. 5.

²⁵⁰ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 39-40, **Cumhuriyet Gazetesi**, 28 Haziran 1934, s. 1,5.

Tokatlıyan oteline gittiler ve otelde biraz dinlendiler. Ardından, iki devlet başkanı, saat 22’de motorla Dolmabahçe Sarayı’na döndüler. Şah’ın Saray’a geçmesinden sonra Gazi de motorla Beylerbeyi Sarayı’na geçti.²⁵¹

29 Haziran gününde ise Rıza Şah, öğleye kadar Dolmabahçe Sarayı’nda dinlendi ve öğle yemeğini tek başına yedi. Gazi 14.05’de Dolmabahçe’ye geldi ve iki lider Sakarya motoruna binerek bir denize açıldılar. Moda önlerinde, Kalamış koyunda bir süre kaldılar. Daha sonra Suadiye’ye geçtiler ve buradaki sahil gazinosunda bir süre dinlendiler. Bu dinlenmenin ardından Sakarya motoruyla Büyükkada’ya geçildi, Yat Kulübünde bir süre kalındıktan sonra motorla Dolmabahçe’ye dönüldü. Bu gezinin ardından Şah, İstanbul’daki İranlı tüccarlara ve kendisiyle birlikte İstanbul’a gelmiş olan İttılaat gazetesi sahibi ve başyazarı Abbas Han Mesudi şerefine bir çay ziyafeti verdi.²⁵²

30 Haziran günüyse Rıza Han’ın diş tedavisi için ayrıldı. Dişlerinden rahatsız olan ve bu nedenle yumuşak yiyecekleri yemeyi yeğleyen Rıza Şah, Gazi’nin dişlerini çok beğendiğini ve kendisinin dişlerinden rahatsız olduğunu ve bu rahatsızlığına bir türlü çözüm bulamadığını Gazi’ye söylemişti. Gazi, Şah’a kendi dişlerinin aynısını Türkiye’de yaptırabileceğini anlatmış, Dişçi Mektebi’nden Profesör Rüştü Bey’le Profesör Alfred Kantorowicz’i bu iş için görevlendirmişti. Güvenlik nedeniyle Rıza Şah’ın diş tedavisini Dişçi Mektebi’nde yapmak olanaklı görülmediğinden, Dolmabahçe Sarayı’na başta bir dişçi koltuğu olmak üzere, tedavi için gerekli malzemeler taşınarak sarayda bir dişçi muayenehanesi oluşturulmuştu. Profesör Rüştü Bey’le Profesör Alfred Kantorowicz, yaklaşık yarım hafta, çeşitli zamanlarda Rıza Han’ın diş tedavisini yapmak için uğraştılar ve 30 Haziran günü de, bu tedaviyi tamamladılar.²⁵³ Aynı günün akşamı ise, Rıza Şah’ın şerefine, gece yarısına kadar devam eden bir fener alayı yapılmıştı. Denizde gerçekleştirilen bu alaya yirmi binden fazla insan katılmıştı. Vapurların, savaş gemilerinin katıldığı bu fener alayı esnasında, renkli maytaplar ve havai fişekler atılmış ve vapurlarda bulunan halk zaman zaman Cumhuriyet marşını söylemişti.²⁵⁴

1 Temmuz günü Rıza Şah, öğleden önce İstanbul Üniversitesi’ni ziyaret etti. Üniversite öğrencilerinin alkışlarıyla otomobilinden inen Şah, kendisini karşılayan

²⁵¹ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 40-41, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Haziran 1934, s.1, 5-6.

²⁵² **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 41, **Cumhuriyet Gazetesi**, 29 Haziran 1934, s. 1,5.

²⁵³ L. Hilal Akgül, **a.g.m.** , s. 35.

²⁵⁴ **Ayın Tarihi**, Sayı: 7(1-30 Haziran 1934), s. 42, **Cumhuriyet Gazetesi**, 30 Haziran 1934, s. 1,6.

Üniversite Rektörü Neşet Ömer Bey'le birlikte rektörlük binasına çıktı ve üniversite profesörleriyle görüştü. Burada bir süre dinlendikten sonra, Tıp Fakültesini, İktisat Bilgisi Kütüphanesini ve Hukuk Fakültesini gezdi ve Hukuk Fakültesi'nde, Maliye Profesörü İbrahim Fazıl Bey tarafından yapılmakta olan maliye sınavını izledi. Bu gezi sonrası Dolmabahçe'ye dönen Rıza Şah, öğleden sonra saat 3'e doğru, Gazi'yle birlikte Sakarya motoruna binerek Kadıköy'e geçti. Buradan Maltepe'deki Atış mektebine geçen iki lider, Atış mektebinde, gerçek mermilerle yapılan piyade atış talimlerini izlediler. Bu harekate bir tank ile bir uçak da katılmış ve hareket esnasında kendilerine harita üzerinden izahat da verilmişti. Bu ziyaretten sonra Çamlıca'ya geçildi ve buradaki gazonoda bir süre dinlenildi. Bundan sonra iki lider, halkın coşkun tezahüratları arasında Üsküdar'a gelmiş ve kendilerini beklemekte olan Sakarya motoruyla Dolmabahçe Sarayı'na dönmüşü. Ardından Gazi Beylerbeyi Sarayı'na geçmiş, Şah ise akşam, Türkiye'yi ziyaretleri esnasında çekilmiş olan filmi seyretmişti.²⁵⁵

2 Temmuz günü ise Rıza Şah'ın İstanbul'da son günüyü. 17 günden beri Türkiye'de bulunan Şah, Gazi ile birlikte saat 13.45'de Dolmabahçe Sarayı'ndan çıktılar. Refakatlerinde Başbakan İsmet Bey, Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey, İran Dışişleri Bakanı Bakır Han Kazimi, Şah'ın Mihmandarları Fahrettin ve Ali Sait Paşalar, eski ve yeni Tahran Büyükelçileri Hüsrev ve Enis Beyler olduğu halde, halkın coşkun ve samimi tezahüratları arasında Tophane rıhtımına geldiler. Otomobillerden inildikten sonra Rıza Şah'ı ve yanındakileri yolcu salonun önünde Vali ve Belediye Başkanı Muhittin Bey karşıladı. Muhiddin Bey, İstanbul şehri namına teşekkürlerini Şah'a bildirdi. Buna karşılık olarak da Şah da Muhittin Bey'e iltifatlarda bulundu ve İstanbul'a saadetler diledi. Ayrıca Şah, rıhtımda hazır bulunan Cevat, İzzet, Salih, Fuat Paşalara önlerinden geçerken iltifatlarda bulundu. Rıza Şah ve yanındakiler saat 2'de, rıhtımdaki Kınalı Vapuru'na binerek kendisini Trabzon'a götürecek olan Ege Vapuru'na hareket ettiler. Beş dakika sonra Kınalı Vapuru Ege'ye yanaştı ve Gazi, misafirini Ege Vapuru'nun içine kadar götürdükten sonra Şah'a iyi yolculuklar diledi. Rıza Şah, teşekkür ettikten sonra Gazi'yi İran'da görmekten çok memnun olacağını söyledi. Daha sonra Başbakan İsmet Bey'in elini

²⁵⁵ **Ayın Tarihi**, Sayı: 8(1-31 Temmuz 1934), s. 39-40, **Cumhuriyet Gazetesi**, 2 Temmuz 1934, s. 1,5. İsmet İnönü, Şah'ın Çamlıca Tepesi'nden İstanbul'u tüm haşmeti ve tarihi kudretiyle seyrettiği zaman çok duygulandığını ve bunun üzerine taktirlerini ve Türkiye için güzel duygularını dostane bir ifadeyle kendisine anlattığını yazmaktadır. Bkz: İsmet İnönü, **Hatıralar**(2. Kitap), Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987, s. 267-268.

sıktı ve kendisine gösterilen ilgi için teşekkür etti. Gazi de Şah'ın maiyetinin elini sıktı ve samimi bir şekilde selamladı. Veda merasimi bittikten sonra Gazi ve İsmet Bey, Sakarya motoruna binerek hareket etti. Rıza Şah, Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey, Yeni Tahran Büyükelçisi Enis Bey, mihmandarları ve maiyetiyle birlikte, saat 16.30'da Ege Vapuru'yla Trabzon'a doğru hareket etti.²⁵⁶

Ay günün sabahı Rıza Şah'a, Türkiye'ye ziyareti hatırasına heykeltıraş Zeynel Bey tarafından tasarlanan ve Darphane tarafından basılan altın madalya taktim edilmişti. Ayrıca, Zeynel Bey tarafından tasarlanan aynı şekildeki 50 gümüş ve 150 bronz madalya da gezinin hatırasına Şah'ın maiyetine verilmişti. Bunun yanı sıra, Matbuat Umum Müdürlüğü de, Şah'ın Türkiye'de bulunduğu süre boyunca Türk basınında çıkan geziyle ilgili yayınları bir koleksiyon şeklinde hazırlayarak Şah'a taktim etmişti. Aynı şekilde Anadolu Ajans'ı da geziyi içeren yayınlarının bir koleksiyonunu Şah'a vermişti.²⁵⁷ Rıza Şah da İstanbul gezisi esnasında Darülaceze'ye 2000 lira bağışta bulunmuştu.²⁵⁸

Rıza Şah'ı taşıyan Ege Vapuru ile ve ona eşlik eden Tınastepe ve Zafer torpidoları 3 Temmuz günü saat 12'de İnebolu açıklarında görüldü.²⁵⁹ Burada durmayarak yoluna devam eden Ege Vapuru ve iki torpido 4 Temmuz sabahı saat 8'de Trabzon'da demirledi. Saat 9.45'te karaya çıkan Şah, idari ve mülki erkan ile halk tarafından törenlerle karşılandı. Daha sonra otomobile binen Şah, bir süre dinlenmek için Vali Konağına geçti. Saat 14'te Vali Konağından ayrıldı ve Trabzon halkının alkışları arasında Değirmendere mevkiine geldi. Rıza Şah, burada askeri kıtayı teftiş ettikten sonra, kendisiyle Trabzon'a kadar gelen Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey ile mihmandarı Fahrettin Paşa'ya geri dönmeleri için izin verdi. Şah kendisini uğurlayanlara veda ettikten sonra, saat 14'de, maiyeti ile birlikte Gümüşhane'ye doğru hareket etti. Rıza Şah'ı taşıyan otomobil saat 15'de Gümüşhane'ye vardı. Törenlerle karşılanan Şah, geceyi geçirmek için Valilik Konağına gitti.²⁶⁰

5 Temmuz sabahı, saat 8'de Gümüşhane'den halkın tezahüratları arasında hareket eden Rıza Şah, saat 11'de Bayburt'a vardı ve Askeri Garnizon'da 13.15'e

²⁵⁶ **Ayin Tarihi**, Sayı: 8(1-31 Temmuz 1934), s. 40-42, **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Temmuz 1934, s. 1,5.

²⁵⁷ **Cumhuriyet Gazetesi**, 3 Temmuz 1934, s. 5.

²⁵⁸ **Cumhuriyet Gazetesi**, 9 Temmuz 1934, s. 5.

²⁵⁹ **Cumhuriyet Gazetesi**, 4 Temmuz 1934, s. 1.

²⁶⁰ **Ayin Tarihi**, Sayı: 8(1-31 Temmuz 1934), s. 43-44, **Cumhuriyet Gazetesi**, 5 Temmuz 1934, s. 1,3.

kadar istirahat ettikten sonra Bayburt'tan hareket etti. 15.20'de Erzurum'a varan Şah, burada 21 pare top atışı eşliğinde mülki ve askeri erkan tarafından karşılandı ve Erzurum halkının coşkun tezahüratları eşliğinde ikameti için tahsis edilen Valilik Konağına gitti.²⁶¹ 6 Temmuz'da ise Şah, Erzurum'dan saat 6.30'da hareket etti ve Karaköse üzerinden geçerek saat 17.20'da Gürcübulak'a ulaştı. Burada bir süre dinlendikten sonra Rıza Şah, saat 17.30'da İran sınırı üzerinde kurulu takların altından geçerek memleketine ayak bastı. Şah'ın maiyetinin yanı sıra, Türkiye'den bir heyet de sınırı geçmiş ve Rıza Şah'ı İran toprakları içindeki Makü'ye kadar uğurlamıştı.²⁶²

Rıza Şah Türkiye topraklarını terk ederken, Gazi Mustafa Kemal'e şu telgrafi göndermişti:

“Bu mevkide Türkiye'ye veda ediyorum, fırsatı ganimet bildim. O büyük biraderimin muhabbet ve samimi ihsasatı benim kalbimde unutulmayacak hatıralar icat edecektir. Bir defa teşekkürlerimi arz ile nihaysiz hürmetlerimi taktim ediyorum. Orada misafiretim esnasında İran Türkiye milletlerinin kalp ve ruh birliğini gözümle gördüm. Zaman, bu rabitaların mes'ut neticesini gösterecektir. Büyük kardeşime selam selamet, uzun ömürler ve Türk milletine saadetler dilerim.”²⁶³

Gazi Mustafa Kemal, bu telgrafa aynı içtenlikle şu cevabı vermişti:

“...Zatı Şahinşahiyle birlikte geçirdiğim günler ve kudret ve faziletinize bir kere daha şahit olduğum muhavereler hatırımda silinmez surette menkuş kalacaktır. Milletimizin birbirine karşı pek tabi olan kuvvetli rabitaları ziyareti Şahinşahileriyle tebarüz etmiş ve büsbütün kökleşmiştir. Bu kardeşlik hissiyatını Türk milleti namına ve kendi namına arz ederken kardeş milletin Büyük Hükümdarı dostum ve kardeşime selamet, uzun ve mes'ut ömürler ve İran milletine temadi refah ve saadetler dilerim.”²⁶⁴

Rıza Şah'ın gerçekleştirdiği bu ziyaret iki ülkeyi ve iki lideri birbirine çok yaklaştırmıştı. Her iki lider de, fizik olarak çok farklı olmakla birlikte, meslekten asker, milliyetçi ve modernleşme yanlısıydılar. Gezi esnasında aralarında Türkçe konuşmuşlar(Türkçe, Şah'ın bildiği tek yabancı dildi) ve karakterleri farklı olmasına rağmen,(Şah sade yaşamaktan hoşlanırken, Gazi iyi yaşamaktan hoşlanıyordu) iki lider yaptıkları konuşmalarda özellikle dinin kitleler üzerindeki etkisinin azaltılması

²⁶¹ **Ayın Tarihi**, Sayı: 8(1-31 Temmuz 1934), s. 44, **Cumhuriyet Gazetesi**, 6 Temmuz 1934, s. 1.

²⁶² **Ayın Tarihi**, Sayı: 8(1-31 Temmuz 1934), s. 46-48, **Cumhuriyet Gazetesi**, 7 Temmuz 1934, s. 1,6.

²⁶³ **Ayın Tarihi**, Sayı: 8(1-31 Temmuz 1934), s. 48-49, **Cumhuriyet Gazetesi**, 10 Temmuz 1934, s.

5.

²⁶⁴ **A.y.**

noktasında benzer görüşleri paylaşmışlardı. Şah bu noktada Başbakan İsmet Bey’le de benzer bir konuşma yapmış, iki devlet adamının bu konuşmalarında Şah görüşlerini İsmet Bey’e ilettikten sonra O’na konuyla ilgili düşüncelerini sormuştu. İsmet Bey de şunları söylemişti: “Evvvela taassup taraftarı olanların taarruzundan memleketi kurtarmak lazımdır. Taassup taarruz etmeden yaşayamaz. Nerede azgın bir tahrik ve teşvik görürseniz, ilk önce bu tasallutu, bu taarruzu men etmelisiniz. Herkes dinin icabını yerine getirmek için dini vazifeleri istediği gibi yapsın. Ama düşmanlık yaratmasın ve tahrik etmesin.” Şah, İsmet Bey’in bu sözlerini “Doğru söylüyorsun” diyerek onaylamıştı.²⁶⁵

Rıza Şah, Türkiye’de bulunduğu süre boyunca, her alanda gerçekleştirilen devrimlerden çok etkilenmişti. Yaptığı incelemelerde, kendisinin İran’da yavaş ve çekingen bir biçimde sağladığı dönüşümlerin Türkiye’de çok daha sistemli ve hızlı gerçekleştirildiğini gözlemlemişti. Şah, gezi esnasında gördükleriyle ilgili yakın çevresine şunları söylemişti: “Türklerin asker olsun sivil olsun büyük bir disiplin duyguları var. Türk daha kolay boyun eğiyor ve onları yönetmek kolay. Ancak, İranlılar daha yeteneklidir ve bu işe gönül verirlerse daha hızlı ilerleyeceklerdir.”²⁶⁶

Gördüklerinden çok etkilenen Rıza Şah, gezinin sonucunu beklemeden, Başbakanı Muhammed Ali Faruki’ye bir telgraf çekerek başta şapka olmak üzere bazı yenileşme çalışmalarının hızlandırılmasını emretmişti.²⁶⁷

Rıza Şah’ın Türkiye gezisi boyunca, iki ülke arasında çeşitli konularda görüşmeler yapılmıştı. Bu görüşmeler şu konuları içermekteydi: İran’ın dış ticaretindeki güçlükleri ve Türkiye’nin transit yollarından yararlanması,(Şah Azerbaycan ekonomisini Rusya’ya bağımlılıktan kurtarmak için Tebriz-Trabzon yolunun geliştirilmesini istiyordu) iki ülke arasında demiryolu ulaşımı; Kürtlerin muhtemel isyanlarına karşı ortak bir politika izlenmesi; Askeri konularda görüşmeler yapılması; (Şah, Türkiye ile askeri ittifak kurmak istiyordu. 1934 yılında bir çok yabancı gazetede çıkan yazılara göre, Türkiye ile İran’ın ortak bir ordu teşkil edecekleri, Türkiye’nin yardımıyla İran ordusunun yenilenmesi ve iki ülke orduları

²⁶⁵ Yann Richard, **a.g.m.** , s. 86 ve İsmet İnönü, **a.g.e.** , s. 268.

²⁶⁶ **A.m.** , s. 87.

²⁶⁷ **A.m.** , s. 88-89. Şah, Gazi’nin çiftliğinde traktörün tarıma etkisini gördükten sonra ülkesinde deveyi geri kalmışlıkla özdeşleştirerek, Türkiye’den verdiği talimatla İran’da, ‘Ez Şotor Be Motor’ (Deveden Motora) adlı bir kampanya da başlatılmıştı. Esat Arslan, **a.g.e.** , s. 40.

arasında bir askeri danışmanlığın kurulacağı gibi hususlar iki devlet başkanın görüşmelerinde önemli yer almaktaydı.)* uluslararası politik meseleler, barış, Orta Doğu'nun güvenliği ve büyük devletlere karşı izlenecek ortak politika.²⁶⁸

Rıza Şah'ın Türkiye gezisi esnasında, benzeri pek görülmemiş bir olay yaşanmıştı. Bu olay, Rıza Şah'la birlikte Türkiye'ye gelen Hüsrev Bey'in, diplomatik teamüllere aykırı olarak istifa ettirilmesi idi. Hüsrev Bey, Tahran'da görev yaptığı dört yıl boyunca, Ağrı İsyanı ve sınır sorununun çözülmesi, Şah'ın Türkiye ziyaretinin gerçekleştirilmesi gibi önemli konularda başarılı bir performans sergilemişti. Ancak Büyükelçiliğinin son yıllarında, İran'da bulunan Türklerin statüsü ve duayenlik meselesi** gibi konularda İran hükümetiyle ters düşmüştü. Türkiye hükümeti ise bu konularda Hüsrev Bey'e gerekli desteği vermemişti. Hükümet, sınır anlaşmazlığı halledildikten sonra İran'la iyi ilişkiler kurma gayreti içindeydi ve mevcut ikincil sorunları önemsemiyordu. Hüsrev Bey, hükümetin bu politikasını iyi kavrayamamış ve hükümetin her konuda arkasında olduğunu zannetmişti. Özellikle duayenlik adına, başka elçilerin çıkarları için İran'la zıtlaşmak hükümetçe hiç iyi karşılanmamıştı. Yaşanan bu gelişmeler sonucunda Hüsrev Bey, Şah'ın Türkiye gezisi sırasında görevinden alındı ve yerine Atina Büyükelçisi Enis(Akaygen) Bey atandı. Enis Bey, gezi boyunca Rıza Şah'a eşlik etti ve Şah'la birlikte Tahran'a hareket ederek görevine başladı²⁶⁹

* Bu konuda İran tarafı çok samimi idi. Genelkurmay'ı ziyaretinde Rıza Şah, Mareşal Fevzi Çakmak'a sarılmış ve "sizi iki ordunun da genelkurmay başkanı olarak görmeyi arzu ediyorum" demişti. Türkiye de bu konuda İran'la aynı samimiyeti ve güveni paylaşıyordu ve Atatürk'ün emriyle Türkiye'nin bazı askeri sırları Rıza Şah'a açıklanmıştı.

²⁶⁸ Meliha Anbarcıoğlu, **a.g.m.** , s. 32-33, Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.** , s. 169.

** Duayenlik, bir ülkede bulunan yabancı elçilerin, görev yaptığı ülke hükümetiyle olan sorunlarını çözüme bağlayan bir kurumdu. Görevi yapacak elçi ise, o devlette görev yapan elçiler arasından seçilirdi. Hüsrev Bey, Tahran'a varmasından hemen sonra bu göreve seçilmişti. Ancak, Hüsrev Bey'in bu görevi fazla ciddiye alarak bütün elçiliklerin avukatı kesilmesi ve yabancı elçiliklerin sorunlarıyla ilgili İran Dışişleri'ne uzun notalar vermesi, İran hükümetiyle arasının açılmasına sebep olmuştu.

²⁶⁹ **BCA**, 0301812-464915, (19.7.1934), Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, s. 350-356. Hüsrev Bey anılarında, istifa meselesini şu şekilde anlatmaktadır: "...Tokatlıyan'da oturan Hariciye Vekili çağırılmıştı. Seyahate ait görüşüleceğini tahminle sabah erkenden otele gittim(28 Haziran 1934). Teyfik Rüştü Bey'in ilk sözü 'Gazi Hazretleri Tahran'dan istifa etmenizi emir buyurdular' oldu. Hariciye Vekili'nin ağzından bu mucip esbabsız, manasız tebliği işitince sebebini sordum. İzahat alamadığımdan kendisine 'Bu kararın siyasi bir hata olduğunu hürmetle tasrih ederek aynı otelde kalmakta olan Başvekil ile görüşmeden hiçbir karar alamayacağımı' söyledim ve derhal İsmet Paşa'nın dairesine gittim...İsmet Paşa da hiçbir sebep söylemedi. Yalnız Gazi'ye karşı itiraz asla caiz olmadığını, istifamı vermeme tavsiye etti. Şaha refakat vazifemi yapmadan sırf aile mazeretimi ileri sürerek İstanbul'da kalmaklığımın çirkinliğine, usulsüzlüğüne işaretle bu tarzda istifanım hem siyasi teamüle, hem de diplomatlığın istilzam eylediği dürüstlüğe uymayacağımı söyledim...Cevapları, 'Aman kardeşim itiraz etme, Gazi'nin hali malum. İstifa et' (diyerek) körü körüne itaat tavsiyesinden ibaret olmuştu...İstifamı hazırladım. Resmen harekete geçmeden...ertesi sabah erkenden Beylerbeyi Sarayı'ndaki Gazi Hazretlerini ziyarete gittim...Gazi alt kattaki mermer havuzu salonunda eski yaveri Muzaffer(Kılıç), Mebus Cevat Abbas ve diğer mutad muhidi ile oturuyordu. Kurtuluş Savaşı ve

Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinden sonra iki ülke arasındaki ilişkiler, en üst seviyeye çıktı. Kasım 1934'de, İran'ın ünlü şairi Firdevsi'nin ölümünün bininci yılı münasebetiyle Türkiye'nin bazı büyük şehirlerinde merasimler yapıldı ve Tahran'da yapılan merasime de Türk Hükümetini temsilen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Köprülüzade Fuat Bey ile aynı Fakülte'de görev yapan Doçent Ali Nihat Bey gönderilmesi kararlaştırıldı.²⁷⁰ İki ülke arasında barış rüzgarları eserken İran, Milletler Cemiyeti Konseyi geçici üye seçimlerinde Türkiye lehine adaylıktan çekildi ve Türkiye'nin kazanması için çaba gösterdi.²⁷¹ Ayrıca İran hükümeti, Türkiye'ye güvendiğinin bir işareti olarak, Afganistan'la olan sınır sorununun çözümünün, Türkiye'nin hakemliğine bırakılmasını teklif etmişti. İran ve Afgan hükümetleri arasında imzalanan Kabil Protokolü ile, sınır meselesinin çözümü için Türkiye'nin hakemliği kabul edilmiş ve bu göreve Türk hükümeti tarafından 1934 yılı sonbaharında atanan Fahrettin(Altay) Paşa, iki ülkenin sınır komisyonuna başkanlık yaparak bu sorunu dört aylık çalışma sonucunda Kasım 1935'te çözüme bağlamıştı.²⁷²

İnkılap devirlerinin her vakit muhafaza ettiğim açık kalplilik ve serbestliği ile kendisine, emirlerini dün akşam aldığımı...istifayı hazırladığımı fakat efkarı umumiyenin buna ne diyeceğini düşünüp düşünmediklerini sordum...Rengi attı, hiddetle, 'Ne diyecekmiş?' diye sordu. Ben de kemali sükunetle: 'Bundan dört yıl evvel...Ağrı dağı hadisesi çıkması üzerine geri çekilen muhterem bir arkadaşımızla, en yakınlarından olduğunu, değerli bir sefir sıfatı izafesi ve teveccühkar sözlerle aleme ilan eylediğini aciz şahsımın vaziyeti meşuk[şüpheli] İran'ın hattı hareketini aydınlatmış, Ağrı hadisesinde teşriki mesaiye icbar etmiş, asırlık hudut ihtilafını halletmiş, İran'la sağlam bir dostluk kurmuş ve Şah'ı Gazi'nin yanına getirmiş bir seferin aynı muameleye uğradığımı söyleyeceklerdir efendim, onun için gazetelerde münasip bir neşriyata lüzum vardır' dedim. Maalesef seriülnifial [çabuk gücenen] ve kırıcı bir karakteri olmaya başlayan fakat daha o zamanlar sıhhati pek bozulmamış, alkolün vücut ve asabı üzerindeki meşum tesirâtı da kendini göstermemiş bulunan bu büyük adam, haklı sözlerime, müdafaama hiç bir şey demedi, hiddeti tamamen geçti. Ayağa kalkarak koluma girdi, 'Hüsrev dün gece burada şöyle eylendik, böyle zevk ettik' şeklinde sözü samimi hususiyete çevirerek beraberce bahçeye çıktık". Daha sonra Hüsrev Bey, 2 Temmuz günü Şah'la yaptığı görüşmede, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek istifa ettiğini ve kendisine Enis Bey'in eşlik edeceğini söylemişti. Hüsrev Gerede, **a.g.e.** , s. 290-296.

²⁷⁰ **BCA**, 0301812-486116, (8.9.1934). Ayrıca Köprülüzade Fuat Bey ile Ali Nihat Bey'e, seyahat esnasında yapacakları harcamalar sebebiyle, ülkeye dönüşlerinde kendilerine ikişer bin lira verilmesi Bakanlar Kurulu kararıyla kabul edilmişti.

²⁷¹ Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.** , s. 169-170.

²⁷² İran ve Afganistan Hükümetleri arasında sınır sorununun çözümü için hakem atanan Fahrettin Paşa'nın, görevi esnasında kendisine eşlik etmek üzere Askeri Müşavir Erkanıharp Miralay Ziya, Emir Zabiti Binbaşı Fahri, Mülhak Zabıt Yüzbaşı Talat, Dr. Yüzbaşı Kamil Ahmet Beylerle, iki topografya zabiti, bir küçük zabıt ve beş nefer görevlendirilmişti. **BCA**, 0301812-486211, (24.9.1934). **Son Posta**, 23 Mayıs 1934, s. 1, **Aynı Tarihi**, Sayı: 6(1-31 Mayıs 1934), s. 415, **Aynı Tarihi**, Sayı: 23(1-31 I. Teşrin 1935), s. 281 ve Fahrettin Altay, **a.g.e.** , s. 466-482.

IV-Bölgesel Paktlara Doğru: Sadabat Paktı

İki ülke arasındaki ilişkilerin en üst noktaya ulaştığı bu dönemde, İtalya Diktatörü Mussolini'nin Doğu Akdeniz bölgesinde yayılmacı bir siyaset izlemeyi sürdürmesi, ikili dostlukların ortak bir işbirliğine dönüştürülmesinin gerekli olduğu kanaatini doğurmuştu.²⁷³ İtalya'nın, Milletler Cemiyeti sistemini ihlal ederek Habeşistan'a karşı fiili tecavüze girişmesi, Türkiye'yi Doğulu devletlerle bir Pakt çerçevesi içinde münasebetler kurmaya sevk etmişti.²⁷⁴ Haziran 1930'da bağımsızlığını kazanan Irak da, iki güçlü komşusu İran ve Türkiye'yle yakınlaşmak istiyordu. Bu amaçla Temmuz 1931'de Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa, Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuşlar ve bu ziyaret sonrası iki ülke arasında alt seviyede devam eden bir görüşmeler dizisi başlamıştı. 1933 yılında ise Irak, Türkiye-İran ve Irak arasında bir saldırmazlık andlaşması imzalanması önerisinde bulundu. Türkiye ise bu teklifi, yapılacak andlaşmada İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin de bulunması gerektiğini söyleyerek cevapladı. Türkiye, Irak'ın dış politikasında etkili olan İngiltere ile, yakın ilişkiler içinde olduğu Sovyetler Birliği'nin bulunmadığı bir saldırmazlık andlaşmasının uzun soluklu olamayacağını düşünüyordu. Türkiye'nin isteği doğrultusunda iki ülkeye teklif götürüldü. İngiltere teklifi reddetmiş, Sovyetler ise teklifi olumlu karşılamış ve andlaşmaya Afganistan'ın da alınmasını istemişti.²⁷⁵ Ancak, İngiltere'nin yapılacak andlaşmaya katılmama kararı alması ve büyük devlet olarak Sovyetler Birliği'nin katılması bölge devletleri için dengeyi bozabilirdi. Zaten böyle bir şeyi İngiltere'nin etkisindeki Irak kabul edemezdi. Bu durum Sovyetler Birliğine anlatıldı ve Sovyetler Birliği, andlaşmaya İngiltere'nin katılmayacağını göz önüne alarak, yapılacak andlaşmaya engel çıkarmayacağı garantisini verdi. Bunun üzerine, Türkiye, Irak ve İran yapılacak andlaşma metni üzerinde anlaştı ve taraflarca andlaşma metni 2 Ekim 1935'te Cenevre'de parafe edildi.²⁷⁶

Cenevre'de parafe edilen bu andlaşma çerçevesinde, Türkiye ve İran arasında gelişen ilişkiler, pek çok konuyu içine alan ve 1937 yılının Ocak ve Nisan ayları arasında Tahran'da imzalanan birçok andlaşmayla sonuçlandı. İmzalanan bu

²⁷³ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi III-Yeni Türkiye'nin Oluşumu, 2. Bölüm(1923-1938)**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s. 189.

²⁷⁴ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **a.g.e.** , s. 104.

²⁷⁵ Baskın Oran, **a.g.e.** , s. 367.

²⁷⁶ İsmail Sosyal, "1937 Sadabat Paktı", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç(15-17 Ekim 1997, Ankara)**, Sempozyumda Sunulan Tebliğler, yay. haz. İsmail Sosyal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 330-331.

andlaşmalar şunlardır: 7 Ocak tarihli **Telgraf ve Telefon Hatlarının Tesisine Dair Özel Andlaşma**; 14 Mart tarihli **İkamet Andlaşması, Suçluların İadesi ve Adli Müzaheret Andlaşması, Sınır Bölgesinin Güvenliği Hakkında Andlaşma, Gümrük Faaliyetlerinin Tanzimi Hakkında Andlaşma, Ticaret ve Seyrisefain Andlaşması**; 20 Nisan tarihli **Hava Seyriseferi Andlaşması, Baytari Andlaşması, Trabzon-Tebriz-Tahran Transit Yolu Andlaşması**.²⁷⁷ İmzalanan bu andlaşmalar, 7 Haziran 1937 günü TBMM’de onaylanarak kabul edildi.²⁷⁸

Türkiye-İran ve Irak arasında Cenevre’de görüşülen andlaşma metninin, doğrudan imzalanmayıp önce parafe edilmesi Irak’ın tutumundan kaynaklanmıştı. Nitekim, Irak hükümeti Afganistan ve Suudi Arabistan’ın, (Irak, Suudi Arabistan’ın da yapılacak andlaşmaya katılmasını istiyordu) kesin kararının henüz belli olmadığını, daha da önemlisi, Irak-İran sınır uyuşmazlığı(Şattülarap sorunu) konusunda Bağdat’ta sürdürülen görüşmelerde daha bir sonuca varılamadığını Ankara’ya bildirmişti. Türkiye ise andlaşmanın bir an önce imzalanmasını istiyordu ve Afganistan ve Suudi Arabistan’ın eşit koşullarda katılma işinin üç Dışişleri Bakanının ilk buluşmalarında bir formüle bağlanabileceği görüşündeydi. Yapılan görüşmeler sonunda, yapılacak andlaşmaya Afganistan’ın girmesi kabul edilmiş, Milletler Cemiyeti üyesi olmayan Suudi Arabistan’ın üzerinde durulmamıştı. Andlaşmanın imzalanmasının önünde tek engel olan İran-Irak arasındaki Şattülarap sorunu ise, Türk Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey’in çabalarıyla, iki ülke arasında Tahran’da 4 Temmuz 1937’de imzalanan andlaşma ile ortadan kaldırıldı.²⁷⁹

Andlaşmanın imzalanması için bir engel kalmayınca, 8 Temmuz günü Tahran’da Türkiye, İran, Irak ve Afganistan’ın Dışişleri Bakanları arasında, **‘Türkiye, Afganistan, Irak ve İran Arasında Saldırmazlık Andlaşması’** imzalandı. Rıza Şah’ın ‘Sadabat’ adlı yazlık sarayında imzalandığı için, ‘Sadabat Paktı’ olarak da bilinen bu andlaşma, 10 maddeden oluşuyordu.²⁸⁰

²⁷⁷ Mehmet Gönübol, Cem Sar, **a.g.e.**, s. 105, **Ayn Tarihi**, Sayı: 41(1-30 Nisan 1937), s. 91-92,102 ve andlaşmaların metinleri için bkz: **Düstur**, 3. Tertip, Cilt:18(Teşrinisani 1936-Teşrinievvel 1937), s. 379-415.

²⁷⁸ **Ayn Tarihi**, Sayı: 43(1-32 Haziran 1937), s. 20-22.

²⁷⁹ İsmail Sosyal, **a.g.m.**, s. 331-332.

²⁸⁰ **Düstur**, 3. Tertip, Cilt:19(Teşrinisani 1937-Teşrinievvel 1938), s. 151-153, **Ayn Tarihi**, Sayı: 44(1-31 Temmuz 1937), s. 64-66. İran Dışişleri Bakanı Sami, andlaşmaya katılan temsilcilerin her birine, andlaşmayı imzaladıkları kalemleri bir hatıra olarak hediye etmiş, ayrıca Rıza Şah’ın emirleri doğrultusunda, bu temsilcilere Humayun nişanının birinci rütbesini ve Tahran’daki Türkiye ve Irak Elçilerine bu nişanın birer madalyasını vermişti. **A.e.**, s. 62-63.

* Briand Kellogg Andlaşması, ülkeler arasındaki anlaşmazlıkların savaşa başvurulmadan çözümlenmesi sağlamak amacıyla yapılan bir andlaşmaydı. 1927 yılında, ABD’nin Birinci Dünya

Andlaşmanın giriş bölümünde, dostluk isteyen andlaşmaya taraf devletlerin Milletler Cemiyeti Yasası çerçevesinde, Yakın Doğu'da barış ve güvenliği sağlamak ve böylece genel barışa yardımcı olmak amacını güttükleri, ayrıca savaşa başvurulmasından kaçınmaya ilişkin 1928 tarihli Briand-Kellogg Andlaşması'na* bağlı oldukları belirtilmekteydi. Andlaşmanın, 1. maddesinde, tarafların birbirlerinin içişlerine karışmayacakları; 2. maddesinde, ortak sınırların dokunulmazlığına saygı gösterecekleri; 3. maddesinde, ortak çıkarların söz konusu olduğu uluslararası uyuşmazlıklarda birbirlerine danışacakları; 4. maddesinde birbirine karşı ne tek başlarına, ne de başka devletlerle birlikte saldırıya geçemeyecekleri yazılıydı. Aynı maddede, saldırı eyleminin ne olduğu dört paragrafta tanımlandıktan sonra, hangi tür davranışların saldırı olarak değerlendirilmeyeceği de belirtilmekteydi. Andlaşmanın, 5. maddesinde, bir saldırı durumunda saldırıya uğrayan devletin kendini savunmak için önlemler alması doğal olmakla birlikte, sorunun Milletler Cemiyeti Konseyi'ne bildirilmesi gerektiği; 6. maddesinde, bağıtlı taraflardan biri, andlaşmaya taraf olmayan üçüncü bir devlete karşı saldırıya geçerse, bağıtlı taraflardan birinin, bir ön bildirimde bulunmaksızın andlaşmaya son verebileceği kabul ediliyordu. Andlaşmanın, 7. maddesinde bağıtlı taraflar, kendi sınırları içinde öteki tarafın kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak ya da hükümet rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, gruplar ya da örgütlerin kurulmasını ve onların eyleme geçmelerini engellemeyi; 8. maddesinde, taraflar aralarında çıkabilecek uyamazlıkları 1928 tarihli Briand-Kellogg Andlaşması çerçevesinde savaşa başvurmadan, barışçı yollarla çözecekleri; 9. maddesinde, tarafların Milletler Cemiyeti Yasası ile üstlendikleri yükümlülüklerinin, bu andlaşmayla kabul edilen hiçbir madde ile kısıtlanamayacağı kabul ediliyordu. Andlaşmanın son maddesinde ise, andlaşmanın süresi, onayı, yürürlüğe girişi ve Milletler Cemiyeti Sekreterliği'ne tescili yöntemleri hükme bağlanmıştı. Bu maddeye göre, andlaşmanın süresi beş yıldır ve bu sürenin bitiminden altı ay önce bağıtlı tarafların birisince andlaşmaya son

Savaşı'na girişinin onuncu yıldönümünde, Fransız Dışişleri Bakanı Aristide Briand, Fransa'ya Avrupa'da özel bir prestij kazandırmak amacıyla, ABD ile Fransa arasında ilişkilerde savaşın kanun dışı ilan eden karşılıklı bir yükümlülükte bulunulmasını önerdi. ABD Dışişleri Bakanı Kellogg ise, 'savaşı ulusal politikanın bir aleti olmaktan çıkarma yükümlülüğünün' çok taraflı andlaşmalarla sağlanması önerisinde bulundu. Kellogg'un bu önerisini kapsayan Briand-Kellogg Andlaşması, 1928 Ağustos'unda ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Belçika ve Çekoslovakya arasında imzalandı. Daha sonra Türkiye dahil başka devletlerinde imzaladığı bu Andlaşma, İngiltere ve Fransa'nın içtenlikten uzak politikaları ile Almanya, Japonya ve İtalya'nın saldırgan politikaları nedeniyle işlerliğini yitirdi. Oral Sander, **Siyasi Tarih**(1918-1994), 6. bs. Ankara, İmge Kitapevi, 1998, s. 35-36.

verildiği bildirilmedikçe yeniden beş yıl için yürürlükte kalacağı, bunun daha sonraki dönemler için de geçerli olacağı yazılıydı.²⁸¹ Andlaşma, TBMM’de 14 Ocak 1938 günü onaylandı ve andlaşmaya taraf olan diğer devletlerin de onayından sonra, 25 Haziran 1938 günü yürürlüğe girdi.

Andlaşmanın imzalanmasından sonra, ayrı bir protokol imzalanarak bir konsey kurulmuştur. Konseyin bir sekreteryası kurulmuş ve konseyin yılda en az bir defa Cenevre’de toplanması öngörülmüştür. Konsey başkanlığını ise, andlaşmaya taraf devletlerin dışişleri bakanlarınca sırayla yürüteceği şeklinde karara bağlanmıştı. Konsey kurulur kurulmaz ilk toplantısını 23 Eylül 1937’de Cenevre’de yapmış ve ilk karar olarak, Milletler Cemiyeti Konsey’inde Türkiye’den boşalacak yere İran’ın aday gösterilmesi kabul etmişti.²⁸²

Sadabat Paktı’nın imzalanması resmi çevrelerde ve basında olumlu karşılanmıştı. Dört devlet başkanı tarafından birbirine gönderilen telgraflarda Pakt’ın Orta Doğu’da barışın devamı için zaruri olduğu belirtiliyordu. Pakt, Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan uluslararası sistemin devamını savunan anti-revizyonist devletler, özellikle İngiltere tarafından da olumlu karşılanmıştı.²⁸³ Türkiye ise yapılan bu andlaşmayla, Doğu sınırlarını güvenlik altına almıştı. Böylece Türkiye, Batı’da Balkan Antantı, Doğu’da Sadabat Paktı’nın kurulmasını sağlayarak, yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesinde sınırlarını güvenlik altına almıştı. Gerçi Sadabat Paktı, Balkan Antantı gibi bir ittifak andlaşması değildi. Ancak herhangi bir saldırıya karşı caydırıcı niteliği taşıyordu ve Orta Doğu’da bu alanda imzalanmış ilk dayanışma andlaşması olan Pakt, Ege Denizi’nden Basra Körfezi ile Himaliyalara kadar uzanan bir barış ve dostluk bölgesi oluşturmuştu.²⁸⁴

²⁸¹ İsmail Sosyal, **a.g.m.** , s. 331-332 , İsmail Soysal, **a.g.e.** , s. 582-587. Andlaşmaya taraf devletlerden hiçbiri Sadabat Paktı’ndan ayrıldığını açıklamadığı için, Pakt hukuksal açıdan uzun yıllar geçerliliğini korudu. Ancak Pakt, İkinci Dünya Savaşı ile birlikte değerini yitirmeye başladı. Çünkü, savaş boyunca İngiltere Irak’ı denetim altında tutmuş, İran ise İngiltere ile Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmişti. Savaştan sonra İran siyasal bağımsızlığını tekrar kazanınca Paktı canlandırmaya çalışmış, hatta Pakt’a Pakistan’ın da alınmasını önermişti. Ancak Savaş sonrası dönemde uluslararası sistemde büyük değişiklikler olmuş ve Sovyet tehdidine karşı bölgede 1955 yılında Bağdat Paktı kurulunca, Sadabat Paktı’nın önemi iyice azalmıştı 1980 yılında Pakta üye olan İran-İrak arasında savaş çıkınca, Pakt varoluş nedenini yitirmiş ve tarihe karışmıştır.

²⁸² Hasan Berke, **Türkiye’nin Dış Politikası 1923-1939**, İstanbul, Alfa Yayınları, 1998, s. 136, **Ayın Tarihi**, Sayı: 46(1-31 Eylül 1937), s. 133.

²⁸³ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **a.g.e.** , s. 106. Dört Devlet Başkanın birbirlerine gönderdiği telgraflar için bkz: **Ayın Tarihi**, Sayı: 44(1-31 Temmuz 1937), s. 68-70.

²⁸⁴ Şerafettin Turan, **a.g.e.** , s. 189.

V-Atatürk'ün Ölümü ve Rıza Şah'ın İktidardan Düşmesi

İki ülke arasında ilişkiler en üst seviyede devam ederken İran Dışişleri Bakanı Sami, 21 Ekim 1937 günü İstanbul'a gelmişti. İstanbul'da iki gün kaldıktan sonra Ankara'ya geçen Sami, burada törenlerle karşılanmıştı. Ankara'da 29 Ekim törenlerine katılan İran Dışişleri Bakanı, Dışişleri Bakanı Teyfik Rüştü Bey, Başbakan Celal Bayar ve Cumhurbaşkanı Atatürk'le görüşmüş, bu görüşmeler gayet sıcak bir ortamda geçmişti.²⁸⁵

1938 yılı boyunca, ilişkiler bu çerçevede devam etmiş ve Atatürk'ün ölüm haberi İran'da da büyük bir üzüntüyle karşılanmıştı. Yurt içi gezisinde olan Rıza Şah, haberi telefonla Dışişleri Bakanı'ndan almış ve ağlamaklı bir sesle, derhal Türk Büyükelçiliği'ne gidilmesini ve kendisi namına taziyede bulunulmasını istemişti. Atatürk'ün ölümü dolayısıyla saray ve hükümet, bir ay resmi matem ilan etmiş ve Rıza Şah, defin merasiminin sonuna kadar İran'da, askeri ve resmi binalar üzerinde ve yabancı ülkelerdeki temsilciliklerdeki bayrakların yarıya indirilmesini emretmişti.²⁸⁶ Ayrıca İran meclisinde özel bir anma oturumu yapılmıştı. İran gazeteleri siyah çerçeveler içinde Atatürk'ün fotoğraflarını basmış ve ilk sayfalarını O'na ait yazılara ayırmıştı.²⁸⁷ Ankara'da yapılan Atatürk'ün cenaze törenine İran yüksek düzeyde bir heyet ve bir tören kıtası göndermişti. İran heyeti Toros ekspresi ile 18 Kasım günü, tören kıtası da 19 Kasım'da Ankara'ya ulaştı. İran askeri kıtası, 21 Kasım günü yapılan son cenaze töreninde, Yunan askeri kıtasından sonra Atatürk'ün cenazesinin konulduğu katafalkın önünden geçmişler ve Atatürk'ü bayrakları ve kılıçlarıyla selamlamışlardı.²⁸⁸

Atatürk'ün ölümünden sonra Rıza Şah, ancak üç yıl İran'ın başında kalabilmişti. Rıza Şah'ın, İkinci Dünya Savaşı öncesinde liderliğini Almanya'nın yaptığı Mihver Devletleri'ne yaklaşması, İngiltere ve Sovyetler Birliği'ni karşı tedbirler almaya itti. İki ülke, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasından kısa

²⁸⁵ **Ayn Tarihi**, Sayı: 47(1-31 İkteşrin 1937), s. 86-90, **Ayn Tarihi**, Sayı: 48(1-30 Sontışrin 1937), s. 115.

²⁸⁶ **Ayn Tarihi**, Sayı: 60(1-30 II. Teşrin 1938), s. 6,8 , Dışişleri Bakanlığı Arşivinden aktaran Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, Cilt II, s. 555.

²⁸⁷ **Ayn Tarihi**, Sayı: 60(1-30 II. Teşrin 1938), s. 79-80, 191-193.

²⁸⁸ "Büyük Şef Atatürk'ün Ölümü Münasebetiyle", **Ülkü**, Cilt:12, Sayı: 70(Birinci Kanun 1938), s. 368, 371, 374-375. İran heyeti, İran'ın Ankara Büyükelçisi Khalil Fahimi, Orgeneral Nakhdjevan, Korgeneral Koupal, ve Albay Arfa'dan meydana gelmişti. İran'ın askeri kıta ise, bir binbaşı, iki yüzbaşı ve elli yedi erden oluşuyordu. **Ayn Tarihi**, Sayı: 60(1-30 II. Teşrin 1938), s. 33, **Belgelerle Atatürk**, Ankara, T.C. Savunma Bakanlığı(Türk Tarih Kurumu Basımevi), 1999, s. 213.

bir süre sonra, 16 Ağustos 1941'de, İran'da bulunan Almanların çıkartılması konusunda İran hükümetine bir nota verdi. Bu notaya gerekli cevap alınamayınca İngiliz ve Sovyet orduları, 25 Ağustos'ta, İran ve Kafkasya'daki petrol alanlarını korumak, Basra Körfezi'nden Sovyetler Birliğine uzanan güvenilir bir ikmal hattı kurmak gerekçesiyle İran'ı işgale başladı. İki gün içinde tüm İran işgal edildi. Bu işgal sonrası Rıza Şah, işgal kuvvetlerinin baskısı sonucu tahtı, Eylül 1941'de oğlu Muhammet Rıza Pehlevi'ye bırakmak zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra Rıza Şah sürgüne gönderildi ve 1944 yılında vatan özlemiyle vefat etti.²⁸⁹

²⁸⁹ A. Öner Pehlivanoglu, **a.g.e.** , s. 77, Rameş Sanghvi, **a.g.e.** , s. 55-68, Avraham Sela, **a.g.e.** , s. 313, Donald N. Wilber, **a.g.e.** , s. 100.

SONUÇ

İran, tarihin ilk devirlerinden itibaren önemli bir uygarlık merkezi olmuştur. Bu coğrafyada kurulan uygarlıklar, Mezopotamya ve Anadolu uygarlıklarıyla birleşerek kendilerine özgü bir medeniyet oluşturmuşlardır. Özellikle İran kökenli Persler döneminde askeri, siyasi ve kültürel anlamda büyük bir medeniyet oluşturulmuştur. Takip eden yüzyıllarda İran, yabancı bir çok kavimin istilasına uğrasa da, asla bu kültürel özünü kaybetmemiş ve Müslüman Arapların ve Türklerin bu coğrafyaya gelmesinden sonrada gelişerek varlığını devam ettirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu bölgesine doğru genişlediği 16. yüzyılda, İran'da Safevi Devleti kurulmuş ve bu iki güç, Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Irak'ın hakimiyeti için uzun süren savaflara girmişlerdir. Bu savaflarda mezhepsel, ekonomik ve siyasi unsurlar da etkileyici olmuştur. Uzun yıllar süren savaflar 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Andlaşmasıyla hız kesmiştir. Safeviler'den sonra İran'a egemen olan, Afşar, Zend ve Kaçar hanedanları döneminde İran'la ilişkiler, kısa süreli çatışmalara rağmen barış içinde devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı, her iki ülkede varolan yönetimlerin zayıflamasına sebep olmuştur. Kaçarların idaresinde olan İran, savafla girmemesine rağmen, savaştan tam bir kaos içinde çıkmıştı. Birbiri ardına kurulan hükümetler ülkede siyasi istikrarı sağlayamamış ve İran İngiliz etkisi altına girmişti. Savaştan yenilgiyle çıkan Osmanlılar ise, kısa bir süre sonra işgale uğramış ve Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik varlığı tartışmalı hale gelmiştir.

Anadolu'da Kurtuluş Savaşı devam ederken, İran'da, Şubat 1921'de, Rıza Han'ın liderlik ettiği bir darbe olmuş ve bu darbeden sonra Rıza Han, hükümette önemli bir konuma gelmiştir. Bu dönemde, yeni İran hükümetiyle Ankara hükümetinin çıkarları uyuşmaktaydı: İki yönetim de İngilizleri düşman olarak görürken, Sovyetlerle yakın ilişkiler geliştirmekteydi. Kısa bir süre sonra İran hükümeti, İstanbul'daki elçisini korurken, Ankara'ya 1922 Haziran'ında bir elçi göndermiştir. Ankara hükümeti de karşılık olarak Muhiddin Paşa'yı Tahran'a elçi olarak göndermiş ve Muhiddin Paşa 1923 başlarında görevine başlamıştır. Bu arada, İki hükümet arasında Simko isyanı nedeniyle bir süre ilişkiler gerilmiştir. Ankara hükümetinin Ermeni ve Nasturilere karşı kullandığı Simko, İran'ın batı bölgelerinde

bağımsızlık şiarıyla ortaya çıkan ve 20'li yılların ortalarına kadar bölgede etkili olan bir Kürt isyancısıdır. Ankara hükümeti, Simko'nun İngilizlerle işbirliği yaptığını fark ettikten sonra, İran'ın da tepkisini göz önüne alarak, isyancıya verdiği desteği kesmiştir. Böylelikle, ilişkilerin kısa süreli olarak gerilmesine sebep olan bu sorun ortadan kalkmıştır.

Türkiye'de Cumhuriyet ilan edilmesi İran'da bazı kesimler tarafından sempatiyle karşılanmıştır. Cumhuriyet'in ilan edildiği tarihlerde Rıza Han Başbakan olmuş ve İran'da benzer bir rejim kurmak için harekete geçilmiştir. Bu konuda Türkiye'nin Rıza Han'a olumlu anlamda telkinleri olmuştur. Ancak Rıza Han, cumhuriyet karşıtı tepkilere daha fazla dayanamayarak cumhuriyet ilanından vazgeçmiş ve kısa bir süre sonra da Kaçar hanedanlığını yıkarak İran Şahı olmuştur.

1925-1930 arası dönemde ilişkilere, Kürt isyancılarından kaynaklanan sınır sorunu damgasını vurmuştur. Türkiye'nin Doğu bölgelerinde ayaklanan Kürt isyancıları, takibe uğradıkları zaman İran tarafına geçmişler ve İran'da rahatlıkla barınabilmişlerdir. Bu durum Türkiye'nin tepkisini çekmiş ve sorunun çözümü için İran nezdinde girişimde bulunulmuş, ancak istenilen sonuç alınamamıştır. İran, Türkiye'nin isteklerini tam olarak karşılayamasa da, mevcut sorunun çözümü için 22 Nisan 1926'da Tahran'da Dostluk ve Güvenlik Andlaşması ve bu andlaşmaya ek protokol niteliğinde 15 Haziran 1928 tarihli Andlaşma imzalanmıştır.

Yapılan andlaşmalar sınır sorununu çözememiş ve 1930 Ağrı İsyanı sırasında iki ülke arasında yeniden ciddi bir gerginlik yaşanmıştır. İsyana katılan isyancıların İran'a kaçması ve sınırın İran tarafından her türlü yardımı almaları Türk hükümetinin tepkisine neden olurken, isyancıları takip eden Türk askerlerinin İran topraklarına geçmesi İran hükümetince hoş karşılanmamıştır. İsyancıların yakalanması yönünde Türkiye'nin İran nezdindeki girişimleri bir süre sonra sonuç vermiş ve ayrıca İran, Türkiye'nin sınırın değiştirilmesi yönündeki isteğini de kabul etmiştir. Bu doğrultuda iki ülke arasında 23 Ocak 1932'de imzalanan sınır andlaşması ile, Ağrı dağının tamamı Türkiye topraklarına katılmış, buna karşılık İran'a Van sınırındaki Kotur arazisi verilmiştir.

Sınır sorunun çözümlenmesinden sonra, iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır. Haziran 1934'de Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretiyle de ikili ilişkiler zirve noktasına ulaşmıştır. Yaklaşık bir ay süren bu gezi esnasında Rıza Şah, Türkiye'de gerçekleştirilen reformlardan ve kendisine gösterilen yoğun ilgiden çok etkilenmiştir. Şah'ın gezisi sonrası, bölgesel bir işbirliği andlaşması için girişimlere

başlanılmış ve Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında 4 Temmuz 1937'de Sadabat Paktı imzalanmıştır. Yapılan bu andlaşmayla taraflar, birbirlerine karşı saldırıdan ve kışkırtmalardan kaçınacaklarını ve bölgede barışı korumak için her türlü çabayı harcayacaklarını kabul etmişlerdir.

Atatürk'ün 10 Kasım 1938 günü ölmesi, İran'da büyük üzüntüyle karşılanmıştır. İran'da bir ay yas ilan edilmiş, İran Meclisi Atatürk'ü saygıyla anmak için olağanüstü bir toplantı yapmıştır. İran basını da siyah çerçeveler içinde Atatürk'ün fotoğraflarını basmış ve ilk sayfalarını Atatürk'e ayırmıştır. İran hükümeti, Atatürk'ün cenaze törenine bir heyet ve askeri kıta göndererek O'na olan saygısını göstermiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra Rıza Şah, ancak üç yıl İran'ın başında kalabilmiştir. İkinci Dünya Savaşı çıkmasından kısa bir süre sonra İran, Ağustos 1941'de Sovyet ve İngiliz işgaline uğramış ve Şah, Alman yanlısı olduğu gerekçesiyle iktidardan indirilerek sürgüne gönderilmiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri Bakanlar Kurulu Kataloğu(0301811),
019441, 014472, 43916/114-5, 265817/416-2, 4469, 6368, 63419.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri Bakanlar Kurulu Kataloğu(0301812),
305714, 02135812/107-55, 43176, 316810, 45355, 453911, 464915, 486116,
486211.

RESMİ YAYINLAR

1-Ayın Tarihi

Cilt: 1, Sayı:2(Ekim 1339), Ankara, Matbuatı
Müdüriyet Umumiyesi.

Cilt: 2, Sayı:5(Ocak 1339), Ankara, Matbuatı
Müdüriyet Umumiyesi.

Cilt: 3, Sayı:7-10(1340), Ankara, Matbuatı
Müdüriyet Umumiyesi.

Cilt: 7, Sayı:22(Ocak 1926), Ankara, Matbuatı
Müdüriyet Umumiyesi.

Cilt:18, Sayı:57-58-59(I.Kanun,II.Kanun,Şubat,
1928-1929), Ankara, Matbuat Umum,
Müdürlüğü, 1929.

Cilt:25, Sayı:84-85(Mart-Nisan 1931), Ankara,
Hariciye Vekaleti Matbaası, 1931.

Sayı:5(1 Nisan-31 Nisan 1934), Ankara,
Matbuat Umum Müdürlüğü, 1934.

Sayı:6(1-31 Mayıs 1934), Ankara, Matbuat
Umum Müdürlüğü, 1934.

Sayı:7(1-30 Haziran 1934), Ankara, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1934.

Sayı:8(1-31 Temmuz 1934), Ankara, Matbuat Umum Müdürlüğü, 1934.

Sayı:23(1-31 I.Teşrin 1935), Ankara, Basın Genel Direktörlüğü, 1935.

Sayı: 41(1-30 Nisan 1937), Ankara, Basın Genel Direktörlüğü, 1937.

Sayı: 43(1-32 Haziran 1937), Ankara, Basın Genel Direktörlüğü, 1937.

Sayı: 44(1-31 Temmuz 1937), Ankara, Basın Genel Direktörlüğü, 1937.

Sayı: 46(1-31 Eylül 1937), Ankara, Basın Genel Direktörlüğü, 1937.

Sayı: 47(1-31 İlkteşrin 1937), Ankara, Basın Genel Direktörlüğü, 1937.

Sayı: 48(1-30 Sonteşrin 1937), Ankara, Basın Genel Direktörlüğü, 1937.

Sayı: 60(1-30 II. Teşrin 1938), Ankara, Basın Genel Direktörlüğü, 1938.

2-Düstur

3. Tertip, Cilt:10(Teşrinisani 1928-Teşrinievvel 1929), 2. bs., Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1953.

3. Tertip, Cilt:13(Kasım 1931-Ekim 1932), 2. bs., Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1950.

3. Tertip, Cilt:15(Teşrinisani 1933-Teşrinievvel 1934), 2. bs., Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1955.

3. Tertip, Cilt:16(Teşrinisani 1934-Teşrinievvel 1935), 2. bs., Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1955.

3. Tertip, Cilt:18(Teşrinisani 1936-Teşrinievvel 1937), 2. bs., Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1956.

3. Tertip, Cilt:19(Teşrinisani 1937-Teşrinievvel 1938), 2. bs., Ankara, Başvekalet Devlet Matbaası, 1956.

3-TBMM Zabıt Ceridesi

Devre:I, Cilt:23, Ankara, TBMM Matbaası, 1960.

Devre: II, Cilt: 25, Ankara, TBMM Matbaası, [t.y.].

Devre:III, Cilt:5, Ankara, TBMM Basımevi, [t.y.].

KİTAPLAR-ANSİKLOPEDİLER

AHAVİ, Şahruh:

İran’da Din ve Siyaset, Çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1990.

AKGÜL, Suat, Sahir Uzel:

Musul-Kerkük Harekatı, Ankara, Berikan Yayınları, 2001.

AKŞİN, Aptülahat:

Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri Ve Diplomasisi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

- ALTAY, Fahrettin: **10 Yıl Savaş ve Sonrası**, İstanbul, İnel Yayınları, 1970.
- ARMAOĞLU, Fahir: **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- ARSLAN, Esat: **Türk Dış Politikasında Ödün Değil, Uzlaş**, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2003.
- ATABAKI, Touraj,
Erik J. Zürcher(E.d.): **Men of Order** Authoritarian Modernisation in Turkey and Iran 1918-1942, London-New York: I. B. Tauris Company, 2004.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:10(1920-1921), İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003.
- Cilt:13(1922), İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004.
- Cilt:15(23 Ocak 1923-30 Haziran 1923), İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005.
- Cilt:17(18 Eylül 1924-27 Eylül 1925), İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası (1923-1938)**, Cilt 2, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, TBMM'de ve CHP Kurultaylarında (1919-1938)**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1945.

- BARRACLOUGH, Geoffrey: **Times Dünya Tarihi Atlası**, Çev. Zeki Okar, İstanbul, Karacan Yayınları, 1980.
- BAŞER, Alev Erkilet: **Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler**, 2. bs. , İstanbul, Yöneliş Yayınları, 2000.
- BAYKARA, Hüseyin: **İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri**, İstanbul, Emek Matbaası, 1978.
- BERKE, Hasan: **Türkiye'nin Dış Politikası 1923-1939**, İstanbul, Alfa Yayınları, 1998.
- Belgelerle Atatürk**, Ankara, T.C. Savunma Bakanlığı(Türk Tarih Kurumu Basımevi), 1999.
- BULUT, Faik: **Dar Üçgende Üç İsyân**, İstanbul, Belge Yayınları, 1992.
- Çağdaş Liderler Ansiklopedisi**, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1986.
- ÇAKAN, Işıl: **Konuşunuz, Konuşturunuz**, İstanbul, Otopsi Yayınları, 2004.
- ÇAMURCU, Kenan: **Firuze Köprüde, Üçüncü Cumhuriyet** (Velayet Demokrasısından Demokratik Cumhuriyete İran), İstanbul, Şehir Yayınları, 2000.
- ÇAY, Abdulhaluk: **Kürt Dosyası**, 4. bs. , Ankara, Turan Kültür Vakfı, 1996.
- DURSUN Yıldız, Hakkı: **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Cilt-9, İstanbul, Çağ Yayınları,1988.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt-13, İstanbul, Çağ Yayınları, 1989.

ESENDAL, Memduh Şevket:

Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar, Ankara, Bilgi Kitapevi, 1999.

FROMKİN, David:

Barışa Son Veren Barış, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997.

FURON, Raymond:

İran, Çev. Galip Kemali Söylemezoğlu, İstanbul, Hilmi Kitapevi, 1943.

**Genelkurmay Belgelerinde
Kürt İsyancıları 1,**

İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992.

**Genelkurmay Belgelerinde
Kürt İsyancıları-II,**

İstanbul, Kaynak Yayınları, 1992.

GEREDE, Hüsrev:

Siyasi Hatıralarım I: İran, İstanbul, Vakıf Basımevi, 1952.

GÖKTAŞ, Hıdır:

Kürtler İsyancı-Tenkil, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1991.

GÖNLÜBOL, Mehmet,
Cem Sar:

Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası(1919-1938), Ankara, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1990.

GÜNALTAY, M. Şemseddin:

İran Tarihi(Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar), Cilt-1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948.

- GÜRÜN, Kamuran: **Savaşan Dünya ve Türkiye**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1986.
- HOLT, M., A.K. S. Lambton, B. Lewis: **İslam Tarihi** Kültür ve Medeniyeti, Haz. İsmail Kılıoğlu, Cilt:1, 2. bs., İstanbul, Kitabevi, 1997.
- İslam Tarihi** Kültür ve Medeniyeti, Haz. İsmail Kılıoğlu, Cilt:2, 2. bs. , İstanbul, Kitabevi, 1997.
- İLERİ, Suphi Nuri: **Siyasi Tarih**, İstanbul, Güneş Matbaası, 1940.
- İNÖNÜ, İsmet: **Hatıralar**(2. Kitap), Ankara, Bilgi Yayınevi, Kasım 1987.
- JWAİDEH, Wadie: **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi**, Haz. Nevzat Kırac, Çev. İsmail Çeken, Alper Duman, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.
- KARABEKİR, Kazım: **İstiklal Harbimiz**, 2. bs. , İstanbul, Türkiye Yayınları, 1969.
- KARACA, Emin: **Ağrı Eteklerindeki Ateş**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1991.
- KILIÇ, Remzi: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda **Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları**, İstanbul, Tez Yayınları, 2001.
- KOÇAK, Cemil: **Umumi Müfettişlikler**(1927-1952), İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- LAZAREV, M. S. : **Emperyalizm ve Kürt Sorunu**(1917-1923), Çev. Mehmet Demir, Ankara, Özge Yayınları, [t.y.].

- LENCZOWSKI, George (E.d.): **Iran Under The Pahlavis**, California, Hoover Institution Press, 1978.
- MANSEL, Philip: **Sultanların İhtişamı**, Çev. Nigar Alemdar, İstanbul, İnkılap Kitapevi, 1998.
- Meydan Larousse**, Cilt 6, İstanbul, Meydan Yayınevi, 1969.
- ORAN, Baskın(Ed.): **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I(1919-1980)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- ÖZEL, Sabahattin: **Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul, Derin Yayınevi, 2006.
- ÖZTUNA, Yılmaz: **Devletler ve Hanedanlar**, Cilt 1, Genişletilmiş 2. bs. , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- PAŞA, İhsan Nuri: **Ağrı Dağı İsyanı**, 2. bs., İstanbul, Med Yayıncılık, 1992.
- PEHLİVANOĞLU, A. Ömer: **Ortadoğu ve Türkiye**, İstanbul, Kastaş Yayınevi, 2004.
- Political Encyclopedia of **Middle East**, Ed. Avraham Sela, New York Continuum Publishing Company, 1999.
- POTYEMKİN(Ed.), Vladimir: **Uluslararası İlişkiler Tarihi(Başlangıcından Günümüze Diplomasi Tarihi)**, Çev. Attila Tokatlı, Cilt 3, İstanbul, May Yayınları, 1979.

- RESULZADE, Mehmet Emin: **İran Türkleri(Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları)**, Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 1993.
- SANDER, Oral: **Siyasi Tarih(1918-1994)**, 6. bs. Ankara, İmge Kitapevi, 1998.
- SANGHVİ, Rameş: **Aryamehr:İran Şahı Siyasi Bir Biyografi**, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1971.
- SARAY, Mehmet: **Türk-İran İlişkileri**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Türk-İran İlişkilerinde Şiiliğin Rolü**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990.
- SARIHAN, Zeki: **Kurtuluş Savaşı Günlüğü: Erzurum Kongresinden TBMM'ye**, Ankara, Öğretmen Dünyası Yayınları, 1984.
- Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV**, Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına(23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- SASUNİ, Garo: **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**, Çev. Bedros Zartaryan, Memo Yetkin, 3. bs., İstanbul, Med Yayınları, 1992,
- SONYEL, Salahi R. : **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.

Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II,
Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.

SOYSAL, İsmail:

Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, Cilt:I(1920-1945), 2. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

SYKES, Percy:

İran Tarihi(Harbi Umumi'de İran), İstanbul, Erkanı Harbiye Umumiye İstihbarat Dairesi, 1341.

ŞİMŞİR, Bilal N. :

Atatürk İle Yazışmalar I (1920-1923), Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981.

Bizim Diplomatlar, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.

Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, Cilt II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

Tarih 1(Tarihtenevvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar),

İstanbul, Devlet Matbaası, 1932.

TUĞLACI, Pars:

Çağdaş Türkiye, Cilt 1, İstanbul: Cem Yayınevi, 1987.

TURAN, Şerafettin:

Türk Devrim Tarihi III-Yeni Türkiye'nin Oluşumu, 2. Bölüm(1923-1938), Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.

- Türk İstiklal Harbi,** Cilt III: Doğu Cephesi(1919-1921), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995.
- Cilt IV: Güney Cephesi, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1966.
- Türkiye Diyanet Vakfı
İslam Ansiklopedisi,** Cilt 22, İstanbul, TDV Yayınları, 2000.
- UÇANTÜRK, Fahri: **1930 Yılı Ağrı Harekatına Karakösedden Bir Bakış,** Eskişehir, Hava Okulu Matbaası, 1948.
- Uçarol, Rifat: **Siyasi Tarih,** 4. bs. , İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, 1987.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Tarihi,** Cilt 2, 5. bs. , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Osmanlı Tarihi ,** Cilt 3, 2. Kısım, 3. bs. , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982.
- Osmanlı Tarihi,** Cilt 4, 2. Kısım, 2. bs. , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Wilber, Donald N. : **Four Hundred Forty-Six Kings of Iran,** Tehran, Offset Pres, 1972.
- Yeliseyeva, N. V. ,
A. Z. Manfred: **Yakın Çağlar Tarihi,** 3. bs., İstanbul, Konuk Yayınları, Kasım 1978.

SÜRELİ YAYINLAR

1-Makaleler

- AKGÜL, L. Hilal: “Rıza Han’ın Türkiye Ziyareti”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı:7(4/2005) s. 1-41.
- ANBARCIOĞLU, Meliha: “Atatürk ve İran’da Reformlar ”, **Doğu Dilleri**, Cilt: 3, Sayı:4, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983, s. 5-38.
- ARAR, İsmail: “Atatürk’ün Günümüz Olaylarına da Işık Tutan Bazı Konuşmaları”, **Bellekten**, Cilt:45, Sayı:177(Ocak 1981), s. 5-26.
- ARSLANOĞLU, Cemender: “İran, Rusya, Ermeniler ve Gürcüler’le Yaptığımız Savaşların Kısa Kronolojisi ve Türkiye’nin Kuzey Doğu Sınırlarının Tespiti”, **Azerbaycan**, Cilt:38, Sayı:268(1989), s. 172-183.
- ASLANTEPE, Sevsen: “Dış Temsilciler Çizelgesi”, **Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç (15-17 Ekim 1997)**, Haz. İsmail Soysal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 763-797.
- AYKUT, İbrahim: “Osmanlı-İran İlişkilerinde Diplomatik Bir Kesit”, **Osmanlı**, Cilt 1, Haz. Halil İnalçık, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 689-702.

BRUINNESSEN,

Martin Van:

“Kürt Aşiretleri ve İran Devleti: Simko Ayaklanması”, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, Çev. Selda Somuncu, 1992, s. 205-249.

“Büyük Şef Atatürk’ün Ölümü Münasebetiyle”, **Ülkü**, Cilt:12, Sayı: 70(Birinci Kanun 1938), s. 355-376.

ÇAĞLAR, Günay:

“Atatürk’ün Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede Zamanında Türkiye-İran İlişkilerine Bir Bakış, 1930-1934 Yılları Arasında Türkiye ve Dünya”, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi(25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)**, Cilt II, Ankara, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 977-993.

ÇETİNSAYA, Gökhan:

“Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938”, **Avrasya Dosyası**, Cilt:5, Sayı:3(Sonbahar 1999), s. 148-175.

“Dünden Bugüne Türkiye-İran İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, **Birikim Dergisi**, Sayı:96(1997), s. 43-53.

“Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran İlişkileri, 1919-1925”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:XVI, Sayı:48(Kasım 2000), s. 769-796.

“Türk-İran İlişkileri 1923-1998”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Cilt: Sayı:23-24(Eylül-Aralık 1998), s. 1441-1449.

“İran Cumhuriyeti”, **Yeni Kafkasya**, Cilt:1, Sayı:6(15.12.1923), s. 12-13.

“İran ve Türkiye”, **Ülkü**, Cilt:3, Sayı:17(Temmuz 1934), s. 321-324.

KILIÇ, Selda:

“İran’da İlk Anayasal Hareket ‘1906 Meşrutiyeti’ ”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:20, Sayı:32(2002), Ankara, s. 143-161.

SU, Kamil:

“Yavuz Zamanında Osmanlı-İran Münasebatı”, **Kaynak**, Sayı:56(19 Eylül 1937), s. 217-218.

KUNERALP, Sinan:

“Tazminat Sonrası Osmanlı Sefirleri”, **Çağdaş Türk Diplomasisi:200 Yıllık Süreç**(15-17 Ekim 1997), Haz. İsmail Soysal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, s. 113-126.

KURTCEPHE, İsrail,
Mustafa Balcıoğlu:

“Türk Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşında Almanya’nın İran Siyaseti”, **OTAM**, Sayı:3(Ocak 1992), s. 271-284.

KÜÇÜKDAĞ, Yusuf:

“Osmanlı Devleti’nin Şah İsmail’in Anadolu’yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri”, **Osmanlı**, Cilt 1, Haz. Halil İnalcık, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 269-279.

- MIRJAFARI, Hosein: “İranlı Tarihçilerin Bakış Açısıyla Kanuni Sultan Süleyman’ın Siyaseti ve Kişiliği”, **Osmanlı**, Cilt 1, Haz. Halil İnalçık, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 369-371.
- MİM, Elif: “İran’da Cumhuriyet”, **Yeni Kafkasya**, Cilt 1, Sayı:13(1.4.1924), s. 3-6.
- “Türkiye-İran Dostluğu”, **Yeni Kafkasya**, Cilt:3, Sayı:13(15.05.1926), s. 6-7.
- MUADDEL, Mansur: “İran’da Şii Ulema ve Devlet”, **İran Devrimi**, Der. Serpil Üşür, İstanbul, Belge Yayınları, 1992, s. 151-200.
- ÖZGİRAY, Ahmet: “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri(1920-1938)”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, Haz. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 297-308.
- RICHARD, Yann: “Kemalizm ve İran”, Haz. İskender Gökalp, François Georgeon, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, İstanbul, Arba Yayınları, 1990, s. 79-97.
- SARIKAYA, M. Saffet: “Dini ve Siyasi Bakımdan Osmanlı-İran Münasebetleri”, **Türk Kültürü**, C.XXXI, Sayı:363(1993),s. 406-422.
- SOYSAL, İsmail: “1937 Sadabat Paktı”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**(15-17 Ekim 1997), Haz. İsmail Soysal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 327-342.

ŞABANİ, Rıza: “Efşariye ve Zendiye Döneminde(H. 1135-1210/ M. 1723-1796) İran-Osmanlı İlişkileri”, Çev. Hicabi Kırlangıç, **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu**(16-17 Aralık 2002), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 79-86.

UNAT, Reşit Faik: “Husrev Paşanın İran Elçisi Hudadad Han Hakkındaki Bir Arz Tezkeresi”, **Tarih Vesikaları**, Cilt:1, Sayı:5(Şubat 1942), s. 369-373.

YALÇIN, Emre: “Cumhuriyet Döneminde İlk Lirik Sahne Eseri Özsoy Operası”, **Toplumsal Tarih**, Cilt:4, Sayı:24(Aralık 1995), s. 41-47.

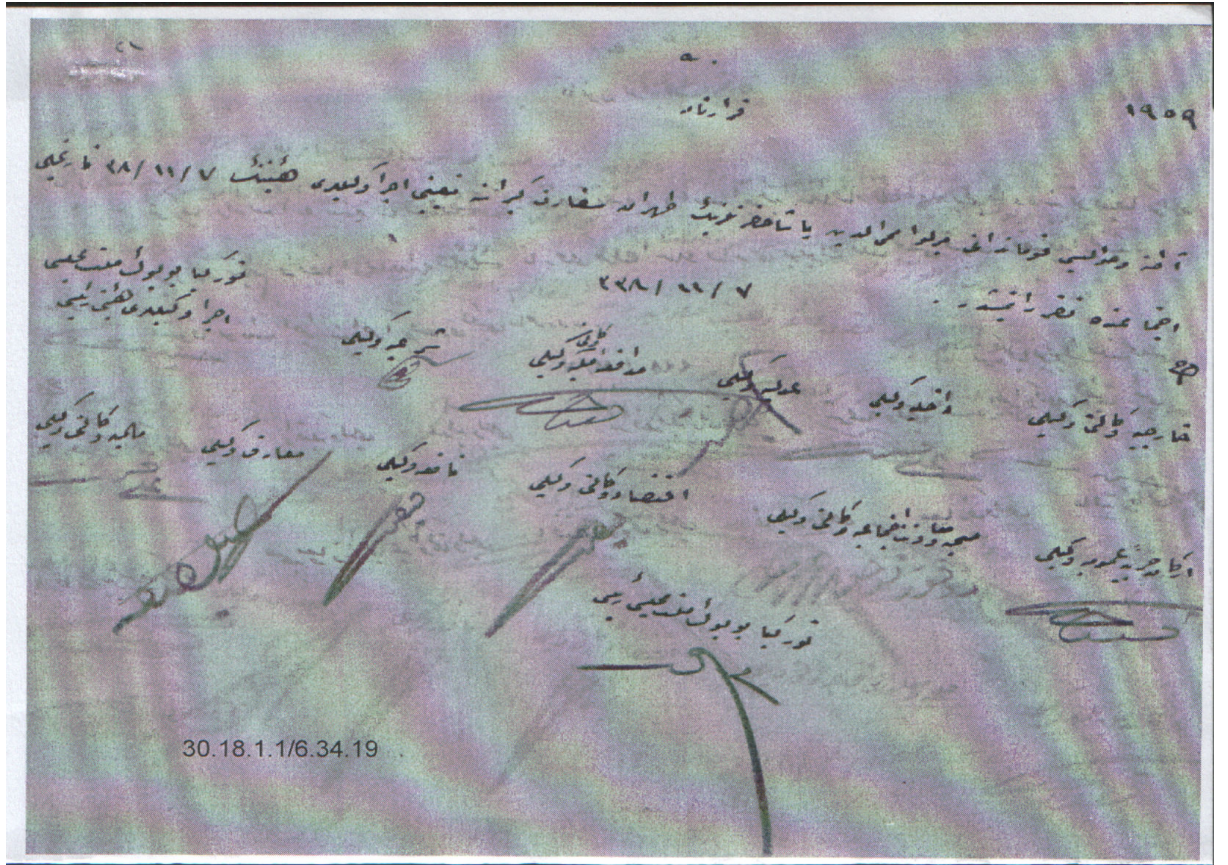
2-Gazeteler

Cumhuriyet(11 Haziran 1934-10 Temmuz 1934).

Son Posta(23 Mayıs 1934, 5 Haziran 1934).

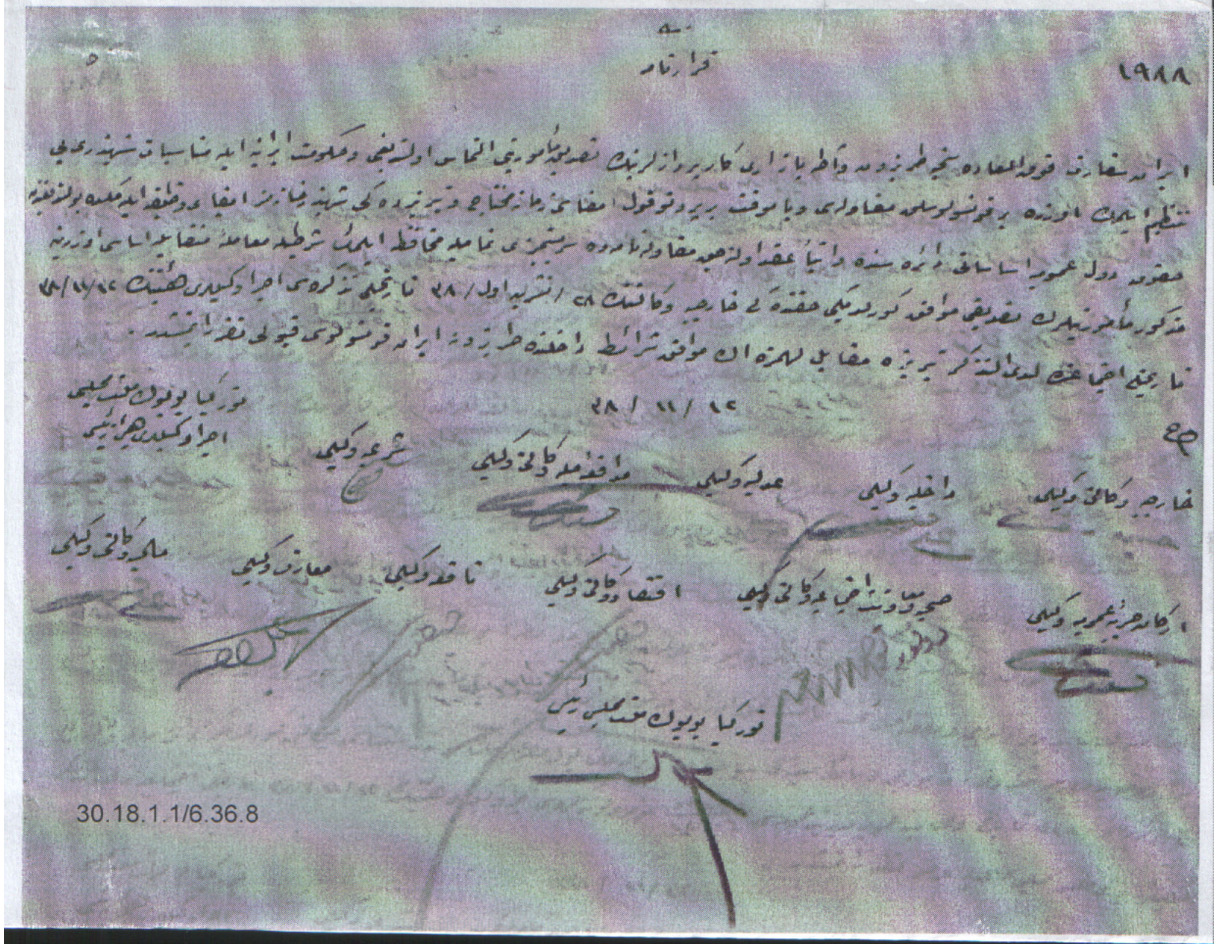
EKLER

EK I: Muhittin Paşa'nın Büyükelçi Olarak Atanması.

BCA, 301811-63419.

EK II: İnan Hükümetinin Konsolosluk Açmasını Kabul Edilmesi.

BCA, 301811-6368.

EK III: Simko'nun Türkiye'ye Sığınması Halinde Yapılacak İşlemler.

T.C. SÖKAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

ŞİZİLİĞİ 20/06/1994 tarih ve 03371 sayılı Genelgele KALDIRILDI

21.07.1926

169

*İranda İsyân sırasında yapılan yığınlar
Sanikoların menleketlerine iştirakları
halinde yapılacak işlemler.*

Yasme Ralat
İlm Hesos Medirni
Sed
1801

3820

مخاتمة محمد

ارتقاء جمعیه محمدیه بنیاده با تاریخ ۸ خرداد ۱۳۰۵ قمری و ۱۶۵۴ شمسی
تکرده اینده و قوتی که عیان از بین وضعیت افتاده ایند سیاسی
و عراییته با نما یانه سمونک اینده کونک سویدییه تأریب قوهی قارینده
مستتره ایجا ایسی کونک کوردلیکی او هویتی اردو قسطنطنیه اشاریه عقیقیه
ورقودت ایسی حالده نه صورتی قرنت ایلری ایجاب اینه کی حقده برقر ایند
تعیف اولنده
تعیف اجرائیهی نصبت ۲۱ خرداد ۱۳۰۵ قمری تاریخی حقهده تیغه وند کر ایجه ورقودت
مستتره سوکی ایجا نه مسع اولوقدای ایند حالده ایجه تفرده آند ایسی
و حقده ایفا اولوقدای ساریند اردوقه عهدهی تقریرته
۲۱ خرداد ۱۳۰۵

مخاتمة محمد

باسم وکی
حاکم

مدیر لایه کی

مدیر میهمان کی

مدیر کی

مدیر کی

مدیر کی

مدیر کی
مدیر کی
مدیر کی
مدیر کی
مدیر کی

01 01 01 01 01 01 01

EK IV: Fahrettin Paşa'nın Hakem Olarak Atanması.

T. C.
BAŞVEKÂLET
Kararlar Müdürlüğü
Sayı: 2
1251

KARARNAME

T. C.
DİPLOMATİK
ARŞİVİ

İran ve Afganistan Hükümetleri arasında hudut ihtilâflarını hal için hakem nasp edilen Birinci Ordu Müfettişi Birinci Ferik Fahrettin Paşa ile maiyyetlerinde gidecek olan Askerî Müşavir Erkânîharp Miralay Ziya, Emir Zabiti Binbaşı Fahri, Mülhak Zabıt Yüzbaşı Talât, Dr. Yüzbaşı Kâmil Ahmet Beylerle iki topoğraf zabiti, bir küçük zabıt ve beş nefere diplomatik pasaport verilmesi; Hariciye Vekillîğininin 24/9/934 tarih ve 70226/709 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İera Vekilleri Heyetince 24/9/934 te tasvip ve kabul olunmuştur.

24/9/934

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bş. V. Ad. V. M. M. V. Da. V.
İsmail *S. Savaş* *Levâzım* *S. Kaya*

Ha. V. V. Ma. V. Mi. V. Na. V.
S. Kaya *Ali* *Abd* *Ali*

İk. V. S. İ. M. V. G. İ. V. Zr. V.
Ali *S. Şefik* *Ali Rana K.* *Ali*

0 20 18 01 02 48 62 11

BCA, 0301812-486211.

